

Free & Platenski

JANKO PLETERSKI

KNJIGA PISEM

RAZMIŠLJANJE O
SLOVENSKI DRŽAVNOSTI

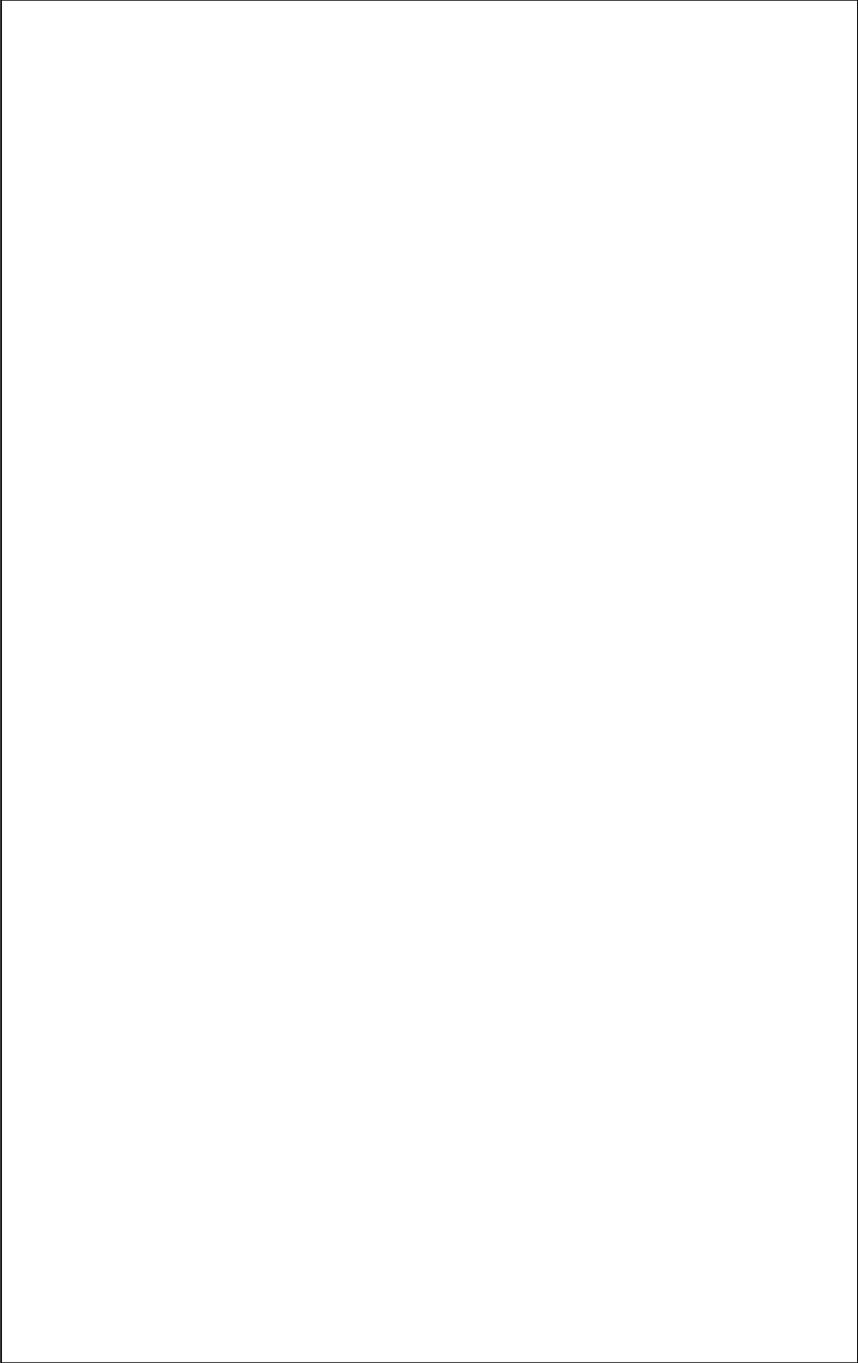
Ljubljana, 2017

SOPHIA

KAZALO

- 7 *Uvodna beseda*
- 13 O kontinuiteti slovenskih narodnih odločitev
- 31 Pojasnilo zgodovinariki o samoodločbi naroda in koroškem plebiscitu
- 41 Preklicati revolucijo v slovenski zgodovini?
- 97 Historični in aktualni premislek k petdeseti obletnici primorske vstaje
- 117 Pismo uredništvu *Mladine* ob članku »Pahorjev moralni tobogan«
- 121 Pogovor z *Mladino*
- 137 Misli ob branju knjige *Čas odločitev*
- 161 Instrumentalizacija pietete
- 179 Opozorilo na dokument iz arhiva Svetega sedeža
- 185 Pismo profesorju dr. Jožetu Pirjevcu
- 189 Komu zvoni knjiga?
- 195 Različnost branja dveh avtoritet za zgodovino Jugoslavije ob isti knjigi
- 199 Država dveh domovin: zgodovinopisni premislek
- 221 K izvajanju dr. Bojana Godeše
- 227 Pismo o cvetu malega kaktusa
- Spremna beseda*
- 231 Matjaž Kmecl, Melanholija prvega ešalona

Uvodna beseda

»Pisma iz mojega mlina starejših občanov«. Tak naslov mi je v zadnjih sedmih letih, ko so nastajali ti spisi, prihajal na misel za primer, če bi bili kdaj zbrani v knjigo. Malce tudi pod vtisom naslova priljubljene knjige Alphonsa Daudeta *Pisma iz mojega mlina*. Pisma so po obliki pač tudi za zgodovinarja prosti spisi, način sporočanja misli, ki ni vezan na zvrst sporočanja izsledkov neke nove raziskave. Tej zvrsti sem se moral odreči, ko sem v svojem poklicu moral – kot že star upokojenec in naglušen slabovidnež – docela zapustiti »posvetno rabo« ter se zateči v lepi, vsem prijazni in zaslužni Dom starejših občanov Fužine v Ljubljani. Zapustiti posvetno rabo še dejavnega zgodovinarja. To spremembo v svojem poklicu sem izvršil, ko sem izročil svoje raziskovalne papirje Arhivu Republike Slovenije, strokovne knjige pa koprski Univerzi na Primorskem. Tako sem seveda »požgal svoje ladje« in le brez njih mogel še kaj napisati iz svojega videnja in dotedanjega vedenja. Brez novega raziskovanja in študija objavljenih novosti. Zgodovinar je bil tu navzoč nekoč, zdaj je to postal človek, ki piše »posthumno«, kolikor ga še preostaja. Zato pa morda bolj sproščeno in neposredno sočloveku. Pa zakaj omenjam mlin, saj mlinar nisem? Govorim pač o mlinu, v kakršnem bivam in ki starejše občane neogibno melje v občane brez starosti. V mojih mladih letih so take mlina brez sprenevedanja imenovali hiralnice. To vem, ker sem kot deček prvič videl svojo teto Fani, očetovo

mlajšo sestro, kot oskrbovanko v ljubljanski mestni hiralnici. V lepi novi stavbi v Japljevi ulici. Danes je to stavba ene izmed klinik Univerzitetnega kliničnega centra. In stavbo lahko še danes prepoznamo, ker je v veži pod njenim stopniščem v mozaičnem tlaku mogoče prebrati prvotni sprejemni pozdrav »Zdravo«. Za sedanjo zdravstveno ustanovo je vsekakor primernejši, kakor je bil nekoč za hiralnico. Prvotno najbrž izraz usmeritve ljubljanske občine, v letih okupacije pa nepozaben pozdrav partizanov. Toda jaz sem v tisti stavbi nad njim izvedel za diagnozo bolezni, ki me je popeljala k temu mojemu požigu in zavetju v mlinu.

Zdaj naposled pripravljeno knjigo pisem pa je bilo treba označiti tudi po njihovi vsebini. Prvotno sem jo hotel nasloviti »Pisma o našem bitju zgodovinskega naroda, tudi za jutrišnji dan«. Pač našega staronarojenega slovenjega ljudstva, kulturno nepreklicno zaživelega z evropsko versko reformacijo, končno politično rojenega v eri marčne revolucionarne pomladi narodov leta 1848, med narodi pa državno zgodovinskega v usednem 20. stoletju, ko smo se prebili v prostor Evrope kot narod treh državnih samoodločb za en obstanek. Okrajšano torej knjiga pisem, napisanih ob našem državnem bitju.

Naj za bralca teh pisem navedem še natančnejšo opredelitev njihovega smisla tudi za jutrišnji dan. Sklicujem se na besede, ki sem jih moral izreči še pred pismi iz mlina, ko sem leta 2004 z Inštituta za novejšo zgodovino prejel vabilo, naj se udeležim posveta zgodovinarjev iz držav naslednic Socialistične federativne republike Jugoslavije. Moje fizično stanje tega ni več dopuščalo, zato sem se 6. marca pisno opravičil direktorici dr. Jasni Fischer. Opravičilu svoje osebe sem vsebinsko dopisal:

»Nekaj pa še moram reči, ko v uvodnem besedilu [vabila] dr. Ervina Dolenca o slovenskem zgodovinoписju o obdobju 1918–1991 berem stavek: 'Za pravo kritično historiografijo je pri reviziji pogleda na dogajanje med [drugo svetovno] vojno ključno vprašanje, koliko je pripravljena spremeniti svoje interpretacije *skupina zgodovinarjev* [podčrtal J. P.], ki brani legitimnost revolucije in/ali vztraja na interpretativni paradigmi *osvobodilni boj vs. kolaboracija*.' [Podčrtal E. D.]

Če kolega Dolenc tako meni, potem moram vsaj pisno nekaj reči kar takoj, ko se že osebno te debate ne bom udeležil.

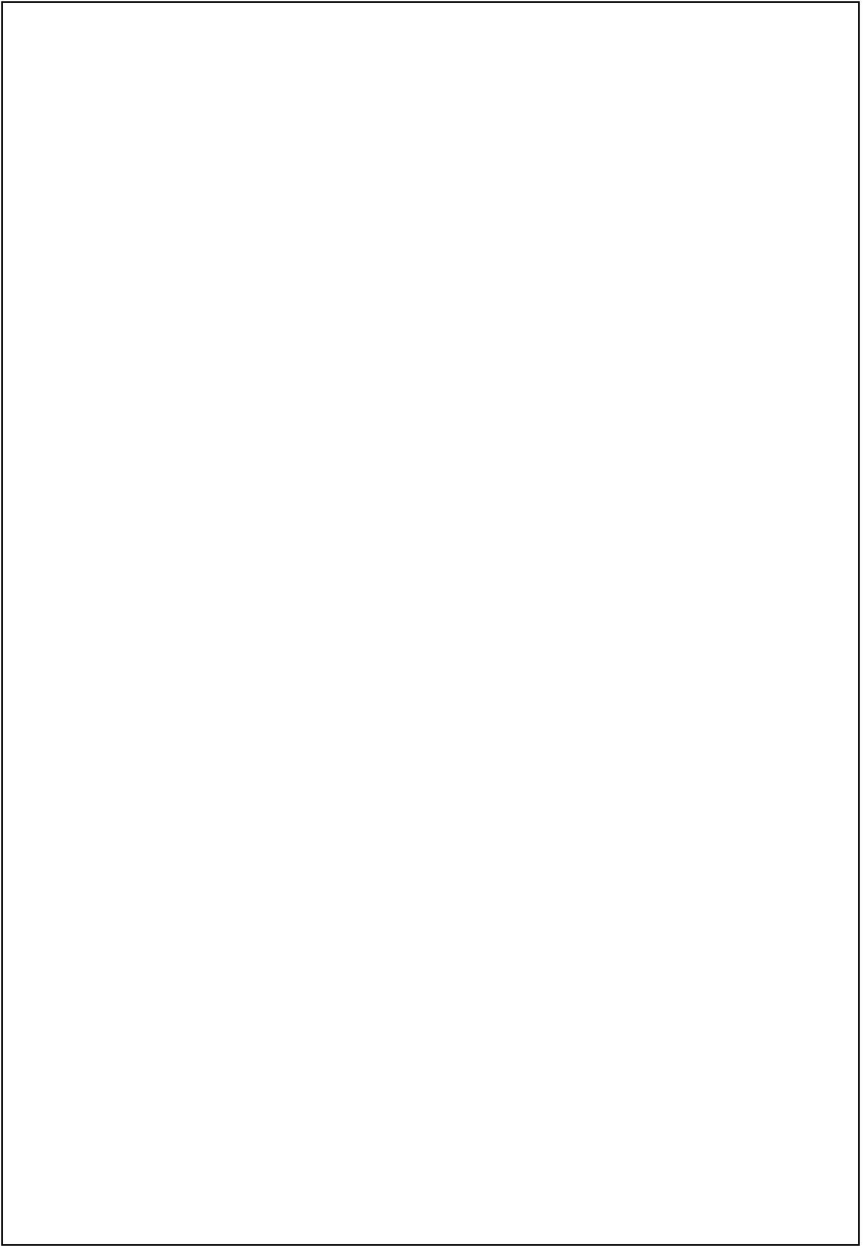
Jaz menim, nasprotje odporu ni kolaboracija, temveč okupator. Kolaboracija je stvar osebne odločitve kolaborantov. Jaz nisem zanikal in ne zanikam, da pri tej odločitvi nima pomena tudi njihov antikomunizem, poleg vsega drugega. Saj sem dopustil tudi, da je njihova kolaboracija lahko 'funkcionalna'. Toda tudi takšna je to kolaboracija in odgovornosti za odločitve zanj ne morejo deliti z nikomer. Kajti kolaboracija v drugi svetovni vojni ni bila v nobenem primeru uresničevanje nekakšne pravice do demokratične izbire med njo in odporom. Na podoben način ne, kakor tudi v miru ni dopustna referendumsko izbira med človekovo pravico in njenim kršenjem. V drugi svetovni vojni namreč pri kolaboraciji tudi ni šlo samo za kršenje načela zvestobe svoji napadeni državi (narodu) in k temu še za kršenje načela zvestobe zaveznikom v tej vojni, kar vse je bilo prepovedano po nacionalnih zakonodajah, mednarodnem pravu in s sklepi Združenih narodov. V protifašistični drugi svetovni vojni je kolaboracija namreč vrhu vsega tega pomenila tudi neposredno pomoč fašizmu pri zatiranju človekovih pravic. Kolaboracija (vsaka, tudi funkcionalna, protirevolucionarna) ni samo na splošno podaljševala vojne, ni samo krepila vojaške moči nacistične Nemčije in množila žrtev zaveznikov ter odporniških gibanj v lastni deželi, marveč je ob vsem tem podaljševala tudi suženjsko delo podvrženih, zagotavljala in oskrbovala z žrtvami delovanje uničevalnih koncentracijskih taborišč za vse nasprotnike fašizma, množila žrtve židovskega holokavsta. Zato niti pravica do domače protirevolucije ni upravičevala kolaboracije v drugi svetovni vojni. To je nekaj, česar njeni današnji zagovorniki pri nas (in v imenu katerih se menda oglašata kolega Dolenc) očitno ne doumejo, ko jo preoblačijo v ugledno haljo domače, zgolj državljanske vojne. Da je kolaboracija to in nič drugega, pa ravno holokavst še danes najbolj nazorno ne dovoljuje nikomur pozabiti. V njem se prelamlja dilema včerajšnjega 'historikerštrajta' v Nemčiji o singularnosti ali relativnosti te rasistične zblaznelosti. In tu se prelamlja tudi dilema o upravičenosti ali

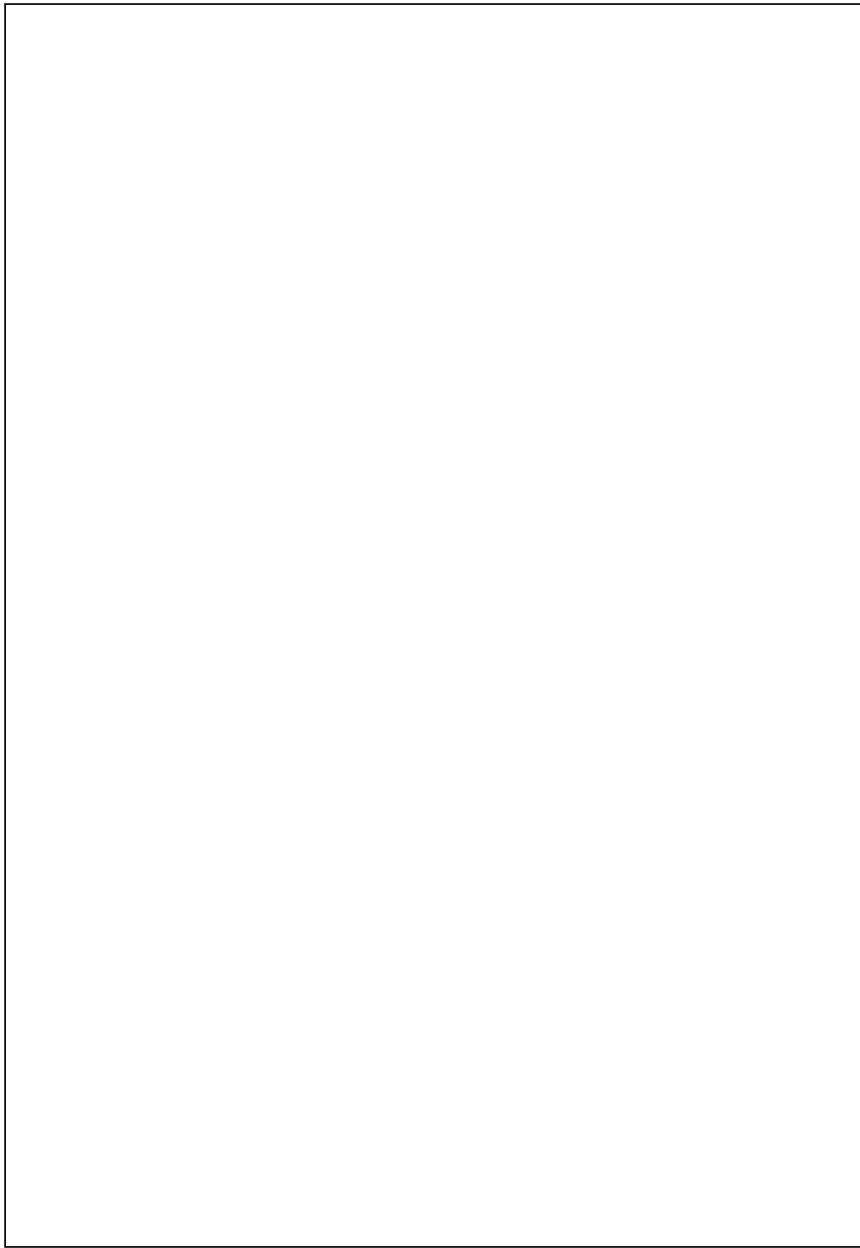
neupravičenosti kolaboracije tabora vodstev starih režimskih strank v Ljubljani, kar hoče biti osrednja dilema v napovedanem boju med slovenskimi zgodovinarji, ko nekateri že naštevajo privržence (Janko Prunk v *Delu*), drugi pa nasprotnike ter jih komandirajo v skupine (glej zgoraj!). Ali bomo slovenski zgodovinarji šli po tej poti?»

V luči te, že stare opredelitve mojega stališča glede delovne revizije zgodovinopisja bo, upam, jasnejši tudi smisel mojih poudarkov v tej knjigi. Glede pokojnega zgodovinarja Ervina Dolenca pa želim tu povedati, da je kmalu zatem, ob izidu inštitutske *Slovenske novejšje zgodovine*,¹ želel govoriti z menoj, da bi izvedel za moje pripombe. Privolil sem, toda oba je zadržala bolezen, njega žal končno smrt. Danes še bolj cenim to njegovo pobudo in prijaznost, s katero je bila nedvomno povezana.

---

1 Jasna Fischer idr. (ur.), *Slovenska novejšja zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, Mladinska knjiga in Inštitut za novejšjo zgodovino, Ljubljana, 2005.

* Predavanje, ki sem ga imel 14. novembra 1991, je bilo objavljeno v moji knjigi *Senca Ajdovskega gradca*, samozaložba, Ljubljana, 1993, str. 189–205, skrajšano pa v *Slovenskem zborniku 2016*, ur. Janez Stanovnik in Nevenka Troha, ZZB za vrednote NOB Slovenije, Ljubljana, 2016, str. 57–64.

O KONTINUITETI SLOVENSКИH NARODNIH ODLOČITEV*

Če se danes odpira vprašanje, ali lahko govorimo o kontinuiteti slovenskih narodnih odločitev, denimo od razsvetljenstva naprej, torej naprej od časa, ko že govorimo o moderni narodni zavesti, to ne pomeni, da bi dvom nastajal o temeljni odločitvi Slovencev, da narod so in da kot taki hočejo ostati. Ta odločitev je po strukturnih osnovah seveda veliko starejša od razsvetljenstva, zato tudi nosi v prejšnjih stoletjih strukturni značaj, ne značaja zavestne narodne odločitve. S tem nočem trditi, da osebne odločitve (npr. slovenskih protestantov, da pišejo v jeziku slovenskega ljudstva in da pri tem uvidevajo, da se ta jezik razlikuje ne samo od nemškega, temveč tudi od drugih slovanskih jezikov) ne bi imele velikega pomena za nadaljnji razvoj ljudstva, ki bo postalo narod s samostojnimi, zavestnimi narodnimi hotenji. Primarna odločitev naroda za svoj narodni obstoj danes ne doživlja kakega preloma. Nasprotno, očitno doživlja zelo močno potrditev. Da gre pri tej primarni odločitvi sploh za kako odločitev, torej za odklonitev neke druge možnosti, je pa vendar treba tudi ugotoviti.

Na začetkih ima namreč slovensko ljudstvo sploh, pozneje pa posamezniki in cele skupine iz naroda, na voljo alternativno možnost. Mislim na kulturno, politično in končno tudi jezikovno germanizacijo. Na obrobjih tudi italijanizacijo in madžarizacijo. Ta alternativa je znotraj jugoslovanskih državnih meja po letu 1918 sicer splahnela, zelo realna pa je ostala za Slovence zunaj

njih, do današnjih dni. Ni treba pogledati le na Koroško. Pa tudi ne zgolj na aktualne asimilacijske procese med slovenskim življem v Italiji. Spomnimo se polemik v slovenski javnosti pred dvema desetletjema, ko se je zahteva po svobodi individuuma uveljavljala pri delu mlade inteligence tudi z legitimizacijo tako imenovanega Dežmanovega kompleksa. Šlo je tedaj za nov premislek nekoč tako narodnokulturno presunljivega preskoka zelo vidnega muzealca, naravoslovca, pesnika Karla (Dragotina) Dežmana oziroma Deschmanna (1821–1889) iz slovenskega narodnega in političnega tabora v nemškega. Vzporedno k temu novemu razmisleku postavljena zahteva po ločitvi med narodom kot narojenostjo in nacijo kot sistemom moči ni brez te implikacije. A pustimo to plat vprašanja o kontinuiteti narodnih odločitev ob strani. S tem, da obstaja samostojna Republika Slovenija, je individualno odločanje Slovencev za svojo narodnost vsaj za veliko večino, ki živi v slovenski državi, tako rekoč rešeno. Ali za vse čase, to je že novo vprašanje.

O kontinuiteti slovenskih narodnih odločitev se naša javnost danes sprašuje, če že ne govori kar naravnost o diskontinuiteti ali celo protislovnosti med njimi, ob jasno razpoznavnem dogodku. To je, ob odločitvi za državno samostojnost Slovenije. Intenzivnost spraševanja se je poglobljala, kolikor bolj se je radikalizirala izpeljava te odločitve. Saj v načelu je bila sprejeta že na plebiscitu pred letom dni, konkretno pa je bila izpeljana v skrajni obliki, kot odpoved vsakršni institucionalni jugoslovanski povezavi, pol leta pozneje. Tako se je pač do kraja obrnilo po napadu uzurpirane jugoslovanske armade na Slovenijo.

Uveljavljena je torej nedvomna diskontinuiteta v slovenskem odnosu do Jugoslavije. To je zareza, ki je nepreklicna, a je interpretirana različno, v marsičem protislovno. Zaradi dejstva, da so skoraj vsi Slovenci sklenili, da je za Slovenijo nujno, da se odtrga od nevarnosti, ki ji grozi iz prostora nekdanje Jugoslavije, da v tem med njimi ni razlik, izvirajočih iz njihove podedovane ali na novo zrasle politične razčlenjenosti, zaradi tega dejstva torej nastaja občutek, da gre za nekaj čisto novega, od preteklosti drugačnega, preteklosti celo nasprotu-

jočega. Na koncu se razmišljanja zgoščajo v dve vse prej kot spodbudni vprašanji. Ali smo torej Slovenci sedem desetletij živeli v temeljni zmoti, potem ko smo leta 1918 pretrgali smer in zapustili prostor svoje tisočletne zgodovine, in smo zdaj v položaju, ko moramo to zмотo popraviti? Še bolj turobno je drugo, nasprotno vprašanje, ki teze o zmoti ne sprejema, temveč jo nadomešča s tezo o oportunisti. Ali se nismo morda vsi skupaj izkazali kot zbor sebičnežev, ki čolnič, na katerem smo nekoč iskali rešitve, družno zapuščamo zdaj, ko tone, namesto da bi ga oteli?

So pa nekateri, ki se ob preminitvi Jugoslavije ne obremenjujejo z nadležnimi vprašanji. Preprosto zato ne, ker so jo že ves čas, ali pa vsaj zadnjih petdeset let, intimno odklanjali. Ne mislim na tiste, ki visé na romantični predstavi o stari Avstriji. Slišni so glasovi ljudi, ki v fenomenu Jugoslavije, v vseh sedmih desetletjih njenega obstoja, vidijo inkubator vseh poglobitvenih takratnih in današnjih težav na Slovenskem. Najbolj pa jim je Jugoslavija problematična zato, ker je bila prizorišče samostojne socialistične revolucije, ker je omogočila fenomen Osvobodilne fronte in njeno osovraženo tradicijo. To je vidik, s katerega presojujejo, ali je bila odcepitev Slovencev od Avstro-Ogrske leta 1918 in njihova odločitev za Jugoslavijo poguba. Tudi njihova osebna poguba. S tega vidika so se nekateri že dolgo oglašali z očitki tistemu delu slovenske katoliške politike, ki je zrušil dr. Ivana Šušteršiča in s tem zanikal legitimno avtoriteto, to življenjsko počelo družbe. Očitajo, da so rušitelji avtoritete zamenjali vrhovni slovenski narodni cilj, Zedinjeno Slovenijo, z Zedinjeno Jugoslavijo. V tem sporu v letih 1917–1918 je bil, kot posledica padca avtoritete, sprožen proces neednosti, ki je katoliško gibanje izvotlil in oslabil, tako da je v križnem ognju v letih 1941–1945 ostalo brez rezerv. Tako piše, denimo, Boštjan Kocmur v *Vestniku slovenskih domobrancev* leta 1985. Širše je takšne teze utemeljil Matija Škerbec že v letih 1956–1957, in sicer v svojih dveh zvezkih *Pregleda novodobnega slovenskega katoliškega gibanja*, izdanih v Clevelandu.

Ali je upravičeno mnenje, da je pravo diskontinuiteto v slovenskih narodnih odločitvah treba videti pravzaprav v letu

1918, v dejanju ločitve od Avstrije in odločitvi za vstop v Jugoslavijo? Če pustim ob strani vprašanje o vlogi načela avtoritete v razvoju katoliške stranke, mislim, da je treba najprej pojasniti vprašanje, ali sta ločitev od Avstrije in odločitev za Jugoslavijo Slovence res opeharili za Zedinjeno Slovenijo.

Moje izhodišče ni zgodovina jugoslovanske misli, ki je seveda pomembna. Tudi ne mislim razgrinjati političnih, gospodarskih, demografskih dejavnikov, ki so že pred začetkom vojne dokazali, da slovenski narod, kljub vsem svojim lepim uspehom, mora usahniti, če ne doseže zaščite, ki mu jo lahko zagotovi lastna državnost. Izhajam s položaja ob koncu prve svetovne vojne.

Prav na kratko: nihče, ki je bil v Avstriji na oblasti, ni Slovincem predlagal narodne avtonomije, ki bi zaokroženo zajela njihovo narodno ozemlje. Niti v zadnjem trenutku ne. Ali ni takšne ponudbe vseboval manifest cesarja Karla z dne 16. oktobra 1918, kakor nekateri danes opozarjajo? Manifest res govori o avtonomiji narodov Avstrije, a brez določitve vsebine. Predvsem pa brez določitve meja. Te naj bi se določile po poti dvostrankarskih sporazumov med posameznimi narodnimi sveti. Torej slovenskega z nemškim glede severne meje. To je zagotovo pomenilo Slovenijo brez Maribora in Ptuja, seveda tudi brez Prekmurja. Kaj bi bilo s Koroško? Zagotovo pa je manifest že sam pomenil Slovenijo brez Trsta z zaledjem, saj ga je predvideval kot posebno enoto. Ravno to določilo o Trstu dokazuje, da manifest ni bil resno mišljen, saj je imela Italija z londonskim paktom zagotovljeno mejo na razvodnici med Sočo in Savo. Kaj bi mogel cesar glede tega Slovincem sploh zagotoviti, tudi če bi o tem v manifestu hotel kaj reči? Analiza današnjega avstrijskega zgodovinoписja pravi, da je cesar manifest izdal na predlog nemških narodnjakov, da bi si omogočili pogajanja o etnični in ne zgodovinski razmejitvi s Čehi (profesor Helmut Rumpler).

Samostojna Slovenija, brez Jugoslavije? Ne samo, da ni nihče zastopal tega stališča, niti sam dr. Šušteršič ne. Vprašanje meje na zahodu je bilo že vnaprej rešeno na njeno škodo. Na severu, kot že rečeno. Danes znano Šušteršičevo tipanje pri italijanski vladi dokazuje, da se ta ni bila pripravljena odreči niti koščku

njej obljubljeni slovenske zemlje, niti če bi za to dobila nadoblast (protektorat) nad neko hrvaško-slovensko državo po Šušteršičevi zamisli.

Samostojnost skupaj samo s Hrvati? Hrvaška je bila preveč povezana s srbskim vprašanjem, da bi bilo mogoče integriteto takšne države vzdržati proti vzhodu. Srbska območja so odločno težila k združitvi s Srbijo, tako v Hrvaški-Slavoniji kot v Bosni in Hercegovini. Argumente za takšno trditev nam podaja današnji čas v svoji grozoviti resničnosti.

Slovenija kot avtonomna enota ostanka Avstrije, tj. Nemške Avstrije? Problem meja z Italijo bi ostal enako odprt na škodo Slovencev. Nemška Avstrija se je izoblikovala kot nemška država, za prvi cilj si je postavila takojšnjo priključitev k Nemčiji. Takšna Avstrija, ki je ostala samostojna le po volji zmagovitih držav, bi pomenila novo stopnjevanje germanizacijskega pritiska na Slovence, če bi ostali zvezani z njo. Že obstoječa nemško-slovenska dvojezičnost torza Slovenije bi se še okrepila, zlasti v mestih in v vsej infrastrukturi. Za slovensko univerzo ne bi bilo izgledov.

Če k tej podobi dodamo tisto, za kar vemo, da se je v tem prostoru zgodilo pozneje, bi Slovenci, ki bi delili usodo Avstrije, najprej zapadli avstrofašizmu, nato nacistični Nemčiji, že od začetka vojne bi služili v Hitlerjevem Wehrmachtu. Najbrž bi pri njih ne bilo rezistence, ali pa le šibka, kakor v Avstriji. Skoraj zagotovo bi po drugi svetovni vojni v razdeljeni Evropi ostali v zahodni sferi, a ostali bi tudi brez protiosnega vojaškega prispevka, s katerim bi zmagovitim zaveznikom postavili zahtevo po reviziji meje z Italijo. Podobno kot Avstrija ni mogla zahtevati Južne Tirolske. Ostali bi torej še vedno državno razdeljeni, brez Primorske in severnih delov, brez izgledov, da kdaj postanemo zares samostojni.

Odločitev za jugoslovansko pot je bila v letu 1918 realno brez alternative, seveda, če izključimo resignacijo. *Ni* pa bila ta narodna odločitev brez težkih problemov za naprej.

Vzlic vsem težavam je v letih po 1918. slovenski narod v jedru napredoval in premagal notranjo krizo svoje samozavesti, ki se ga je v novem položaju spočetka polotila. Ob vstopu v ju-

goslovansko državo je bil namreč tako razdvojen ob vprašanju razmerja med slovensko individualnostjo in jugoslovansko narodno enotnostjo, da ni zmožgal enotnosti niti v zahtevi po slovenski kulturni avtonomiji.

Pozitivna tradicija slovenskega liberalizma, zlasti med kulturnimi ustvarjalci pa tudi v demokratično usmerjeni večini v najširši in najbolj priljubljeni organizaciji liberalnega narodnjaštva, v Sokolu, se je uprla iluzorni taktiki naslanjanja na jugoslovanski državni centralizem, saj tega centralizma ni bilo mogoče ločiti od asimilantskega jugoslovanskega nacionalnega unitarizma. Katoliški politični tabor, sicer idejno najbolj vztrajni predstavnik slovenske narodne individualnosti, a taktično tudi on kompromitiran v sodelovanju s centralističnim režimom, se je močno notranje diferenciral, tako ob kompromitirajoči taktiki sodelovanja v centralizmu, kot tudi ob odnosu do socialnih vprašanj in do integralističnih političnih alternativ, ki so vlekle k avtoritarnemu sistemu. Delavska revolucionarna levica je svojo perspektivo že leta 1924 začela zidati na pričakovanju, da ji bo uspeh v boju za narodno samoodločbo Slovencev in tudi vseh drugih narodov v Jugoslaviji, pripomogel k političnemu prodoru. Vse to skupaj je omogočalo, da slovenska politika, pogledana v celoti, ni zavzela odklonilnega stališča do preloma iz leta 1918, marveč je njegovo tradicijo vključila v svojo možno prihodnost. Nedvomna kritičnost do razmer v kraljevski Jugoslaviji Slovcem ni pomenila odvrnitve od skupne države, marveč predvsem utemeljitev zrelejšega in zgodovinsko ustrežnejšega izhodišča za novo potrditev lastnega položaja in za novo demokratično konstituiranje skupnosti z drugimi narodi.

Pa vseeno pogledjmo, ali najdemo v času med obema vojnama pri slovenskih političnih silah kak program, ki shaja brez Jugoslavije ali ji celo nasprotuje. Za liberalni tabor v celoti lahko rečemo, da tega pri njem ni. Prav tako ne pri socialnih demokratih, kolikor so se sploh ohranjali v slovenski politični strukturi. Za komuniste lahko rečemo, da je pri njih vprašanje jugoslovanskega državnega okvira najbolj sporno oziroma odprto, da se programsko celo izrečejo za njegovo odpravo in da njegovo pomembnost uvidijo še najbolj po zmagi

nacizma v Nemčiji, ko odpor proti fašizmu povežejo z obrambo neodvisnosti jugoslovanske države. Tak spremenljiv odnos do državnega okvira izvira iz njihovega načelnega izhodišča – priznanja pravice vsakega naroda do samoodločbe. To seveda ne more biti identično z afirmacijo nekega obstoječega državnega okvira, če gre za mnogonarodne države. Prav lahko je s takim okvirom celo v nasprotju. Značilna je Đilasova izjava na peti državni konferenci oktobra 1940, da ni primerno govoriti, kako Hitler zaslužuje male države, ker ne zaslužujejo se države, temveč narodi. O evoluciji stališč KPJ oziroma KPS do vprašanj jugoslovanske države in narodov je veliko napisanega in tega ne nameravam povzemat. Očitno bo vse treba še enkrat analizirati, da se bo sodobna zgodovinska zavest naše javnosti z ugotovljenim sprijaznila. In so tudi še zares nepojasnjena vprašanja, predvsem tista, povezana s politično taktiko, ki se je spreminjala. Rad bi pripomnil samo to, da imajo tudi takratni komunisti svojo antropologijo. Kdor je ne priznava, ne more razumeti njihovega ravnanja. Na tem mestu se zadovoljimo z ugotovitvijo, da je najbolj reprezentativen programski tekst iz teh vrst o narodnem vprašanju, torej Sperans, edini med programi slovenskih strank, ki v tistem času (1939) jasno ugotovi: »Jugoslavija ima pomen za Slovence samo toliko in dotlej, dokler bodo v njej in z njo zavarovani slovenski narodni interesi. Kdor bi hotel iskati njen pomen kjerkoli drugod, bo zašel na stranpota.«¹

Če se obrnemo k takrat najpomembnejšemu, katoliškemu taboru, moramo omeniti program SLS s konca leta 1932, tako imenovane »Koroščeve punktacije«. To je program, ki zahteva zedinjenje Slovencev v eno samo politično enoto, ki v tem smislu nalaga Slovencem v Jugoslaviji posebne naloge: Slovenci si morajo v Jugoslaviji priboriti narodno individualnost, finančno samostojnost, politično in kulturno svobodo, radikalno socialno zakonodajo. To bodo dosegli s svobodnim sporazumom s Srbi in Hrvati »na demokratski bazi državno ravnopravnih edinic, kateri ena naj bo Slovenija«.

---

¹ Edvard Kardelj Sperans, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Naša založba, Ljubljana, 1939, str. 251.

Punktacije so v Beogradu sprejeli s pričakovano nejevoljo. Presenetljiv pa je bil očitek, da so separatistične, da bi bila Slovenija, ki jo zahtevajo, odtrgana od Jugoslavije. Za tak očitek ni bilo ne dokaza ne razloga. Nasprotno, razvoj v Evropi, predvsem zunanja politika Hitlerjeve Nemčije in ob njej manj ali bolj koordinirana politika Mussolinijeve Italije, ni vseboval ničesar, kar bi kazalo na to, da ti državi računata na obstoj Slovenije, kakršnekoli že, ločene od Jugoslavije. Če se je takrat govorilo o samostojni Hrvaški, seveda pod protektoratom Italije ali Nemčije ali obeh, če so v Italiji in z njo povezanih državah, ki so obkoljevale Jugoslavijo, podpirali separatistično, idejno pa fašistično gibanje ustašev, ni bilo prav ničesar podobnega v zvezi s Slovenijo. Niti zunaj nje, niti v njej sami. Kontakti avstrijskih nacistov s predstavniki SLS pred julijskim pučem leta 1934 o možni reviziji avstrijsko-jugoslovanske državne meje na koroškem odseku, pod pogojem, da Jugoslavija ne bi nasprotovala takojšnji združitvi Avstrije z Nemčijo, niso imeli značaja računa na kak slovenski separatizem. Prav posebej niso imeli značaja kakega nemškega priznanja Slovencev kot narodne individualnosti z državnimi pravicami. Treba je tudi ugotoviti, da so ti stiki ostali osamljena epizoda, povsem brez kontinuitete v nadaljnjem dogajanju v mednarodnih odnosih. V dneh aprilske vojne in vdiranja nemških okupatorjev v Slovenijo se ni nihče niti spomnil na to epizodo.

Kontinuiteta jugoslovanske usmeritve v politiki SLS ni bila do vojne nikdar pretrgana. Tudi potem ne, ko se je v Avstriji po zadušitvi nacističnega puča utrdil slovenski katoliški stranki idejno in politično tako blizu stoječi avtoritarni režim katoliške korporativizma, sklicujoč se na encikliko »*Quadragesimo anno*«¹ Pija XI. Po ustni tradiciji je dr. Lambert Ehrlich tedaj koroškimi slovenskim visokošolcem govoril, naj bodo srečni, da je celotna Koroška s Slovenci vred deležna blagoslova katoliške države, četudi je nemška. Toda o kakem načrtovanju nove državne pozicije celotne Slovenije za lastno uresničitev tega nedvomno zaželenega družbenega sistema, ki bi seveda bil možen samo ločeno od multikonfesionalne Jugoslavije, ni nič znanega. Tudi verjetno ni. Ciril Žebot, častilec Ehrlichove

osebnosti, sicer omenja neko profesorjevo vizijo »višarskega slovenstva«, a brez natančnejše navedbe, kdaj naj bi bila označena in kaj naj bi predvidevala. Sam je profesorja Ehrlicha prvič srečal jeseni 1932 in je torej njegova izvajanja na Višarjah lahko slišal le po tem datumu, četudi bi se dalo razumeti, da jih je profesor oznanjal celo še pred letom 1929. Kronologija je šibka stran Žebotovega pisanja in tako od njega ne izvemo, kdaj bi si bil Ehrlich, z vidika Svetih Višarij, zamislil Slovenijo kot »narod sredi Evrope«. Njegov načrt slovenske državnosti v treh različicah, bodisi v zvezi s Trstom kot »jadranske Švice«, bodisi v jugoslovanski konfederaciji, bodisi kot članici širše evropske zveze držav, izvira tudi po Žebotovem pisanju dovolj očitno šele iz časa po okupaciji.² »Straža v viharju« si je še 14. aprila 1938 zapisala v program: »Hočemo slovenstvo neokrnjeno organsko vključiti v našo državno skupnost velike in močne krščanske Jugoslavije.«

Ugotovitev o kontinuiteti jugoslovanske usmeritve zagotovo še bolj velja za dr. Korošca, zlasti zanesljivo po letu 1935, odkar se njegova Slovenska ljudska stranka vključuje v vladajočo stranko, Jugoslovansko radikalno zajednico, kot njen sestavni del. Le spomnimo se dejstva, da je bilo za Jugoslovansko radikalno zajednico značilno stališče centralizma in narodnega unitarizma. V izrecnem protestu proti takšni drži slovenske klerikalne stranke se tedaj oblikuje opozicijska skupina, tako imenovana Stara SLS, ki se sklicuje na punktacije kot na program, katerega veljavo je treba ohraniti. Razume pa se, da niti ta neposredna niti tista poznejša, a najbolj poglobljena kritika narodno pogubne taktike vodstva SLS, ki je prišla iz vrst katoliških intelektualcev, zbranih ob reviji *Dejanje*, ni priporočala kake preusmeritve v razmerju do jugoslovanske poti Slovencev. Referat Boga Grafenauerja o slovenskem vprašanju na Bohinjskem tednu leta 1939 v tem pogledu poudarja, da Slovence trajno vežejo na Jugoslavijo zemljepisna usmerjenost, narodnostna zveza z drugimi južnimi Slovani in misel, da so

---

2 Ciril Žebot, *Neminljiva Slovenija: spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije*, Magellan, Ljubljana, 1990, str. 124, 125.

sami v današnjem položaju prešibki. Boj za močno Jugoslavijo je v interesu Slovencev, mora pa Slovenija imeti v Jugoslaviji poseben položaj. V tem smislu boj za Jugoslavijo ni v nobenem nasprotju s prepričanjem o narodni samobitnosti Slovencev, ki je kot naravna in zgodovinska resnica podlaga za vse delo. Pred poldrugim desetletjem šele evidentirana edina ohranjena številka vestnika *Slovenska politika*, z dne 23. novembra 1939, torej domnevno glasilo nekoč nameravane stranke krščanskih socialistov, res ne omenja Jugoslavije v programskem uvodniku. Tudi v širših obrazložitvah programa v isti številki se nameravana stranka označuje kot »nova politična formacija slovenskih avtonomistov«. Zahteva po avtonomiji Slovencev je seveda smiselna le, če gre za širšo, večnarodno državo. Iz vsega v številki napisanega je očitno, da tudi pobudniki te zanimive, a neuresničene stranke mislijo na Slovenijo kot na enoto v federativni Jugoslaviji, državi treh narodov.

Potrdilo za Koroščevo zaupanje v Jugoslavijo, kot v edino resnično oporo za Slovence, najdemo za zadnje dni miru v znanem spominu koroškega slovenskega politika krščansko-socialne smeri dr. Jožka Tišlerja, ki ga je zapisal leta 1968 v pismu Rudi Jurčecu. Vendar najdemo v tem pismu tudi že izraženo Koroščevo oceno, da bo Jugoslavija v bližajoči se vojni razbita. To je zanj seveda nezaželena katastrofa. Zato njegov nasvet, kako naj Slovenci ravnajo v takem primeru, zagotovo ni izraz kakega narodnega programa, še posebno ne kakega programa Slovenije brez Jugoslavije. Njegov nasvet ima značaj obupanega iskanja izhoda v skrajni sili. Le dokler obnova Jugoslavije ne bi bila spet možna, naj Slovenci iščejo zasilno rešitev. Korošec ne misli na kak upor. Računa na konkurenčnost med aspiracijami Nemčije in Italije glede jugoslovanske Slovenije in svetuje, naj se tudi jugoslovanski Slovenci zatečejo k Italiji. Strah pred nemštvom v njem očitno prevladuje. In ta strah pred nemško močjo povzroča, da le malo pozneje sam podvomi o možnosti, da bi Slovenci res lahko kaj izbrali med Nemčijo in Italijo.

Tako si lahko razlagamo njegovo stališče po porazu Francije in drugih zmagah Nemčije v zahodni in severni Evropi, ki mu

ga pripisuje poročilo nemškega poslanika von Heerna s 16. septembra 1940. Korošec, tako piše nemški diplomat, vidi edino možnost za zaščito svoje slovenske domovine v tem, da se (Jugoslavija) najtesneje nasloni na sile osi, zlasti na Nemčijo.³ Von Heeren to sicer razlaga s Koroščevim strahom pred Sovjetsko zvezo, vendar je očitno, da Korošec takrat v približevanju Jugoslavije silam osi vidi predvsem način, kako Jugoslavijo obvarovati pred nemškim napadom. Torej pred katastrofo, v kateri Slovenci – tako zdaj presoja – ne bi imeli več nobene možnosti, niti tiste, da si izberejo okupanta. Le v tem smislu lahko razumemo informacijo, da si je v začetku septembra 1940 prizadeval, da bi ga nemška vlada povabila na obisk v Berlin. Zagotovo ima še vedno prav dr. Biber, ko v svoji knjigi ugotavlja, da ni dokumentov, ki bi pokazali, kakšni so bili tedaj pravi načrti dr. Korošca, in ko meni, da je zato »treba s pridržki sprejemati trditve oziroma govornice, da je dr. Korošec nameraval doseči nemški protektorat nad Slovenijo po slovaškem vzgledu«. ⁴

Od časa izida Bibrove knjige je bil obelodanjen še en dokument iz arhiva nemškega ministrstva za zunanje zadeve, ki pa dokazuje, da so takšno prilagoditev Slovenije Hitlerjevi novi Evropi resnično poskušali doseči politiki, ki so nasledili Korošca pri vodstvu SLS. Dan pred nemškim napadom na Jugoslavijo, 5. aprila 1941, sta dr. Kulovec in dr. Miha Krek naprosila vršilca dolžnosti slovaškega poslanika v Beogradu, da je ta še istega dne sporočil vršilcu dolžnosti nemškega poslanika, da Slovenci nočejo umreti skupaj s Srbi, saj bolj cenijo lastno deželo kakor Jugoslavijo, in da vidijo izhod le v sodelovanju z Nemčijo, v obliki ali samostojne Slovenije ali slovensko-hrvaške države. Nujno prosijo, da jim nemška vlada sporoči svoje stališče, kajti bojijo se, da Nemčija načrtuje razdelitev Slovenije.⁵

3 Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1966.

4 Prav tam, str. 227.

5 Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970, str. 137–138.

To dejanje voditeljev SLS bi lahko ocenili kot poskus, da bi v zadnjem trenutku dosegli za Dravsko banovino status Slovaške. Dikcija dokumenta navaja na sklep, da je to prvi tak korak pri nemškem poslanstvu. Seveda dokument ničesar ne pove o vprašanju morebitne kontinuitete s političnimi načrti dr. Korošca.

Umestno se lahko vprašamo, ali so se vodilni politiki SLS, ki so ob grozečem nemškem napadu videli rešitev v tem, da bi Nemčija vzela jugoslovanski del slovenskega ozemlja v celoti pod svojo oblast, na način, podoben slovaškemu, zavedali, kaj bi takšno priznanje zakonitosti agresije na Jugoslavijo pomenilo za obravnavanje slovenskega vprašanja po vojni, v kateri bi zmagali zahodni zavezniki? Dejstvo, da so pozneje tisti, ki so ostali v Ljubljani, brez obotavljanja priznali aneksijo »svojega« delu jugoslovanskega državnega ozemlja k Italiji, da so priznali ustanovitev Ljubljanske pokrajine kot dela Kraljevine Italije, govori o tem, da si o vprašanjih vojnega prava najbrž niso bili čisto na jasnem. S priznanjem aneksije je z njihovega stališča okupant prenehal biti okupant, razvezan je bil tistih dolžnosti in omejitev, ki jih mednarodno pravo nalaga okupantom. Tudi sebi so s tem odvzeli pravice, ki jih mednarodno vojno pravo zagotavlja prebivalcem dežel pod tujo vojaško okupacijo.

O teh stvareh je z znanstvenega vidika pisal in februarja 1942 objavil knjigo univerzitetni profesor dr. Ivan Tomšič.⁶ Zdi se, da je vodilnim politikom nekdanje SLS v Ljubljani šele takrat postala jasna razlika med okupacijo, ki jo je mogoče sprejeti mirno in priznati kot legalno, in pa aneksijo, ki jo priznati pomeni izenačiti se z državljani države osvajalke. In da priznanje aneksije Ljubljanske pokrajine pomeni z vidika mednarodnega prava tudi sklep etabliranih slovenskih političnih reprezentantov, da soglašajo z državnoopravno ločitvijo Ljubljanske pokrajine od Jugoslavije in z njeno državno priključitvijo k Italiji. Najbrž ni naključje, da je tajna spomenica profesorja Ehrlicha italijanskim okupacijskim oblastem v marcu 1942 šele prvi politični akt iz kroga voditeljev nekdanje SLS, v katerem

---

⁶ Ivan Tomšič, *Vojno in nevtralnostno pravo*, Nova založba, Ljubljana, 1942.

je storjen napor, da se jasno ugotovi položaj Ljubljanske pokrajine po mednarodnem vojnem pravu. Profesor Tomšič je očitno imel vsaj enega pozornega bralca.

Znano je prizadevanje dr. Marka Natlačena v času aprilske vojne, da bi na terenu, prek stika s prihajajočo nemško vojsko, dosegel enotno, nemško okupacijo nerazdeljenega ozemlja Dravske banovine. To je bilo nekaj drugega kot priznanje aneksije ali sprejem protektorata. Še vedno je bilo v okviru vojnega prava. Tu ni šlo za ponudbo nemški vladi, da bi Dravsko banovino, zdaj na papirju osamosvojeno pod oblastjo Narodnega sveta za Slovenijo, državno priznala in ji dopustila položaj, podoben slovaškemu. Šlo je preprosto za to, da nemška sila zasede celoto ozemlja nekdanje Dravske banovine, ne da bi ga delila z Italijo. Kaj takega predlagati najbrž ni proti vojnemu pravu. Bilo je le ponižujoče in nespametno. Da bi si zamislili, kakšna usoda bi doletela vse tako nerazdeljene Slovence pod enotno nemško nacistično okupacijo že na samem začetku, ni potrebno imeti kake posebne domišljije. Po »modelu«¹ Štajerske in Gorenjske bi nemški rajh prav kmalu mobiliziral fante iz celotne nekdanje Dravske banovine za službo v svoji vojski, za boj na ruskem in drugih bojiščih, kolikor jih ne bi prej že preselili z družinami. Spomnimo se Tišlerjevega pričevanja, da je Korošec računal ravno obratno, da naj se okupirani Slovenci zatečejo vsi pod Italijo, da bi se izmaknili izpod Nemčije, ki mu pomeni hujšo nevarnost.

Še pogled na odnos do Jugoslavije pri slovenskih političnih vodstvih po sovražni zasedbi. Dr. Kulovca je nemška bomba ubila že dan potem, ko sta z dr. Krekom delovala za slovaško solucijo. Dr. Krek pa se je pridružil begu državnega vrha k Angležem. V krogu emigrantske vlade je zavzel stališče, da Slovenci potrebujejo obnovo Jugoslavije. Udeležba slovaških divizij na Hitlerjevi vzhodni fronti in grozljiva usoda Srbov v NDH sta zagotovo vzbujali v njem občutek olajšanja, da mu je tako gladko spodletel prvotni poskus doseči slovaško solucijo tudi za Dravsko banovino. V Ljubljani preostali vodstvu SLS in Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS), kolikor se nista kompromitirali s priznanjem aneksije Ljubljanske pokrajine,

sta se septembra 1941, v položaju, ki je nastal po napadu Hitlerja na Sovjetsko zvezo in z oboroženim nastopom Osvobodilne fronte, sporazumeli za program obnove Jugoslavije kot trojne federacije Srbije, Hrvaške in Slovenije. Program so posredovali jugoslovanski vladi, pri čemer so se avtorji pohvalili, da so iz dogovorov izključili komuniste. Objavljen je bil 23. novembra 1941 po londonskem radiu, nato propagiran kot »londonske točke«. Vplivu liberalcev je pripisati, da omenja Jugoslavijo na prvem, Slovenijo pa na drugem mestu. Le »Stražarji« so mislili tudi na Slovenijo brez Jugoslavije, a nikoli na čisto samostojno.

Temeljne točke programa Osvobodilne fronte so bile dogovorjene postopoma, zapisane pa 1. novembra in 21. decembra 1941. Tretja med njimi je ugotovila odnos do Jugoslavije. V skladu z že omenjeno načelno averzijo komunistov, da bi v okviru mnogonarodne države programsko sprejemali vnaprej, torej preden bi se udejanjila samoodločba narodov samih, a z ozirom na izrecne jugoslovanske težnje tistih liberalcev, ki so se odločili za odpor, je Osvobodilna fronta ugotovila, da je skupnost jugoslovanskih narodov naravna in usodna. Izjavila je še, da ne priznava razkosanja Jugoslavije. Delovati pa hoče za slogo in enotnost narodov Jugoslavije in vrh tega za povezanost slovanskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda, a vse to le na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe. To je bila široka formulacija, ki je preseгла potrebe jugoslovanskega okvira, ki mu pa zagotovo ni bila nasprotna, temveč k njemu nagnjena. V ozadju je bilo seveda vprašanje emigrantske vlade. Realno odločilen jugoslovanski korak je bil storjen že znatno prej, 16. septembra 1941, ko je Vrhovni plenum OF sprejel odlok o vključitvi slovenskega vojaškega zbora v Narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije.

Najpomembnejše vprašanje, o katerem nas danes svet sprašuje in na katero moramo odgovarjati tudi samim sebi, je tole: Zakaj sta se Hrvaška in Slovenija morali zateči k tako radikalni obrambi svojih interesov, da sta se odločili za združitev državne skupnosti, ki sta jo nekoč soustvarili v zaščito teh istih svojih interesov? Kaj in kje se je tu v konstelaciji interesov,

katerih vidni zgodovinski izraz je bila Jugoslavija, tako globoko prelomilo?

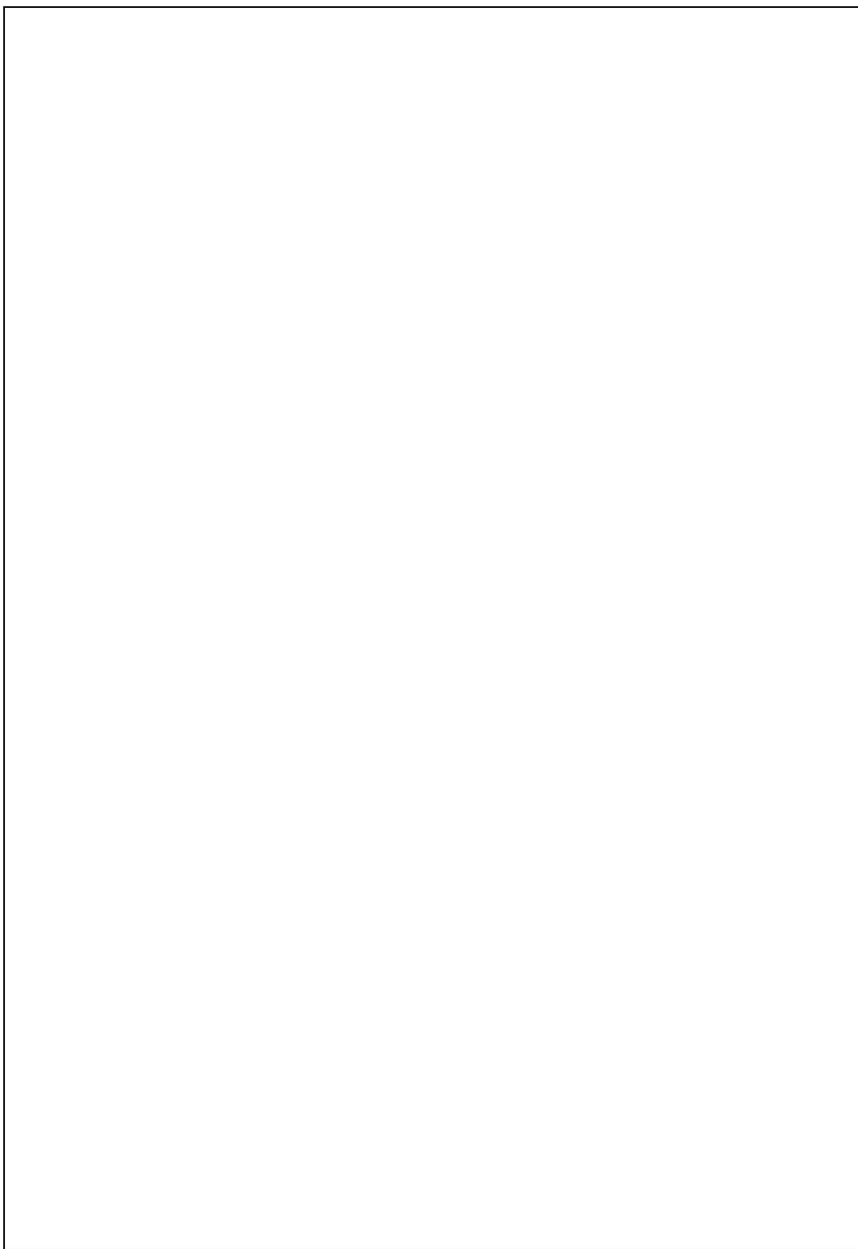
Novonastala Kraljevina Jugoslavija med obema vojnama resnično ni bila vzor parlamentarne demokracije in ni našla zase sistema, ki bi vzdrževal ali z napredovanjem modernizacije celo širil temeljno skladnost interesov različnih v njej asociiranih narodov. Pa vendar je v drugi svetovni vojni Jugoslavija razbita šele z udarcem od zunaj, z agresijo držav nacifašistične osi, ob nemoči že skoraj poražene demokratične Evrope. Ker je politika okupantov pripomogla, da so v osrednjem delu okupirane države zavladali nepredstavljivo okrutni obračuni med njenimi državljani na etnični, verski in socialni podlagi, se je postavilo vprašanje, ali bo to državo še kdaj mogoče obnoviti brez novega nasilja. Odgovor niso prinesli načrti zaveznikov niti ga ni v njihovem zavetju našla znotraj sebe do skrajnosti sprta kraljevska vlada. Odgovor je prišel iz vrst narodov okupirane in razkosane Jugoslavije same. Prišel je že v letu 1941 z odločitvijo dela njihovih političnih struktur, predvsem maloštevilnih in dotlej prepovedanih komunistov, za realni oboroženi odpor okupantom in za medsebojno solidarnost narodov kot pogojem za to, da bi tak odpor mogel biti uspešen. Pomembno za aktivno podporo širokih plasti v vsakem narodu tej uporniški akciji je bilo tudi upanje, da bodo z odporom hkrati obnovili življenjsko priložnost Jugoslavije kot intenzivnega skupnega modernizacijskega projekta, da bo ta Jugoslavija obnovljena na podlagi nove samoodločbe vsakega izmed njih, da ne bo vrnitve na staro. To je bil projekt nove Jugoslavije. V njem so se zbrale zamisli, ki so jih v prejšnjih dobah porodila prizadevanja vsakovrstne demokratične opozicije vsakega in vseh narodov v Jugoslaviji, nikakor ne le komunistične. Brez takega vsestranskega projekta, uresničljivega z zmago protifašistične in vse narode osvobajajoče rezistence, bi bila obnova jugoslovanske države že takrat nemogoča. Za nazaj je temu dokaz izbruh današnjega razdora, ki je nastopil potem, ko je Jugoslavija s polomom svojega socializma, tako protislovno zraščena z oblastjo ene stranke, prenehala biti sinonim dogovora narodov za projekt modernizacije. Dokaz

je razdor, ki se je sprevrgel v notranjo oboroženo agresijo in obrambo v trenutku, ko se je v njej začel nasilno uresničevati načrt za obnovo hegemonističnih, enakopravnost izključujočih odnosov med narodi.

Vsa pozitivna tradicija skupnih osvobodilnih naporov in bojev je zasuta z ruševinami. Izpričana velika večina Slovencev gre zdaj po direktni poti, ki je očitno edino še realna. Svoje pojmovanje svobode in svojo nujno potrebo po demokratični modernizaciji povezuje Slovenija z odklanjanjem teh ruševin. To je izraz novega, a globokega nezaupanja do vsakršne oblike jugoslovanske državne skupnosti, ki je v zadnjih letih preplavilo vse slovenske miselne tokove. Utrdilo se je prepričanje, da so vse avtoritarne oblastne strukture, ki jih je Jugoslavija doživela, zlorabile, ena za drugo, argument o zgodovinsko nujni skupnosti. Da so zlorabile ta človeško prepričljivi argument za dokazovanje legitimnosti lastne oblasti, ta pa je pripeljala narode vselej do poloma upov. Najbolj usodno je, da si je po letu 1945 ta argument prisvojil strankarski monizem komunistov. Zaradi takšne povezave s svojim, sicer z mnogimi upi pričakovanim, a končno neuspešnim poskusom družbene preobrazbe je ta monizem navsezadnje zapravljal moralno moč zmage narodov, ki so jo ti izvojskovali v svoji resnično solidarni rezistenci v drugi svetovni vojni. In razočaral je tudi njihovo nedvomno povojno pripravljenost, da delajo sporazumno in skupno za napredek vseh. Ali bi se komu drugemu v Jugoslaviji posrečilo kako drugače? Nič ne ugibam, samo ugotavljam, da bi bil ta nekdo drugi moral tudi sam najprej Jugoslavijo sploh obnoviti iz razvalin, ki so jo vanje pahnili diktatura, hegemonizem, fašistična agresija in v njej sledeči pošastni ustaški holokavst Srbov, z vsemi njegovimi nič manj grozljivimi nasledki četniškega maščevanja nad hrvaškim in muslimanskim življenjem kot celoto.

Odločitev Slovenije za samostojnost je odločitev za življenje naroda in zaradi tega je skladna s prejšnjimi narodnimi odločitvami. Nobenega nasprotja ni v tem, da sta bili dve poprejšnji zvezani z odločitvijo za jugoslovansko državno skupnost, današnja pa mora shajati brez nje, ker z njo živeti ne more.

Dejstvo, da je v zgodovinskem procesu Jugoslavija prenehala obstajati, ne pomeni, da sta bili obe predhodni odločitvi zanjo napačni in nekoristni, in še manj to, da naj bi bila Jugoslavija za Slovence samo nekakšna obvoznica za čas, ko bi si po tihem zidali svojo ločeno magistralno cesto. Mnogonarodna Jugoslavija je del naše zgodovine, kakor je to do leta 1918 mnogonarodna Avstrija, znotraj katere smo zrasli. Razlika je v tem, da smo se v Avstriji rodili, v Jugoslavijo pa vstopili po svojem preudarku. Obe sta prenehali obstajati. H koncu prve smo tudi sami pripomogli, ker smo hoteli živeti. H koncu druge pa so pripomogli njeni samozvani rušitelji. Oni so postali njeni končni rušitelji. Ni je več. Ostajajo narodi. Vsak med njimi lahko opravi s svojimi politiki. Ne more pa opraviti s svojo zgodovino. Tudi Slovenci ne. Še dosti se je bomo morali spominjati vsi, ne le zgodovinarji. Kajti dobro prihodnost samostojne Republike Slovenije lahko utemeljimo tudi v odnosu do svoje jugoslovanske zgodovine samo na resnici.

* Napisano šele v mojem mlinu starejših občanov leta 2013, res nekoliko pozno za objavo v tekočem historiografskem razpravljanju med sosedi.

POJASNILO ZGODOVINARKI O SAMOODLOČBI NARODA IN KOROŠKEM PLEBISCITU*

Izjemno ugledna koroška zgodovinarica, gospa dr. Claudia Fräss Ehrfeld Kromer, je leta 1998 v zgodovinsko predstavitveni knjigi avstrijske dežele Koroške objavila študijo *Das Kärntner Landesbewusstsein (Koroška deželna zavest)*. V njej sem prebral tudi tole: »Das Volksabstimmungs-Jubiläumsjahr 1970, bzw. schon die Vorbereitungsphase dafür, brachten jedoch eine abrupte Wende zum Schlechteren. Der Konflikt begann auf der Ebene der Wissenschaft. Jugoslawische Historiker, die einerseits das Kärntner Plebiszit von 1920 als ungerecht hinstellten, andererseits die Drohung in die Welt setzten, das Selbstbestimmungsrecht sei jederzeit neu anzuwenden ...« Torej: »Jubilejno leto 1970 praznovanja plebiscita, oziroma že faza priprav nanj, pa sta prinesla nenadni obrat na slabše. Konflikt se je začel na ravni znanosti. Jugoslovanski zgodovinarji, ki so koroški plebiscit iz leta 1920 po eni strani šteli za nepravilnega, po drugi širijo grožnjo, da je mogoče pravico do samoodločbe vsak čas znova uporabiti ...« Svojo trditev je avtorica pojasnila z opombo pod črto: »Äußerung Janko Pleterskis auf der 2. Kärntner Kulturtagung der Slowenen am 29. 2. (sic!) 1970.« »Izjava Janka Pleterskega na 2. koroškem kulturnem zborovanju Slovencev 29. 2. (sic!) 1970.«

Tako sem bil obtožen, da sem leta 1970 povzročil nekakšen abrupten obrat na slabše v stanju koroške deželne zavesti glede vrednostnega in pravnega odnosa do koroškega plebiscita, ker

da sem označil plebiscit za nepravilnega, s tem pa hkrati v svet vrgel grožnjo, češ da je samoodločbo o državni meji z Jugoslavijo, ki je bila izvršena pred pol stoletja na tem plebiscitu, mogoče vsak čas odpirati na novo. Vse to naj bi izhajalo iz moje izjave na koroškem kulturnem zborovanju Slovencev 29. februarja 1970, na prireditvi, ki se je v resnici začela 28. decembra tistega leta in potekala tri dni. Seveda ni zmotno samo datiranje moje izjave, marveč tudi – za vsakega poznavalca dogajanj res presenetljivo – tolmačenje njene vsebine.

Vsekakor ima gospa dr. Fräss Ehrfeld v mislih moj referat oziroma izjavo z dne 28. decembra 1970 na Drugih koroških slovenskih kulturnih dneh v Celovcu. Zelo dobro bi bilo, da bi enkrat kdo poskusil pregledati in oceniti slovenske prireditve, imenovane kulturni dnevi, ki so se takrat nekaj let v decembru vrstile v Celovcu. Seveda tudi z vidika, kaj so pomenile za stanje koroške deželne zavesti. Jaz tega nisem poskusil in zdaj tudi za omenjeno leto ne poskušam. Vendar je zabeleženo v koroškem tisku, da je tudi v tistih treh decembrskih dneh nastopila v Celovcu vrsta priznanih slovenskih strokovnih imen iz Avstrije in Slovenije. Svoj neverjetni očiitek pa je avtorica povezala z mojim nastopom in le tega se bom dotaknil.

Ta moj celovski referat ni bil objavljen. Ne le zato, ker žal ni bilo objave celotnega gradiva prireditve, ampak še posebno ne zaradi dejstva, da sem v tistem obdobju za objavo pripravljaval vrsto širših razprav o političnih in narodnostnih razmerah v še habsburški Koroški in v letih svetovne vojne ter prevratnega dogajanja in nastajanja nasledstvenih držav. V Celovcu sem tisti dan predstavil le nekaj ugotovitev v zvezi s plebiscitno temo. Že naslednje leto je Slovenska matica izdala moje razprave o tem v zborniku *Koroški plebiscit*.¹ Tretja med njimi, ki obravnava strukturo političnega odločanja na plebiscitnem ozemlju, pa je pozneje, leta 1980, izšla tudi v nemškem jeziku, in sicer kot samostojna publikacija Slovenskega znanstvenega

---

¹ *Koroški plebiscit: razprave in članki*, ur. Janko Pleterski, Lojze Ude, Tone Zorn, Slovenska matica, Ljubljana, 1970.

inštituta v Celovcu.² Zaradi razumevanja mojih konkretnih stališč tistega decembra 1970 v Celovcu naj še omenim, da sem imel v delu tudi knjigo o slovenski narodni samoodločbi 1918 (*Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*), ki je bila prav tako pred izidom.³

Posebej sta v koroškem tisku poročala o mojem nastopu v Celovcu dr. Reginald Vospernik (*Kleine Zeitung*) in Horst Ogris (*Kärntner Tageszeitung*) istega dne, 29. decembra 1970. Oba sta navedla kot posebno zanimivost, da sem govoril o odločilnem pomenu politike avstrijske socialnodemokratske stranke za izid plebiscita. Horst Ogris je k temu pripomnil: »Der Vortrag wich keinem heissen Eisen aus, war aber sehr sachlich gehalten und zeigte, dass es dem Autor um historische Wahrheitsfindung zu tun ist. An den Schluss setzte er einen Apell, der es verdient wörtlich zitiert zu werden: 'Der Tanz auf den Gebeinen der toten Gegner muss endlich einmal aufhören!'« »Predavanje se ni ognilo nobenemu vročemu železu, bilo pa je zelo stvarno in je pokazalo, da gre avtorju za iskanje zgodovinske resnice. Na konec je umestil apel, ki si zasluži, da ga navedemo dobesedno: 'Rej (ples) na kosteh mrtvih nasprotnikov mora končno že enkrat prenehati!'« Vospernik pa je takole povzel razpravo, ki je neposredno sledila mojemu predavanju: »Nach dem Selbstbestimmungsrecht befragt, das nach Meinung einzelner Gelehrter nur einmal konsumiert werden könne, erwiderte Dr. Pleterski, daß in der jugoslawischen Verfassung das Recht auf Austritt aus dem Staatsverband für einzelne Völker garantiert sei, und zwar als permanentes Recht.« »Povprašali so avtorja o pravici do samoodločbe, za katero posamezni avtorji menijo, da jo je mogoče konzumirati samo enkrat, je dr. Pleterski odvrnil, da je v jugoslovanski ustavi zajamčena pravica izstopa posameznih narodov iz državne zveze, in sicer kot trajna pravica.«

---

2 Janko Pleterski, *Elemente und Charakter der plebiszitären Entscheidung 1920 in Kärnten*, Slovenski znanstveni inštitut, Celovec, 1980.

3 Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*, Slovenska matica, Ljubljana, 1971.

Poročilo je torej iz moje navedbe načelne pravice narodov v jugoslovanski federaciji do samoodločbe omenilo samo tisto njeno načelno plat, ki zadeva izstop in ne tudi samoumevne druge, primarne plati istega načela, namreč pravice do vstopa v državno zvezo. Brez te omembe je poudarilo trajnost načela samoodločbe po ustavi jugoslovanske federacije.

Uredništvu *Kleine Zeitung* in *Kärntner Volkszeitung* sta k podatkom obeh dopisnikov k mojim »zmotam« dodatno izrazili svoje kritične pripombe. Nekaj (ljudskostrankarska *Volkszeitung*) v smislu, da glede odločilnosti socialdemokratov ne poznam socialne strukture plebiscitne cone. Najbolj pa je zazvenel njun skupni očitek užaljene nedolžnosti Korošcev, češ da so zavezniki vendar priznali Avstriji, da je bila prva Hitlerjeva žrtev in da zato, kot del Nemčije, ni bila odgovorna za vojno pregaženje jugoslovanske meje.

O razpravi po mojem nastopu na prireditvi nimam zapiska. Sem pa bistvo svojih v tisku izpostavljenih stališč na prireditvi nemudoma sporočil uredništvu *Kleine Zeitung*, ki je nato v dokaz svoje lojalnosti nekaj tega objavilo 30. decembra 1970 v posebnem okvirčku z naslovom »Was sagte Dr. Pleterski?« (»Kaj je rekel dr. Pleterski?«).

»Zum ersten Absatz der Glosse zitiere ich meine Worte nach dem Manuskript des Vortrages: 'Die Frage der Gültigkeit der Plebiszitentscheidung, oder besser gesagt, der Staatsgrenze, über welche das Plebiszit entschied, wurde grundsätzlich erst wieder offen mit dem Ende des Bestehens der Republik Österreich als Subjekt des internationalen Rechtes, mit dem Anschluß vom 12. März 1938, tatsächlich aber am 6. April 1941, als Großdeutschland die Staatsgrenze an den Karawanken mit dem Angriff auf Jugoslawien verneinte.

Die Regierungen der USA und Großbritanniens und ebenso der Sowjetunion drückten am Ende des Krieges die Meinung aus, daß die Frage der neuen Grenzfestsetzung zwischen Österreich, das diese Staaten wieder herstellen wollten, und Jugoslawien eine offene sei und von der Friedenskonferenz geregelt werden müsse.

Die bis dahin rechtlich offene Frage der österreichisch-jugoslawischen Grenze wurde aber mit der Unterzeichnung

des österreichischen Staatsvertrages erledigt.' – Wenn das ein Irrtum ist, lasse ich mich gerne belehren.

Zum zweiten Absatz der Glosse: Mein Referat ging von zwei Prämissen aus:

1. Das Selbstbestimmungsrecht einer Nation ist ein Recht, das der Nation als Ganzes zusteht, nicht ihren einzelnen Teilen (ich folge hier Günther Decker).
2. Die Abstimmung in Kärnten war schon deswegen und auch wegen besonderer Intentionen der Friedenskonferenz keine Ausführung des Selbstbestimmungsrechtes einer Nation. Sie war eine Abstimmung der Bevölkerung über die staatliche Zugehörigkeit des Gebietes.

Was ich in der Diskussion über die Frage der Permanenz des Selbstbestimmungsrechtes einer Nation gesagt habe, bezieht sich also nicht auf den Fall der Volksabstimmung in der Zone A. Deswegen sind auch weitere Kombinationen in diesem Zusammenhange nicht am Platze.«

»K prvemu odstavku glose navajam svoje besede po rokopisu predavanja: 'Vprašanje veljavnosti plebiscitne odločitve, ali bolje rečeno, državne meje, o kateri je plebiscit odločal, se je načelno znova odprlo šele s koncem Republike Avstrije kot subjekta mednarodnega prava s priključitvijo (anšlusom) 12. marca 1938, dejansko pa 6. aprila 1941, ko je Velika Nemčija z napadom na Jugoslavijo zaničala državno mejo na Karavankah.

Vlade ZDA in Velike Britanije ter enako tudi Sovjetske zveze so ob koncu vojne izrazile mnenje, da je vprašanje nove določitve meje med Avstrijo, katero so te države hotele znova vzpostaviti, in pa Jugoslavijo odprto ter da mora biti razrešeno z mirovno konferenco.

Vse dotlej pravno še odprto vprašanje avstrijsko-jugoslovanske meje pa je bilo rešeno s podpisom avstrijske državne pogodbe.' – Če je to zmota, se dam rad poučiti.

K drugemu odstavku glose: Moj referat je izhajal iz dveh premis:

1. Pravica naroda do samoodločbe je pravica, ki pripada naciji kot celoti, ne njenim posameznim delom (v tem sem sledil Güntherju Deckerju).

2. Že zaradi tega glasovanje na Koroškem, in tudi ne zaradi namer mirovne konference, ni bilo udejanjenje pravice naroda (nacije) do samoodločbe. Bilo je glasovanje prebivalstva o državni pripadnosti ozemlja.

Kar sem v diskusiji rekel o trajnosti pravice naroda (nacije) do samoodločbe, se torej ne nanaša na primer ljudskega glasovanja v coni A. Zato tudi vse nadaljnje kombinacije v tej povezavi niso umestne.«

In zdaj k tolmačenju te moje izjave v študiji gospe dr. Fräss Ehrfeld skoraj tri desetletja pozneje, leta 1998. Takrat je bilo z osamosvojitvijo Slovenije že desetletje vsakomur pojasnjeno, o čem je v primeru Slovencev in Slovenije govorila moja teza o celovitosti in trajnosti pravice naroda do samoodločbe. Da gre za pravico, ki je utemeljena na splošni naravni pravici človeka, ter da je moje opozarjanje ob tem na drugačen značaj koroškega plebiscita pomenilo opozarjanje na očitno izvorno drugačen, pogodbeni značaj koroškega glasovanja. To je pač bilo pogodbena in enkrat konzumirana – *rebus sic stantibus* – mednarodnopravno trajno uveljavljena pravica. Mislim, da je tako bilo mogoče razumeti že tudi tisto, kar je bilo posredno ali neposredno objavljeno sočasno z mojo inkriminirano izjavo v Celovcu 28. decembra 1970.

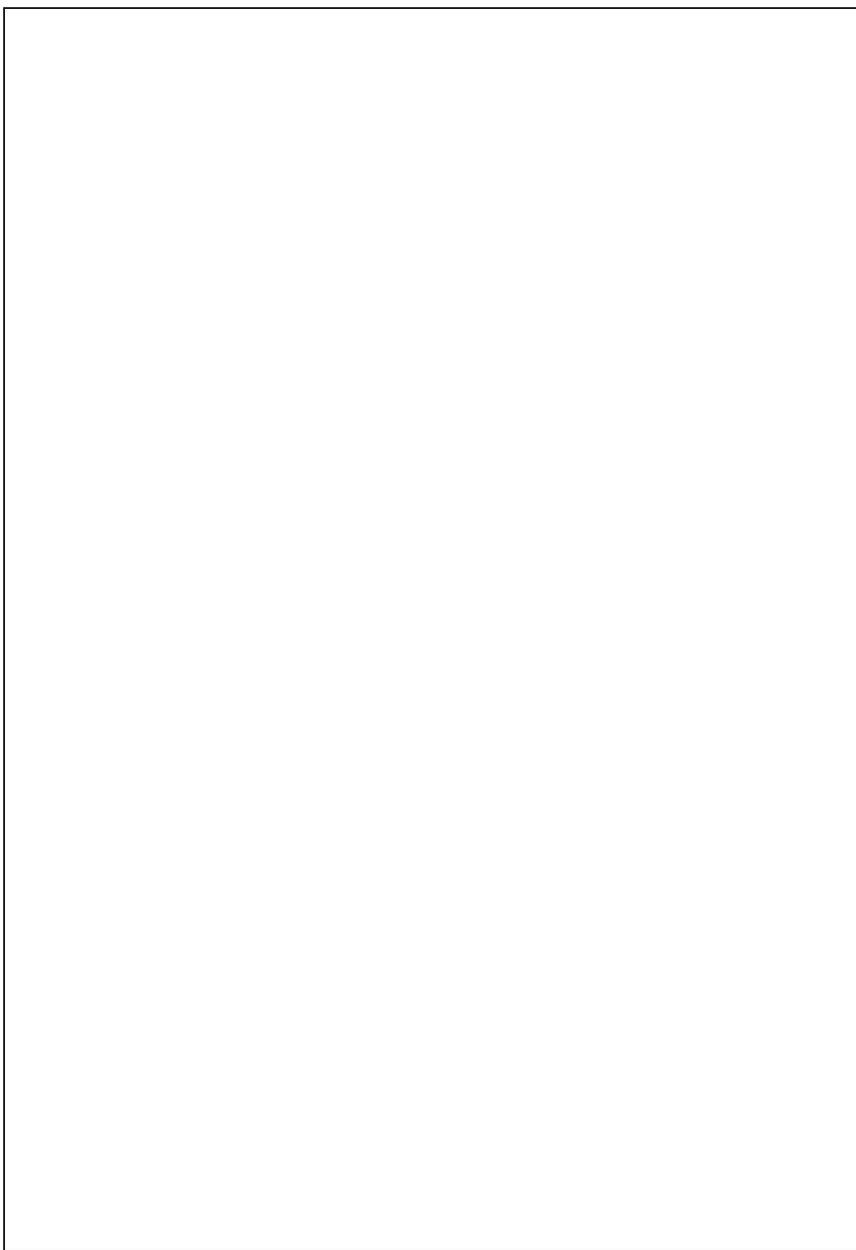
Takrat sem se načelno skliceval na pravno argumentacijo v knjigi zahodnonemškega avtorja Güntherja Deckerja, ki je proti zahtevi Nemške demokratične republike, da je treba priznati posebno, lastno pravico vzhodnih Nemcev do narodne samoodločbe, vztrajal pri stališču, da ta pravica pripada le nemškemu narodu kot celoti. To moje sklicevanje je seveda izključevalo tolmačenje, da bi bil jaz s poudarkom na trajnosti in integralnem značaju pravice (slovenskega) naroda do samoodločbe sugeriral zahtevo po ponovitvi koroškega plebiscita o državni meji. Medtem je zgodovina, po padcu berlinskega zidu, to Deckerjevo stališče potrdila z združenjem Nemčije. In moje stališče o trajnosti (nekonzumiranosti) ter celovitosti (nefragmentiranosti) pravice slovenskega naroda do samoodločbe je medtem zgodovina načelno in konkretno

potrdila v sklepih mednarodnopravne Badinterjeve komisije o procesu razpuščanja (*dissolving*) jugoslovanske federacije. Sklep o razmejitvi nasledstvenih držav je kot subjekte samoodločbe priznaval le narode kot celote, kakor so namreč bili kot posamezne nacionalne države že z ustavo SFRJ vključeni v zvezno skupnost. Izrecno je odrekel novo razmejevanje med nasledstvenimi državami na temelju odločanja ločenih delov narodov (narodnih manjšin) o mejah. Tem so priznavali le pravico do odločanja o osebnem državljanstvu.

Torej gre za načelno razločevanje med pravico narodov do samoodločbe (državne suverenosti) in pravico prebivalstva do odločanja o mejah, utemeljeno na morebitni posebni, konkretni meddržavni pogodbi. Dogaja se pač, da kdo ne dojame vsebine prebranih besed. Morda tudi zato ne, ker je misel, ki jo te sporočajo, preveč tuja njegovi lastni. (Moja tolažba ni v tem, da takšno tujost žal srečujem tudi med nami samimi, zgodovinarji v Sloveniji.) In omenjeno tolmačenje mojih besed, izrečenih in zapisanih tam v letu 1970, je morda znamenje, da bi koroška deželna zavest nekaterih tamkajšnjih deželanov glede plebiscita utegnila ta čas (1998) – ne ravno nenadoma – še vedno tičati na svojih starih (stran)poteh. Posebno tudi v tem, da še vedno ne doume pomena opozorila gospe Sarah Wambaugh, klasične avtoritete mednarodnega prava glede vprašanj mejnih plebiscitov po prvi svetovni vojni, da je namreč resnična demokratičnost plebiscitov povezana s politiko njihove nevtralizacije, torej ublažitve učinkov žal neogibne razdvojenosti čustev in zavesti, ki jo je plebiscitni boj zapustil v duševnosti in državljanski (deželni) zavesti vpletenega prebivalstva. Na Koroškem je odgovorni politiki pač ves čas šlo bolj za obračun s tukaj domačimi zavrženimi angeli (izraz dr. Franca Petka) kakor pa za pomiritev čustev na obeh domačih straneh. Ne tako redko in ne zgolj obrobno je šlo tudi kar za izbris njihovega rodu v deželi. Pravičnost plebiscita ima v dogodeni preteklosti vsaj dva obraza. Zgodovina naj bi ju poskušala uzreti.

Sam zato nikakor ne pozabljam, da mi je nekaj let pozneje, ko mi je Univerza v Celovcu podelila častni doktorat, k temu

čestital sam deželni glavar Jörg Haider in vljudno opravičil svojo odsotnost pri promociji. In tudi ne pozabljam, da mi je tedaj začelo deželno zgodovinsko društvo pošiljati svoja tako lepo oblikovana poročila o prireditvah za svoje članstvo. Hvala!

1

PREKLICATI REVOLUCIJO V SLOVENSKI ZGODOVINI?*

VSTOP

Ne prav davno sem v pismu gospe Spomenki Hribar omenil, da v svojem pisanju dotlej še nisem poskusil celoviteje odgovoriti na vprašanje, kako videti revolucijo, ki se je dogodila v slovenski zgodovini 20. stoletja, a da tega pri svojih letih najbrž ne bom več mogel. Gospa me je prijazno hrabrila, naj vendarle poskusim. Sam sem medtem spričo življenjskih okoliščin »opustil posvetno rabo« in svojo odločitev zacementiral s tem, da sem tudi »požgal svoje ladje«: svoje nabrane papirje izročil državnemu arhivu, knjige pa Univerzi na Primorskem. Če zdaj še pišem, se opiram samo na svoje že objavljene spise, na svoj žal že hudo rešetasti spomin in na svojo zelo osebno izkušnjo ostarelega historika. Pa vendar bom vsaj s temi pridržki glede moje kompetence poskusil nekaj svojega pripomniti k omenjenemu vprašanju revolucije. Nekakšen svoj posthumni pogled, če sem enkrat tudi sam malce smešno domišljav v izrazu.

ZAKAJ VENDARLE PIŠEM

Zakaj se mi zdi to potrebno, ko vendar gotovo tudi ta revolucija, kakor vse druge do zdaj, zgodovinarskemu raziskovanju in ocenjevanju pač zagotovo ne bo mogla uiti tudi brez mene. Spričo njenega pomena se bodo zanesljivo našle nove sile, se tolažim in pri tem ostajam. Toda ...?

Toda! Glede odnosa do te slovenske revolucije sem zdaj prebral v dnevnem tisku novo, zelo zaostreno urgenco gospe Spomenke Hribar z naslovom »Gledam črno, vidim črno«.¹ Ne nameravam se navedeno podajati v sicer preiščeno in učinkovito napisano diagnozo položaja na Slovenskem, ko se realnost tranzicije, ki naj bi nas vendar, po dramatično doseženem zgodovinskem konsenzu, poslej demokratično sporazumno vodila s slabšega na boljše, dejansko vsem na očeh sprevača v restavracijo enkrat v spopadu z novimi upi v zgodovini že poraženega staroljubja. Zadržati se hočem na tezi o ključnem zatiču, ki po mnenju gospe Hribar danes blokira celokupno politično in menda sploh vsako drugo dinamiko v Sloveniji.

Ta zatič naj bi namreč bila nemoč levice distancirati se od revolucije.

Za to distanciranje naj namreč ne zadostuje zgolj kritični razbor fenomena revolucije v naši zgodovini. Po pisanju gospe Hribar naj bi to moralo pomeniti kar »obsoditi jo«. In ker levica tega ne stori, nima niti moralne dignitete, da bi dejansko zahtevala od desnice distanciranje od medvojne kolaboracije, od krvave vpletenosti v državljanski spopad med drugo svetovno vojno. Krivcev za to nemoč levice in za ta njen primanjkljaj dignitete pa v vrstah levice po mnenju gospe Hribar očitno mrgoli. Pred desetletjem naj bi se oboje drastično izkazalo s strani levice same, ko je enotno zavrnila »Pahorjev« predlog dveh izjav, prve z oceno polpretekle zgodovine in druge o narodni spravi, »ker ni bila sposobna, ker ni pristala na distanco in kritiko komunistične revolucije, in tudi ne na izjavo o narodni spravi. Zato je danes tam, kjer je. Je talec desnice.« Tako meni gospa Hribar.

In nadaljuje: to prav gordijsko blokado položaja je treba presekati, najprimernejša sekira za ta namen pa je po njenem prepričanju v rokah levice. Ona je namreč na vrsti, da končno tudi sama (!) obsodi revolucijo in s tem dejanjem omogoči odrešilni premik in napredek celokupnosti. Tako berem omenjeni članek.

Da naj levica končno tudi sama obsodi revolucijo, lahko pomeni dvoje: naj se pridruži argumentom stare, v vojni poražene

---

¹ Spomenka Hribar, »Gledam črno, vidim črno«, *Dnevnik*, Objektiv, 23. april 2011.

desnice, kakor tudi argumentom nove, opremljene z načeli demokracije.

Seveda, ne oziraje se na to, da je evropsko institucionalizirana zavrnitev revolucije medtem že sama naletela na znamenja konca svojega odrešilnega »konca zgodovine«.

Žal se lahko prepričamo, da sta se oba omenjena načina obsojanja revolucije medtem že neomajno staknila v njeni vse bolj mitični predstavi. Rekel bi, da za oba načina velja tisto, kar gošpa Hribar namenja menda le prvemu: hipostaziranje v metafizično krivdo levice. Ali preprosteje, kriva je, ker se je revolucije sploh lotila. Celo nekateri sicer zelo modri zgodovinarji, in tudi takšni, ki jih sam cenim, so podobnega mnenja o naši revoluciji. Ni bila nujna, pa zato ni legitimna.

Če zdaj poskušam nekako povzeti tisto, do česar sem se v svojem raziskovanju in razglabljanju o mestu revolucije v naši zgodovini 20. stoletja že bil dotrudil nekoč, tega ne počnem zato, ker bi si »posthumno« upal doseči več, kakor si pač nisem več upal doseči v tistem svojem še raziskovalnega dejanja zmožnem »nekoč«. Hočem ob tem zares nedvoumnem zbudljaju gospe Hribar historiji le še enkrat zaživa izraziti vsaj tisto, kar sem sam videl in sam našel, preden pozabim.

Kljub vsem pomislekom se čutim za tak poskus nekako dolžnega tudi osebno, ker sem o svoječasnem »Pahorjevem« predlogu tudi jaz menil, da ni sprejemljiv, in ker sem ga pravkar zapisal v navednicah v prepričanju, da je Borut Pahor tisti predlog spisal po nasvetih gospe Spomenke. Sem torej lahko v njenih očeh tudi dolžan pojasnila.

ZAČENJAM S SEBOJ

Torej, začenjaj s seboj. Odkar sem se zavedel, da živim v svetu, sem bil na strani revolucije. Še ko sem se v krčevinski šoli učil pisati, škripaje po skrilni tablici z ošiljenim kamenčkom, sem si želel, da v oguljenih klopih med sošolci ne bi bilo takšnih s strganimi komolci na prekratkih rokavih, bleščečih od brisanja smrkavih nosov, in da med deklicami ne bi bilo podobnih, ki jim

po dolgih svetlih kitah gomazijo uši. Da ne bi nikomur gledala lakota iz oči, da bi vsi imeli tudi svoj košček masla na kruhu, kot ga imam jaz. Seveda sprva nisem vedel, da to pomeni biti v življenju na strani revolucije. Da sem Slovenec, mi je bilo samoumevno, a hkrati tudi, da ljudje pripadajo različnim narodom in jezikom. Saj mi je bila mati Čehinja in smo v Mariboru imeli tudi Nemce za sosede, starši pa tudi za prijatelje. Razumeval sem tudi nemške glasove nekaterih predmestnih otrok na ulici. V tistih letih se očem še niso vsiljevali obuti v bele dokolenke.

Ko sem se pozneje v Ljubljani seznanjal s komunistično revolucionarno mislijo in zorel za sprejem v Skoj, sem to doživljal v posebnih slovenskih razmerah: ob branju Speransove knjige o slovenskem narodnem vprašanju in ne samo tistega iz Stalinove knjige o vprašanjih leninizma. Kakor je to sicer bilo praviloma drugod po Jugoslaviji, pri nas pa tudi pozneje, ko je obveljalo, da je slovensko tukaj (ne še v zamejstvu) rešeno z revolucionarnim NOB v vojni proti fašizmu in okupatorjem. Vprašanje naroda in družbe se je v mojem doživljanju te vojne združilo v istem dogajanju, v prodoru nacionalne in socialne revolucije v dogajanju NOB. In to glede na položaj, nagibe in načine delovanja vseh tistih, ki so udeleženi to dogajanje naše zgodovine. V mojem pojmovanju zgodovine mi tudi to dogajanje NOB ostaja singularen pojav. Kakor to v pojmovanju zgodovine tudi sicer velja za vsako posamezno, dogodeno.

Ob misli na moje doživljanje vojnega dogajanja in revolucionarnega NOB, a tudi poznejših desetletij tranzicije od zmage revolucije do njene problematizacije in let prizadevanj za komunistično reformo, se nikoli ne morem ločiti od spomina na tri mlade ljudi, ki so zaznamovali moje skojevstvo. Spomin na mojega sošolca na realni gimnaziji v Vegovi ulici, Bojana Roglja, ki me je presenetil z vprašanjem, ali sem za tretjo internacionalo, in sem mu moral odvrniti z vprašanjem, »Ja, koliko jih pa je?« Spomin na Ljuba Mariona, ki sem ga najprej še kot dijak srečal v Slovenskem klubu, poleti 1940 pa zagledal v čisto novi luči na Miklošičevi cesti. Znanci so mi naročili, naj tam nekoga počakam. Prišel pa je Ljubo Marion in mi sporočil, da sem sprejet v Skoj. In spomin na Kostjo Nahtigala, ki sem ga

spoznal kot urednika *Slovenske mladine* (po zatrtju imenovane *Srednješolec*), ki sem jo širil in v njej celo zagrešil svoje prve natisnjene besede (športno poročilo!).

Tri imena, tri zgodbe. Bojan Rogelj je padel kot partizan v prvem snegu leta 1941 v znani italijanski hajki v bližini »Mikličeve vile« nad Loško dolino. Ljubo Marion je kot član KPS iz Ljubljane, polne štajerskih beguncev pred Nemci, krenil na organizacijsko delo OF na Štajersko, pa so ga ujeli gestapovci, pri zasliševanjih strašno mučili in ga končno, februarja 1942, vsega zmrcvarjenega in zanje nerabnega, ustrelili kot talca v rodnem Mariboru. Kostja Nahtigal, tudi udeleženec znamenitega napada slovenskih partizanov 19. oktobra 1941 na italijansko okupatorsko posadko v Ložu, je padel 15. marca 1944 pod streli nemških okupatorjev v Šenčurju nad Kranjem kot talec. V ta namen so ga dobavili gestapovcem v Begunje člani Hacinove pokrajinske politične policije v domobranski Ljubljani, potem ko so ga po vrnitvi iz zapore v Italiji januarja tistega leta aretirali na njegovem ljubljanskem domu. Takšnih »dobav« domobranske policije gestapu na Gorenjsko je bilo še precej več. Pač v dokaz zvestobe in dobrodošlice krvavim bratom v antikomunizmu. Ni bil samo Auschwitz – po besedah papeža Benedikta XVI. – prizorišče norčevanja iz Boga.

TRENTKI MOJEGA DOJEMANJA NAŠE REVOLUCIJE

Spomladi 1955, šele sredi v mojem življenju žal zelo zapoznega študija zgodovine, sem napisal za *Naše razgled* uvodnik ob desetletnici zmage Osvobodilne fronte. V njem sem izrazil mnenje, da sta narodna in socialna osvoboditev, doseženi s to zmago, dve enako pomembni vrednoti v izvojevanem, da druga brez druge, vsaka samo zase, ne bi mogli obveljati za zgodovinski uspeh. Takšno mnenje je zbudilo začudeno nasprotovanje nekaterih, v mojih očeh sicer najbolj uglednih kolegov tako v uredništvu *Naših razgledov* kot tudi na Inštitutu za narodnos-

tna vprašanja. Revolucija je vendar tisto, kar je najpomembnejše in pogoj drugemu, so mi dejali. Desetletje pozneje, po zaključenem študiju in po obranjeni doktorski disertaciji (v njej nista omenjena ne Marx ne Engels, kar sicer danes za svoje doktorsko delo ponosno navaja eden najbolj vrhunskih slovenskih intelektualcev, kot dokaz kvalitete svoje lastne znanstvene stvaritve iz tistega časa), sem na posvetu ob 25. obletnici OF v svojem referatu kot izhodišče navajal dupliciteto zgodovinskega procesa na naših tleh: »Slovensko vprašanje se od svojega začetka postavlja ne samo kot vprašanje demokratične politične in gospodarske osamosvojitve, ampak tudi kot vprašanje samega obstoja Slovencev. [...] Vprašanje, ali biti ali sploh ne biti, je za Slovence bilo ves čas tako pereče, da je ob njem dostikrat stopalo v ozadje drugo, kako biti. Program Zedinjene Slovenije leta 1848 [...] je sam po sebi odgovarjal odločno pritrdilno na prvo vprašanje. Kako biti, to je puščal odprto [...]. Zato je temu programu [...] bilo mogoče dati zelo različno politično in socialno vsebino.« S svojim pojavom v slovenski zgodovini je OF prinesla zmogovito solucijo, to je združitev moči za reševanje obeh problemov v istem čudežnem bojnem podvigu proti smrtonosnemu fašističnemu uničevanju vsakršne svobode, v podvigu za svobodo kot takšno. Kot blisk, ki osvetljuje spoznanje tega nastopajočega preboja v dogajanju časa, sem navedel dva kratka stavka iz dveh pisem Edvarda Kardelja generalnemu sekretarju KPJ Titu iz Slovenije o položaju v deželi. Prvi: »Iskreno povedano, nikoli v svojem življenju nisem mislil, da so Slovenci sposobni tako se boriti« (29. marec 1942). In drugi: »Resnično, takšno narodno-osvobodilno delo dela čudeže« (na zimo 1942). To so bile besede sla revolucije in odpora proti napadalcem, besede prepoznanja čudežne zgodovinske možnosti. Bila je to čudežna kombinacija akcije in rešitve za narod in za ljudstvo, enkratna priložnost za politično pobudo, doraslo času. Neizbrisne so te besede iz naše resnično dogodene zgodovine, četudi nisem nikoli več opazil, da bi jih kdo ponovno navedel. Še danes menim: to so tiste Arhimedu potrebne oporne točke, nujne za razumevanje nekega celotnega problemskega sklopa. Za razumevanje neločljivosti obeh vprašanj v celotnem dogajanju NOB: vprašanja demo-

kratične politične in gospodarske osamosvojitve in vprašanja samega obstoja Slovencev v drugi svetovni vojni.

In kaj tu počne moj »trinom«, knjiga *Narodi, Jugoslavija, revolucija* iz leta 1985? Napisan je bil članom ZKJ, da bi jim razložil vire in zmagovite argumente jugoslovanske revolucije, in to kot mnogonacionalne revolucije, torej tudi samosvoje, slovenske. Zato je knjiga izšla pri založbi Komunist in bila napisana najprej v jeziku, dostopnem veliki večini članov, nato pa prevedena in izdana še v slovenskem in makedonskem. Zaradi takšnega namena prvotno tudi ni bila obremenjena s strokovnim kritičnim aparatom. Pred izidom sem ga dodal na željo uredništva založbe. Moj osnovni namen je bil obravnavati revolucijo v Jugoslaviji kot garanta socialne in nacionalne svobode. Da je tako, zadostuje prebrati prvi in zadnji stavek besedila knjige: »Zgodovinski razlogi nastanka jugoslovanske države – ki jo je proletariat preobrazil tudi v domovino svobodnega dela, ko je za novo osvoboditev zbral okrog sebe vse napredne in svobodoljubne sile – so bili jugoslovanski narodi in njihovo prizadevanje k svobodnemu razvoju.« »Enakopravnost in skupnost narodov kot samoupravnih družbenih subjektov, v katerih in v skupnosti katerih delavski razred izgrajuje nov družbeni odnos, je ostala bistveni del boja za neposredno osvoboditev dela, del njegove zaščite pred vsemi upravitelji v zgodovini, tako 'centraliziranimi' kakor 'decentraliziranimi'.«

Moja skrb ni bila celovitost države, temveč usoda socializma v njej. Razume se, da mi s takšnega zgodovinskega videnja ni bilo mogoče kar aplavdirati in sprejeti koncepta številke 57 *Nove revije*, ki si je odvečnost jugoslovanske revolucije in Avnoja vzel za izhodišče. Skrbi za usodo socializma niti ščepca. V predlaganem programu je šlo samo za oblast. Bila pa je to svobodna diskusija. In v njej sem povedal predvsem to, da ne gre ogrožati lastnega premisleka Slovencev o samoodločbi, ki je nikakor nisem osporaval, z navezovanjem svojega nacionalnega programa na preračunljive dvome srbskih nacionalistov o enaki upravičenosti vseh članov obstoječe federacije do samoodločbe (Makedonije, Črne gore, Bosne in Hercegovine). Takšni dvomi Slovincem žagajo

vejo, na kateri sedijo, in vsem narodom grozijo, da jim zagori streha nad glavo. To svarilo pred požarom na tleh Jugoslavije je pravzaprav moja edina uresničena prognoza zgodovinarja, s katero se lahko postavljam. Če pa se je moje svarilo glede pomena mednarodno priznane državne meje SFRJ nasproti Italiji za Slovence izkazalo za neuresničeno, je to pač dobra sreča. Zdaj, ko pravimo, da meja ni več, bomo pa še videli.

Kmalu za to debato sem v neki razpravi na Marksističnem centru CK ZKS izrekel misel, da bi bilo dobro predlagati vsem članom federacije, naj vsak narod izdela svoj narodni program, da bi se moglo videti, koliko so skladni med seboj in koliko ne. Misel brez odziva. Pojavil se je osebni predlog Franceta Klopčiča, naj ZKS izdela slovenski narodni program. V debati v neki skupini, ki jo je sklical CK ZKS, sem menil, da ni primerno, da se sestavljanje narodnega programa omeji na Zvezo komunistov, da je to stvar celotnega naroda in da bi naj zato k izdelavi takega programa povabili vso slovensko javnost. Moje mnenje je ostalo osamljeno (zapisnik razprave je bil po osamosvojitvi objavljen v reviji *Borec*).

In končno, moj osebni pogled na dogajanje še tik pred padcem berlinskega zidu. Omenjam nekaj poudarkov iz svojega referata na seji centralnega komiteja ZKS 7. julija 1989, namenjeni vprašanju nacionalnih odnosov. Navajam odlomke.

»Slovenski komunisti so bistveno pripomogli k temu, da slovenski narod danes ni več 'narod-proletarec', ki lahko izgubi samo svoje okove. To je danes narod, ki nosi v prihodnost s seboj pomembne sadove svojega lastnega dela pa tudi izkušnjo, dobro ali slabo, svoje nacionalne in socialne revolucije. Njeno bistvo pa je, da je slovenski narod kot proletarec in na način proletarca stopil v vrsto zgodovinskih narodov. To je danes, poleg njegove celokupne ustvarjalne preteklosti, bistvena sestavina njegove samozavesti, brez kakršne se noben narod ne more enakopravno vključevati v družbo drugih narodov.« – »Pravica človeka se na torišču naroda udejanja tudi kot pravica do narodne države.« – »Svoboda človeka kot osebe, kot državljana, kot pripadnika naroda in kot ustvarjalca v družbenih, gospodarskih in kulturnih odnosih, je med seboj skladna in

nujno povezana. Zato se zavzemamo za politiko, po kateri ne bo slovenski narod ne drugi narodi v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji svoje svobode iskal mimo človeka in mimo socializma po njegovi meri, to je socializma z njegovim svobodnim soglasjem.« – »Najnevarnejša moč konservativizma sodobne družbe v Jugoslaviji je znotraj Zveze komunistov Jugoslavije. Moč tako imenovane alternative, ki gleda naprej (ne mislim na revanšistično reakcijo, ki v bistvu želi obnoviti stanje pred revolucijo), je kot Davidova prača proti tej glavni moči. Položaj je sam po sebi dramatičen, dobiva pa obrise neobvladljive ujme, ker se je največji del Zveze komunistov Jugoslavije odločil, in to s prodornim uspehom, da konserviranje principa enopartijske države poveže s socialnim gnevom množic, ki se čutijo okradene po sistemu, in da ta gnev usmerja v strugo nacionalizma ...« – »Poudarek na suverenosti naroda ima za ZK Slovenije podoben smisel kot poudarek na demokraciji. To je edina sodobna in človeka vredna (s tem pa tudi socializma vredna) pot k socializmu.« – »Kriterij demokracije [...] je v našem primeru posebno ostro postavljen v obliki zgodovinske naloge socializma, da za potrebe svojega razvoja odpravi monopolno oblast z državo zvezane partije.« – »Tukaj želim samo ugotoviti, da sta monopol oblasti in načelo avtonomije (samoupravljanja) v med seboj izključujočem se nasprotju.« – »Privrženost Jugoslaviji se ne more krepiti s prakso socializma, ki se čez ustvarjanje izrednih razmer in ukrepov stika s Trgom nebeškega miru. Komunisti v SR Sloveniji ne moremo in nočemo biti tisti, ki bi neki Jugoslaviji, ki noče več biti to, za kar je bila od narodov ustanovljena, jamčili pripadnost Slovenije!«²

NAJPREJ POJASNILO GOSPE

Moj glavni ugovor razlagi gospe Hribar oziroma njenemu prevzemu pri Pahorju velja zmotni razlagi in s tem tudi napačni

---

² Vse odlomke referata navajam po lastnem tipkopišnem izvodu. Kolikor se spomnim, je bil referat objavljen v slovenski izdaji *Komunista* 7. julija 1989.

časovni umestitvi (datiranju) odločitve vodstva ljubljanske škofije in voditeljev politične slovenske desnice za kolaboracijo. Ko gospa Hribar razlaga to podrobnost, se ponavlja mnenje, da je konkretna odločitev padla zaradi revolucionarne napadalnosti KPS v okviru ali pod pretvezo odporniške dejavnosti OF. Takšna razlaga se dokazuje z znanimi pojavi levičarskega nasilja partizanov (»vojvodstva«) spomladi 1942 zlasti na dolenskem osvobojenem ozemlju, pa tudi sicer. Borčevsko razlago, da je tam in tedaj šlo za »napake« oziroma ekscese v poteku NOB, ki da jih je vodstvo uvidelo in nato popravljalo, gospa Hribar (Pahor) zavrača in vztraja, da je šlo v temelju za taktične spremembe v strateškem vodenju revolucije. Seveda pod odločilnim vplivom KPS v OF. Ne bom ponavljal, kaj sem sam napisal leta 1991 oziroma 1985 (v knjigah *Pravica in moč za samoodločbo*, str. 283–285, 465–490, in *Narodi, Jugoslavija, revolucija*) o revolucionarni strategiji in taktiki KPJ, KPS v času NOB in kar razlage gospe Hribar niti ne zanika, ampak to natančneje postavlja v neko, od nje prezrto razmerje do celotnega dogajanja vojne. Pri tem naj tu le omenim dogajanje v Srbiji v letu 1941, ki je tudi v Ljubljani sočasno povzročilo odločanje nekaterih starih sil za kolaboracijo. Iz vodilnih vrst stare SLS v Ljubljani so že takoj po novem letu 1942, na dan svetih treh kraljev, opozarjali svoje šefe v begunski vladi na način kolaboracije četnikov v Srbiji in njenega uspešnega uničenja partizanov in da bi tudi pri nas na tak način »strli partizane, kar je zelo koristno za naš narod!«³ Tukaj hočem le posebej opozoriti na zmotnost mnenja, da so pravzaprav komunisti, s svojim prenagljenim revolucionarstvom (prehajanje v »drugo etapo«), spomladi 1942 sami povzročili omenjeno konkretno odločitev svojih nasprotnikov za kolaboracijo. Odločitev in konkretni sklep sta namreč bila samostojna pobuda in oznanjena že 24. oktobra 1941. Dokaz – pastirsko pismo ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana. Ver-nike je pismo poučilo, da je glavna nevarnost zanje komunizem,

---

3 Janko Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo: med Metternichom in Badinterjem: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev*, Ljubljana, Modrijan, 2008, str. 465–489, 497.

ki zdaj nastopa kot narodnoosvobodilno gibanje v obliki osvobodilne fronte in partizanskega vojskovanja, in da je za vernike škofije zakonita »redna vojska« Kraljevine Italije tista, ki jih brani proti tej nevarnosti.

V tistem trenutku je postalo jasno, da to ne more ostati izolirana škofova politična presoja, ampak da se nujno povezuje s podporo okupatorju in z oporo nanj. V tem pastirskem pismu škof ne dvomi o legitimnosti okupatorske vojske – priznava ji značaj tukaj navzoče »redne vojske« – in *de facto* odobrava njeno ubijanje slovenskih partizanov, ki je že v teku. Drugi slovenski škof, mariborski Ivan Jožef Tomažič, nikoli ni vpletel okupacijske, nemške vojske v razrešitev slovenskih problemov, kakor je to tistega dne in nato vse do konca vojne storil in ponavljal ljubljanski. Nikakršni demokratični politiki zavezani, domnevno za vse vernike po papeški okrožnici iz leta 1937 nepreklicno obvezni verski antikomunizem, se je tako že 1941 po lastni logiki povezal s politično prakso državljanske kolaboracije z napadalsko in zavojevalsko državo, Kraljevino Italijo. Takoj je škofa podprl najudarnejši idejni aktivist klerikalnega totalitarizma, duhovnik profesor Lambert Ehrlich. To je storil s člankom v glasilu *Slovenija in Evropa* (20. november 1941), ki ga še moram omeniti v nadaljevanju. Maja 1942 je prek letaka svojih najbližjih privržencev utegnil še pred smrtjo sam priznati, da so že ob prvem pojavu Osvobodilne fronte »zreli Slovenci [...] takoj zavzeli do OF za iskrenega Slovence in načelnega protikomunista edino možno stališče: neizprosni boj proti njej«. Pri tem je omenil tudi datum 22. junij 1941 (dan Hitlerjevega napada na Rusijo). Tistega dne da je zagrozila nevarnost, da vse Slovence zapusti »zdrav politični čut«! In ker »iskreni Slovenci in načelni antikomunisti« tej nevarnosti niso popustili, tudi niso popravili svojega totalitarno odklonilnega stališča do komunistov in njihovih zaveznikov v OF, ko je zdaj šlo za solidaren odpor Slovenk in Slovencev proti nacifašističnim zavojevalcem.⁴ Kakor je dokazano, pa je prav v istem času ravno to storil Sveti sedež v zadevi upravičenosti napadenih narodov

---

4 Gl. prav tam, str. 286.

do solidarne obrambe. In ko so se katoličani v OF na to sklicali in terjali od škofa toleranco, jih je Ehrlich zavrnil kot lažnivce. V tistem famoznem članku z dne 20. novembra 1941 v stražarskem glasilu *Slovenija in Evropa*.⁵

Kako opredeliti Rožman-Ehrlichovo zmoto pri oceni pomena Hitlerjevega napada na komunistično Sovjetsko zvezo, torej pri oceni dogodka, ki ga sam Ehrlich izpostavlja kot kritično preizkušnjo »zdravega političnega čuta« njegovih katoliških aktivistov in vernikov sploh ter ljubljanskih škofljanov posebej? Odgovor ni prav nič skrivnosten, če se spomnimo dogajanja okrog političnih bojev za »pravi« značaj katoliške Slovenske ljudske stranke oziroma za »pravo« vlogo Katoliške akcije med Slovenci v tridesetih letih, ko se je ponovno odpiralo vprašanje o demokraciji ali boju za božjo državo v Evropi in pri nas. O tem smo imeli večmnenjski posvet na SAZU in v letu 2007 izdali zbornik podanih referatov. Tega tukaj ne bom povzemal. Bom pa opozoril na dokument, ki sem ga k isti temi prispeval desetletje poprej v svoji knjigi o prvaku slovenskega političnega katolicizma Ivanu Šušteršiču.⁶ Izvira iz leta 1905, ko se je Katoliška narodna stranka na Kranjskem preosnovala in preimenovala v Slovensko ljudsko stranko pod vplivom splošnih prizadevanj za demokratizacijo parlamentarnega sistema v Avstriji, ki se ji nikomur ni bilo mogoče ogniti. Cerkveno in katoliško politično vodstvo je tedaj objavilo avtoritetno rimsko razlago, kako se naj cerkev in verniki prilagajajo tej potrebi in kako jo naj razumejo v razmerju do svojega večnostnega cilja. Kratka in res jedrnata je, da jo je koristno kar navesti tudi za današnjo rabo. Gre namreč za posebno opozorilo konservativcem, ki pač tudi danes niso izumrli.

»Pouk katoliškim konservativcem: '[...] nič ne pomaga: demokracizem je moderno dejstvo in s tem dejstvom mora računati, kdor se hoče bojevati za vero in cerkev [...] Dandanašnji ni mogoče več predvideti, kdaj v prihodnosti se bo zopet izvršila tista

⁵ Gl. prav tam, str. 518–519.

⁶ Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*, Založba ZRC, Ljubljana, 1998, str. 15.

zdržitev med cerkveno in politično oblastjo, ki je krščanski ideal [...] in gola iluzija bi bila čakati sanacije javnega življenja v krščanskem smislu brez premoči katoličanov na torišču splošne svobode! Tako premoč pa more dati organizacija ljudstva v veliko armado, izurjeno za boje moderne svobode in enakosti.«⁷

Vidimo torej, kaj je ideal vere in Cerkve glede državne oblasti, a tudi, da Cerkev ne more in noče napovedovati, kdaj ga bo mogoče uresničevati in kako ji kaže ravnati dotlej. In če se zdaj vrnemo v Ljubljano po 22. juniju 1941, vidimo, kako so si tam nekaterniki »v svoji neskončni oholosti« (priljubljena Ehrlichova dikcija) dovolili presoditi in odločiti, da je napočil čas uresničevanja večnostnega cilja vere in cerkve in da je mesto »iskrenih Slovencev« v bojnih trumah protiboljševiške križarske vojne, ki je naposled napočila za rešitev krščanske Evrope. Zakaj niso prej malo prisluhnili Vatikanu in njegovemu »modremu molku«, ali ga kar povprašali, to je izvirna skrivnost naše, tudi cerkvene, zgodovine.

Ključna beseda v dokumentih slovenske kolaboracije, beseda, ki se nepreklicno izmika vsakim ideološkim interpretacijam, je, kakor že rečeno, »redna vojska«. Datum nastopa te ključne besede je 24. oktober 1941. To je kakor tista že omenjena nezpodbitna Arhimedova oporna točka, s katere je mogoče kaj odločilno zagrabiti. Oporna za oznako in časovno umestitev pojava kolaboracije. In s tem tudi za ugotovitev prvooodgovornosti odločitve zanjo. Kje so 24. oktobra 1941 še bili fizično uničevanje kolaborantov in ekscesi »vojvodstva« spomladi 1942! Obe Rožmanovi pastirski pismi, to iz oktobra 1941 in ono iz novembra 1943, sta izraz iste in časovno nerazdeljene koncepcije in iste sprejete odločitve, izrastek iste misli in istega političnega naklepa. Storitve revolucionarnega NOB v času med pismoma to misel in ta naklep le spremljajo, tudi krepé, a nikakor ne šele porajajo ali povzročajo. Res je pa to, da jih je KPS mogla in umela napovedati. Prognoza ni krivda.

Ob tem je treba omeniti in upoštevati še drugo Arhimedovo oporno točko, nujno za priznanje in razumevanje sprememb

---

⁷ *Slovenec*, 23. marca 1905, po *Civiltà cattolica*.

politike Vatikana v vprašanju o dopustnosti sodelovanja s komunisti – ali vsaj strpnosti do njihove navzočnosti – pri obrambi narodov pred Hitlerjevim napadom. Te spremembe je povzročil Hitlerjev napad na Sovjetsko zvezo 21. junija 1941. Najvidnejša in v svetu hitro opažena sprememba je bila dejstvo, da je papež poslej trdovratno molčal o okrožnici *Divini redemptoris*, ki je vse od 1937 vernikom prepovedovala vsakršno sodelovanje s komunisti. Papež je o tem vprašanju obnemel. Prav v nasprotju s pričakovanjem svetovne javnosti, da sliši, kaj papež poreče ob napadu na komunistično velesilo. In ker ni izjavil ničesar, je bilo očitno, da se je odločil za molk. Za »modri molk Vatikana«, kakor ga je pozneje označila zgodovina. Fašisti, ki so pričakovali, da bo papež podprl njihovo »vojno proti boljševizmu« kot križarsko, so bili presenečeni in razočarani. Ne molče, ampak glasno. Skovali so nov pojem, Svetemu sedežu so trpko očitali »mutizem« (*mutismo*, politiko nemosti). In ta pojem, to besedo najdemo v dokumentih Svetega sedeža, objavljenih po drugem vatikanskem koncilu. Če je kdo kdaj dvomil, da je tak molk kot politični odgovor sploh obstajal, ga dokazuje navzočnost besede »mutismo« v protestu veleposlanika fašistične Italije pri Svetem sedežu. Arhimedova oporna točka za ugotovitev tega dejstva. In zato lahko rečemo, da se je tudi na slovenskih tleh v poletju in jeseni 1941 s strani Vatikana, in tudi sicer, odpirala možnost za zgodovinski kompromis, možnost za toleranco političnega katolicizma do navzočnosti komunistov v dvigovanju slovenskega odpora proti fašistični agresiji.

Mutizem so papežu očitali fašisti. Rožmanovo pastirsko pismo pa je 24. oktobra 1941 smisel fašističnega očitka papežu dejansko podprlo. Kričalo je prav tisto, o čemer je Sveti sedež namenoma molčal. Molk papeža bi lahko bil Rožmanu znamenje časa. Pa tega znamenja ni hotel zaznati. Ne on sam in prav izrecno ne njegov odločilni svetovalec Ehrlich.

Po vojni se je tudi pri nas še enkrat pojavila slutnja možnosti za kompromis obeh odrešenjskih prizadevanj. Tedaj, ko je papež Pavel VI. svetoval katoličanom v SFR Jugoslaviji, naj »najdejo v notranji moči svoje vere nov in še močnejši nagib, da brez pridržka sodelujejo pri socialnem in človeškem napredku svoje

domovine«. Ljubljanski nadškof Jožef Pogačnik je te papeževe besede leta 1977 strnil z objavo stališč katoliške Cerkve na Slovenskem k dogajanjem »med narodnoosvobodilno borbo in socialno revolucijo«.⁸

Ali to ni bilo tiho priznanje revolucije? In če je bilo, kam je poniknilo? Tu moram pa vendar povedati po spominu nekaj, o čemer še nisem pisal in tudi ne bom mogel več.

Malo pred mojim hudim poslabšanjem vida sem dobil v roke znanstveno izdajo pisem, ki sta si jih med leti 1947 in 1975 izmenjala »bojevnika za svobodo in slovenstvo« France Dolinar in Ruda Jurčec, dva izjemno dejavna in obveščena publicista klerodomobranske politične emigracije. Izjemna knjiga po obsegu in številu imen, pa tudi po svetovni razkropljenosti bivališč posrednikov informacij. Takoj sem spoznal, da bi knjigo mogel za znanstveno potrebo izčrpati le specialist pri polnih močeh in z neomejenim časom. Začel sem jo prelistavati z zelo omejenim namenom, namreč, videti, kako prizadeti vidijo kolaboracijo svojega političnega kroga v času druge svetovne vojne in kako o njej razmišljajo zdaj. Svoje namere žal nisem uresničil, ker se mi je na polovici poti vid preveč poslabšal. Ne morem več brati niti svojih lastnih izpiskov in tu zdaj govorim le o vtisih in po pičlem, majavem spominjanju na že prebrano. Žal moram najprej reči, da sem zelo malo izvedel o tistem, kar me je najprej zanimalo. Skoraj nobene omembe dogodkov v času vojne in njenega konca, nič o poveljnih pobojih, in praktično nobene refleksije v vojni storjenega. V prvi vrsti poudarjeno izražanje popolnega spoštovanja in verniške vdanosti škofu Rožmanu. So tam posamezne in obrobne refleksije dogajanja pred vojno, tudi še starejšega iz ustavne dobe Avstrije. Krčevita pa je odrinjenost v nekakšen neobstoj vsega storjenega in prebitega v času vojne oziroma okupacije. To je vse izločeno iz gledanja, ker ga očem odmika totalna negativnost samega pojma revolucije, samega pojma oblasti Titove Jugoslavije. Vse to se kar nekako fizično izmakne omembi in refleksiji, tako rekoč prav do skrajnih robov masivnega pokrova, ležečega nad breznom, ki obstaja samo

---

⁸ *Družina*, 9. oktober 1977; Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo*, str. 591.

v tem, da ga ni. Spričo tega pokrova deluje naravnost tragično podatek, izdan javnosti leta 1989 ob smrti Tineta Debeljaka, urednika revije *Meddobje* v Argentini. Njemu, najtehtnejšemu razumniku v lastnih vrstah, je vodstvo bele emigracije pred leti zaupalo oziroma naložilo nalogo, da spiše zavrnitveni odgovor na knjigo *Belogardizem* Frančka Sajeta, ki je izšla v Ljubljani. Piscu je namenilo znatno mesečno denarno podporo in mu jo, ob njegovih zagotovilih, da piše, tudi zaupljivo plačevalo deset in več let. V zapuščini pa rokopisa ni bilo najti. Sajetov *Belogardizem* je nedavno (2008) izšel, nespremenjen po drugi, že v tretji izdaji, beli odgovor nanj pa je obležal pod pokrovom nad breznom, ki ga ni. V Ljubljani je to brezno medtem odkril Študijski center za narodno spravo (!) in ga skuša polniti z očitki komunizmu in revoluciji, da bi dokazal, da ga res ni. Letos je na slovenski televiziji Bert Pribac, ki je Debeljaka poznal in cenil, saj mu je bil pripravljen objavljati pesmi, četudi Pribac ni zavračal stikov s Slovenijo, povedal, kako si je Debeljak želel pred smrtjo še enkrat obiskati svojo domovino, vendar se za pot končno ni odločil, ker se je bal, da bi ga njegovi beli soemigranti za tak greh kar »obesili«. K temu si rečem: že samo za preprečeno željo, Tinetu Debeljaku blag spomin.

In še en najden drobec. Korespondenta sta zelo sumničava do vseh, ki v Sloveniji in v slovenskem zamejstvu ne zavračajo dovolj odločno komunističnega režima in stikov z njim, ki poskušajo z njim sodelovati ali se z njim celo spraviti. In glej: med temi sumljivimi grešniki je zelo pogosto izpostavljen ljubljanski škof Jožef Pogačnik! Tisti, ki je svoji spravljivi izjavi leta 1977 o NOB in revoluciji v *Družini* pritaknil tudi že omejnjeni spravljivi nasvet papeža Pavla VI., dan jugoslovanskim katolikom po obisku Josipa Broza Tita 29. marca 1971. Tisto obiskovanje se je pač dogodilo na hudo nejevoljo obeh »belih« korespondentov in ta njuna nejevolja najbrž sodi v sklop zavračanja prizadevanj za tako imenovani zgodovinski kompromis obeh odrešenjskih tekmecev in glavnih ljudskih političnih akterjev, ki jih je pokončal skrivnostni teroristični umor Alda Mora. In pomislimo: v uradni slovenski cerkveni publikaciji pod vodstvom škofa in metropolita Antona Stresa o stališčih

Ljubljanske škofije do NOB in revolucije je zdaj Pogačnikovi izjavi odščipnjena tista spravljiva izjava papeža Pavla VI.! Pa prav on je bil v letu 1941 tisti visoki predstavnik Svetega sedeža, Giovanni Battista Montini, ki je zavrnil urgence diplomatov Mussolinija in Hitlerja, naj Vatikan ne molči, marveč naj glasno ponovi encikliko *Divini redemptoris* in tako prikaže vojno proti Sovjetski zvezi kot križarsko vojno proti komunizmu. To zavrnitev poznamo iz objavljenih dokumentov Svetega sedeža in se je glasila: Kljukasti križ ne more biti znamenje nobene križarske vojne!

Zanimivejši zapisi v tej korespondenci o medvojni politiki so tisti ob prizadevanjih Cirila Žebota, da bi se vrnil na domača tla in v domačo politiko. Znani stiki s Stanetom Kavčičem dobe tu nova pojasnila. A za nas je tu zgovorna predvsem druga plat teh zapisov. Proti Žebotovim prizadevanjem so nekateri poskusili nastopiti s posebno manifestacijo. V slovenski kapeli stolnice v Washingtonu naj bi postavili ploščo v spomin zaslužnim Slovencem Gregoriju Rožmanu, Lambertu Ehrlichu in Marku Natlačenu, pa domobrancem, žrtvam komunistov. Žebot je nastopil proti tej akciji s pismom washingtonskemu nadškofu, v katerem je opozoril, da ne gre za žrtve komunizma, ampak za kolaboracioniste, in da plošča v njihov spomin ne sodi v slovensko kapelo. Ob ogorčenju nad Žebotovim dejanjem se je Rudi Jurčecu v pismu Francetu Dolinarju zapisalo, da te tri osebnosti in domobranci res pomenijo »hipoteko« v slovenski zgodovini!⁹

Ali bo hipoteko treba kdaj priznati in plačati? Ali se celo v politiki papežev ne dogajajo čudne reči? Kakor že tista v letu 1941 z modrim molkom o protikomunistični encikliki? Marsikdo je o cerkveni politiki po Janezu XXIII. in drugem vatikanskem koncilu marsikaj pisal in ugibal. Mogoče je brati opozorila, da gre zdaj za revizijo preveč blagih sklepov tega koncila, za njihovo

---

9 France Dolinar, Ruda Jurčec, »Bojevnika za svobodo in slovenstvo: France Dolinar – Ruda Jurčec: epistolae 1947–1975«, *Viri*, št. 28–29, objava arhivskih virov; pripravil, prepisal, spremno študijo in opombe napisal Andrej Rot, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana, 2009.

zamenjavo z bolj rigoroznimi in staroljubnimi, tudi politično bolj militantnimi. Papež s kombiniranim imenom blagih, Janeza in Pavla, je medtem zasijal v gloriji zmagovalca nad komunizmom v sklopu hladne vojne. Benedikt pa si je nato za svetnika izbral Poljaka, ki je bil vrh tega še skala Cerkve nasproti obema grožnjama svobodi njegove domovine, prihajajočima iz njene soseščine, nasproti nacistični, nemški, in nasproti komunistični, ruski. Ni si izbral že vedno običajnega Italijana, kakor je bil tisti malo znani in nič slavljani, ki je v ognjeni drugi svetovni vojni zavrnil svastiko kot znamenje križarskega pohoda proti komunizmu in ki je s tem podprl svetovno zmago nad fašizmom, brez katere tudi hladne vojne in zmage Cerkve v njej ne bi moglo biti. Sam Poljak, Janez Pavel, pa je po tej tako doseženi zmagi prišel v Slovenijo z oznanilom, ki bi potolažilo moralno stisko škofa Rožmana zaradi ravnanja pod sovražno okupacijo, če bi bil še živ. Škof Pogačnik, s kočljivim Pavlovim nasvetom slovenskim vernikom vred, je bil zaprt v predal. Škofa Vovka z njegovim zanikanim pastirskim pismom za leto 1946 je ta usoda zgrešila le za las. Reševal ga je pač tisti sramotni zločin komunistov, ko so ga poskusili zažgati. Kaj sploh bi danes naš politični katolicizem počel brez komunistov in njihovih žrtev v hudih jamah? Zdaj, ko na srečo ni nevarnosti, da bi mogla obveljati misel, da tam leže pravzaprav njegovi, političnega katolicizma, žrtvovanci. S prekletstvom nad revolucijo je hipoteka dobro zavarovana. S hipoteko pa zavarovano to prekletstvo samo. Sama si ga je kriva! Kajne, gospa?

SINGULARNOST SLOVENSKEGA NOB, POVEZANEGA Z REVOLUCIJO

Singularnost slovenskega NOB, povezanega z revolucijo, je v evropski zgodovini druge svetovne vojne vidik, brez katerega ne gre premišljati o mestu slovenske revolucije v zgodovini Slovenije.

Na začetku takšnega premisleka si je treba predočiti dejstvo, da je fašizem med narodi, ki jih je v tej vojni državno napadel

in zavojeval, ravno in edino slovenskega hotel preprosto in naravnost uničiti, ne le zaslužniti.

Dejansko je Hitler v vseh deželah, ki si jih je v vojni dotlej podjarmil, sprejel ponujeno sodelovanje domačih, k fašizmu nagnjenih političnih sil in jim priznal položaj predstavnikov naroda in s tem obenem priznal politični obstoj teh narodov in njihovih držav. Torej, priznal je obstoj Slovakov, Francozov, Belgijcev, Nizozemcev, Norvežanov, Dancev, a z ustanovitvijo protektorata celo tako osovraženih Čehov. Navsezadnje celo Hrvatov.

Misel, da bi ustanavljal neko svojo Slovenijo, kakor so mu jo na večer pred napadom skrivaje pred jugoslovansko vlado v naglici predložili ministri te iste vlade, predstavniki »zgodovinske« Slovske ljudske stranke, je bila Hitlerju posebno zoprna. Slovence je hotel izbrisati z evropskega zemljevida, na sredi nekdanj slovske dežele, simbolno na blejskem otoku, pa je nameraval v znak zmage tisočletnega nemškega rajha v tem prostoru, od nekdanj namenjenem germanizaciji, postaviti veličasten tempelj v čast germanskemu bogu Votanu. Slovenski Bled, z vso slovsko deželjo vred, naj bi postal simbolno središče obnovljenega nemškega in njemu podrejenega evropskega poganstva. Edino Slovenci med okupiranimi narodi so se morali ob zaslužnjenju hkrati spraševati – podobno Judom: »Zakaj hoče uničiti ravno nas!?!« Uspešnost slovskega NOB je ob tem okvirnem dejstvu v Evropi nekaj edinstvenega, singularen pojav v panorami evropskega odpora.

Po tej edinstvenosti razmerja med Hitlerjem in Slovenci je uničevalni pohod fašizma proti slovsstvu v drugi svetovni vojni podoben v družboslovju poudarjeni singularnosti judovskega holokavsta. Tega se moramo zavedati tudi tedaj, ko govorimo o revoluciji, povezani s slovskim NOB, o nujnosti, da se ji Slovenci danes odrečejo.

Ob tem moramo Slovenci seveda tudi svetu povedati, ga prepričati, da niso le zgodovinarji holokavsta upravičeni poudarjati njegove singularnosti, četudi imajo oni pri tem v mislih predvsem nepredstavlljivo strahoto in v svetovni zgodovini edinstveni obseg pojava. Res gre tu za oznako edinstvenosti

tega najglobljega dejanskega in simbolnega moralnega padca človeštva. Kot takšen je holokavst gotovo singularen. Toda hkrati mislim, da je na svoj, drugoroden, obraten način s svojim dosežkom singularen, historično edinstven, tudi slovenski NOB, njegova zmagovitost v drugi svetovni vojni in zatem z njegovo tradicijo zraščeni nadaljnji družbeni, kulturni in politični razvoj Slovenije. V vseh sledečih desetletjih, tja do osamosvojitve Slovenije in do razmer, v katerih se ta hip ponavlja zahteva gospe Spomenke. Saj bi tudi ona sama brez pozitivnega učinka zgodovinske navzočnosti tega singularnega NOB ne mogla od njegovih dedičev pričakovati tolikšne moralne moči, kakor bi bila potrebna za to, da bi sprejeli njen izničevalni predlog.

To je predlog, naj se v dobro konsolidacije politično preveč razdvojene nacije – po golem političnem preudarku – odrečejo slovenski revoluciji kot takšni. Odrečejo torej ne le zlim početjem, povezanim z njo, marveč naj se od nje distancirajo tako, da jo zavržejo.

Tudi brez nadaljnega historičnega dokazovanja že zato menim, da je takšna zahteva znanstveno nerazumna. Pa tudi politično nekoristna. K od nje pričakovani spokoritvi naših kolaborantov in njihovih današnjih privržencev kaj takega gotovo ne bi pripomoglo prav nič! Ni le veselje neskončno, tudi človeške slabosti včasih nimajo racionalnega konca.

Vsem v Sloveniji bi koristilo, če bi domislili tezo o zgodovinski singularnosti slovenskega NOB. Seveda ne bo nikoli dosegla onega univerzalnega priznanja, ki ga je dosegla teza o singularnosti holokavsta. Pa saj ji ne konkurira, saj je obratnega, zgodovinsko spodbudnega značaja! Samo in ravno kot takšna, obratna, zgodovinsko spodbudna za male, a človeško usodne skupnosti, ima njena singularnost svoj pomen in s tem opozarjanje nanjo. Lahko jo vidimo kot enega izmed premalo uvidenih in spoznanih dejavnikov, ki so pripomogli k zavrnitvi nacizma oziroma fašizma v današnjem svetu. Gre za pričevanje o tem, kako uspešna je ta zavrnitev mogla biti celo v singularnostno skrajnih težavah, kakršne so premagali ljudje na Slovenskem.

Podobno namreč lahko rečemo tudi za pomen singularnostnega ovrednotenja slovenskega NOB v današnjem času.

Slovenski NOB je takšen, kakršen je bil v času druge svetovne vojne, pravcati unikum, ne le po stvarnem dogajanju, temveč je njegova singularnost podana tudi v njegovem družbenopolitičnem značaju. Ničesar iz njega ni potrebno – in tudi ni dopustno – izločati ali prebarvati. Edino dopustno in potrebno je to, da bolje in globlje spoznavamo to edinstveno in enkratno dogajanje, ponazarjamo svetu njegovo singularnost. Široki svet bo pridobil, če jo bo opazil, saj so v njej navzoči tudi njegovi problemi.

Pri tem naj iz zakladnice našega znanja navedem vsaj bistrovidno osvetlitev problema Slovencev, ki ga podarja Taras Kermauner v sklopu svoje monumentalne analize slovenske dramatike. V knjigi o slovenskih narodnih junakih piše o Tugomerju Frana Levstika. Pisatelj je postavil dogajanje Tugomerja med polabske Slovane, ki so jih Nemci raznarodili, odstranili, pred tolikimi stoletji, četudi mu je šlo za Slovence, ki so jih Nemci izbrisovali na Koroškem pred njegovimi lastnimi očmi, v 19. stoletju. »Prizorišče okrog Gospe svete (bi) terja(lo) Slovence kot posebno nacijo; prizorišče ob Labi sugerira, da je bistvo problema v občem boju z Nemci; da se bo boj odvijal v severnem delu Nemčije, celo tam nekje med Labo in Volgo.« Tako pojasnjuje Levstikovo izbiro prizorišča Taras Kermauner in nadaljuje: »Levstik je bil po eni strani jasnoviden. Pričakovani boj se je – in celo dvakrat – zares odvijal na prizorišču, ki si ga je bil zamislil, do Caricina (Stalingrada). Rusi so prišli l. 1945 vse do Labe; Nemci l. 1941 vse do Moskve. Če ne bi zmagali Rusi, Slovenci ne bi imeli danes svoje nacionalne države. Če ne bi l. 1918 zmagali Srbi, je Slovenci prav tako ne bi imeli. Vprašanje je, koliko bi sploh še eksistirali; morda le kot vindišarska etnija z delno kulturno avtonomijo? Obe svetovni vojni za Slovence nista bili le to, za kar ju ima svetovna zgodovina; drugo vojno tudi kot – vsaj začasno – uničenje fašizma in nacizma. Za Slovence – Rusi bi se ohranili, Čehi in Poljaki itn. najbrž ne – sta bili obe, posebno pa druga vojna, osnova za ohranitev naše narodnosti ali nacije. Potekali sta kot milenaristični; druga je dodala gentilističnemu hiliazmu še komunističnega. Rusi so zmagali kot Sovjeti, a obenem v sveti vojni za zmago Slovanstva

nad Nemštvom ... Ne pravim, da se v Sloveniji ni dogajalo nič pametnega. Naj je bila še tako majhna, Slovenija je dejavno in uspešno sodelovala v boju zoper Nemce (Italijane); v povezavi ne le z Rusi, ampak tudi z zahodnimi zavezniki. (To opisuje celo dramatika slovenske politične emigracije: Vombergar v »Napadu«.) Sodelovala je v tesni povezavi – v enotnosti – s Srbi, Hrvati, Muslimani, Makedonci, Črnogorci [...] Ne pozabimo: boj za samostojno Slovenijo – ta cilj je bil partizanom in OF jasen že l. 1941, čeprav še ni bilo rečeno, da je samostojna Slovenija tudi lastna nacionalna država – je mogel potekati le v okviru južnoslovanskega in vseslovanskega boja ali vojne, celo kot svete. Slovenci se sami pač ne bi spravili nad Nemce in Italijane. Izrabili smo prilžnost, da smo v širšem okviru udeležili tudi svoj – naš – interes: vse večjo samostojnost.«¹⁰

Zdaj pa iz tega izruvat in zavreči revolucijo? In to celo zato, da bi nasitili politično požrešnost desnice? Tako singularni menda ne bomo!

O REVOLUCIJI SPLOH

Revolucije so sestavina zgodovinskega toka družbenega razvoja človeštva. Ta je evolutiven v svoji celoti, a v konkretnem dogajanju neenakomeren, v posameznih fazah tudi revolucionaren. Protirevolucije ali faze reakcije oziroma poskusi restavracije stanja pred revolucijo si lahko v zgodovinskem toku sledé brez omejitev, ki bi jih mogla narekovati kakšna višja zakonitost družbenega razvoja. Toda sam tok zgodovine je nepovraten in ničesar dejansko že dogodenega iz njega ni mogoče več izključiti ne v posledicah ne v vzročni povezanosti. Izključevati oziroma preklicevati je mogoče ideje, ne storjenih dejanj. Vsako tako izključevanje ali preklic ideje pa je že novo storjeno dejanje in odgovornost zanj bremeni novega storilca, brez vpliva na odgovornost storilcev vseh poprejšnjih. Iskanje odgovornosti za minula, v zgodovinskem toku storjena dejanja lahko zato služi njegovemu

¹⁰ Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo*, str. 445.

razlaganju, nikoli pa v nazajšnjemu vrednostnemu spreminjanju dogodenega stanja. Revizija zatetega stanja danes je novo dogajanje, v katero se lahko vključuje seveda tudi revizija preteklih idej, in to gotovo ob presoji sprejemljivosti ali nesprejemljivosti tega zatetega stanja za jutri. Ampak le stanja v celoti, v dobrem in slabem, tudi glede revolucionarnih sprememb. Dejansko torej dogodene revolucije iz zgodovinskega toka ne le ni mogoče kar izključiti, marveč je tudi ni smiselno kakorkoli zanikati, zavračati, obsojati, in se za to truditi v celoti zatetih njenih nasledkov za danes in jutri. Najbrž bi početi kaj takega res pomenilo delati za konec zgodovine, ali bolje, za njeno pokončanje, presekanje. Skoraj nekaj takega je agresivno stališče današnjega akterja, ki trdi, da se je zgodovina začela z njim. Smiselno pa je storiti vse, kar je le mogoče, da bi tok zgodovine v prihodnje potekal brez nasilja. In tudi prav izrecno, brez revolucionarnega nasilja. To naj bi namreč bilo mogoče, če razumemo, da revolucija ni kar drug izraz za pojem nasilja, ampak da označuje pojem korenite spremembe v ureditvi družbenega dogajanja. Žametnost sama po sebi revolucije ne izključuje. O tem obstaja celo šolski primer angleške »Slavne (*glorious*) revolucije«.¹¹

Bistven za revolucijo je prelom v veljavnem redu, mimo njega in proti njegovemu smislu. Sicer bi to bila reforma in ne prelom.

Tu se seveda pojavlja vprašanje zakonitosti, legalnosti oziroma protizakonitosti, ilegalnosti revolucije. Zakonita, legalna, pravzaprav revolucija biti ne more. Dejansko pa je lahko upravičena po zgodovinskem toku, poteku, smeri rasti družbe, po neločljivosti te rasti od odnosov v njej. Lahko pa gre tu za protislovnost pogledov z različnih zornih kotov, in vemo, da današnje družboslovje to protislovnost elegantno rešuje s pojmom legitimnosti. Nekaj morda ni zakonito, je pa legitimno, ali obratno. Kar je seveda le navidezna rešitev, saj zakonitost in legitimnost v jezikovnem smislu pomenita isto. Pustimo ob strani dejstvo, da sodobno družboslovje brez pomisleka uporablja za svoje nove pojme kar stare, že v drugih strokah za druge pojmovne pomene rabljene izraze, kar pogosto povzroča nejasnosti in zmedo, pa ne-

¹¹ Več o tem gl. prav tam, str. 515, 542–543.

potrebne nesporazume. V najnovejšem slovenskem političnem besednjaku je drastičen primer za to izraz »državljanska vojna«. V pravu ima že zdavnaj jasno določeno vsebino, vojna znotraj iste države, domača vojna (*a non-international conflict*). V besednjaku današnje desnice (in nekaterih sociologov) se z besedo »državljanska vojna« opisuje prostovoljno sodelovanje nekaterih Slovencev v vojskovanju tujih, napadalskih držav proti silam slovenskega protiokupatorskega odpora. Trajno, tudi čustveno zapečateni zmedo je pripravil leta 1990 izraz »državljanska vojna«, ko ga je kot zgovorno prisposodbo za pretekle politične boje in protislovja v enostrankarskem sistemu socializma uporabil v svojem otvoritvenem nagovoru predsednik prvega mnogostrankarsko svobodno izvoljenega slovenskega parlamenta.

Glede izraza »legitimnost« zgodovinarji vemo, da se je zlasti od časa republikanskih revolucij uporabljal za dokazovanje zakonitosti oblasti vladarjev »po božji milosti in volji«. Danes se prilastek legitimen, kot odobravanje nekega spornega pojava, uporablja veliko bolj po mili volji, kakor pa po božji.

Veliko bolj konsistentna v pravnem, zgodovinsko razumskem, posebno pa tudi v antropološkem smislu, je znana, prav klasična razlaga protislovnosti med zakonitostjo in protizakonitostjo dogodene revolucije, ki jo je ponudil slovenski pravnik, profesor Leonid Pitamic. Ve se, da je v pojmovanju prava izhajal od načela božjega izvora oblasti. Po njegovem nauku pa revolucija ni nekaj protipravnega, četudi sama obstoječi pravni red prekucne, ga zanika. Kajti revolucija ga nadomesti z novim pravnim redom. Bistvo revolucije namreč ni uporaba nasilja, meni Pitamic, čeprav je nasilje praviloma njen spremljajoč pojav. Tak nauk je profesor Pitamic Slovincem razložil ob neki priložnosti naravnost simbolnega pomena. To je bilo prvo, otvoritveno pravno predavanje novoustanovljene slovenske univerze v Ljubljani. Seveda je mogel profesor imeti v mislih samo revolucije, ki so se dogodile dotlej. A to niso bile več samo meščansko demokratične ali narodne. V svetu se je ta tema tisti čas obravnavala zlasti ob oktobrski, socialistični. In mednarodna diplomacija si je

prizadevala vplivati, v interesu pridobivanja odškodnin, na novoustanovljeni pravni red v revolucionarni Rusiji na gospodarskem področju. Navedel sem že, kako je vatikanski državni tajnik, kardinal Gasparri, leta 1922 sovjetskim predstavnikom na znameniti konferenci v Genovi označil stališče Svetega sedeža: »Končna načela Cerkve ne pomenijo nikakršnega zadržka do komunistične oblike vlade. V gospodarskih zadevah je Cerkev agnostična [...] Cerkev zgolj zahteva, da organiziranost države, pa naj že bo njena narava ta ali ona, ne krši svobode verovanja niti svobode duhovnikov, da opravljajo naloge svojega poklica.«¹² Očitna je skladnost s tezo Leonida Pitamica. Obstojeca revolucija kot takšna ni problem zakonitosti. Ravna upravičeno po svojih zakonih. Vpraša pa se lahko v svetu, kakšna so njena dejanja sama po sebi.

Po drugi svetovni vojni je stališče do državljanskih revolucij ostalo v bistvu enako: upravičenost pridobijo s svojo zmago. Če ne, ostanejo puči.¹³ Tak pogoj za priznanje je revoluciji postavljal tudi profesor France Bučar v knjigi *Upravljanje*.¹⁴

Razume se, da politični sistem pluralne strankarske demokracije revolucijo izključuje iz svoje zamisli. A ne prepoveduje je kar tako, če hoče ostati demokratičen. Kategorična prepoved revolucije je na podoben način zgodovinsko nemogoča in za demokracijo načelno problematična, kakor bi bila takšna prepoved vojne.

Revolucijo nasploh prepovedati, jo kriminalizirati, ni le nemogoče, je tudi neupravičeno. Mogoče pa je terjati od storilcev odgovornost za posamezna dejanja. To velja tudi za slovensko revolucijo v 20. stoletju.

Revolucije rastejo in razmer in ustvarjajo nove in poprejšnje odrinejo v neponovljivo preteklost. Poleg novih ostajajo ali

---

12 Nav. po Frank J. Coppa, »The Vatican and the dictators between diplomacy and morality«, v Richard J. Wolff, Jorg K. Hoensch (ur.), *Catholics, the State, and European Radical Right, 1919–1945*, Columbia University Press, New York, 1987; Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo*, str. 591.

13 Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo*, str. 266–268.

14 France Bučar, *Upravljanje*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1981.

rastejo tudi problematične, ki terjajo nova odločanja za nove rešitve. Skoraj praviloma bremeni vse revolucije nasilje, ne le za odpravo starega, temveč tudi v zagatah ali razočaranjih pri ustvarjanju novega. Vse revolucije imajo svoj konec in pravzaprav je ravno to njihov smisel, ko se lotevajo tlakovanja bodoče poti.

Imajo pa revolucije, ne glede na svojo končnost, dolgoročne učinke na zgodovinske premike. Francoska je tvorno izzvala združevanje Evrope, četudi sprva uvedenem z odporom Svete alianse proti združevanju celine z vojaškim osvajanjem iz enega središča. Že skoraj evropska, marčna, s pomladjo narodov proti za kontinent razdruževalnemu legitimizmu vladarskega absolutizma. Obe že z ameriško revolucijo v tvornem ozadju. Ruska revolucija, oktobrska, izrasla iz razmer še hujšega vladarskega absolutizma v razvojno zaostali vzhodni kontinentalni širjavi brez meja ter obenem kot kaznovanje celine za dotlej najstrašnejšo vojno, zarojeno znotraj evropskega koncerta. Ameriška in oktobrska sta v drugi svetovni vojni zagotovili zmago nad osvojitvijo planeta po fašizmu. K temu je svoj nesorazmerno tehten delež prispevala tudi slovenska z jugoslovansko. In ta zmaga je potegnila za seboj kolonialno revolucijo, ki je odnesla kolonialne imperije in razveljavila imperialistične delitve sveta in vse moderne revolucije, tudi kitajsko, približala postmodernemu koncu. Žal ne koncu vseh vojn. A vsaj v Evropi dogovorno in verjetno.

Ali bi kdo hotel, da se z zavrženjem revolucij, tudi naše, zgodovinski vrtiljak zavrti nazaj? Distancirati, odmakniti se od revolucionarnega in vsakršnega drugega nasilja, posebno v času miru, mora biti nekaj drugega.

Toda, počakaj! Ali ne gre za izplen zmage nad revolucijo, zaslužene v hladni vojni? K temu, gotovo tudi pri nas razširjenemu prepričanju in vprašanju je treba reči vsaj dvoje.

Najprej, zmaga kot zmaga je mogoča samo v vojni. Izkušnja svetovne zgodovine pove, da je zmagati mogoče samo v vojni, ne pa zares tudi v politični tekmi. In to velja ne le za 20., marveč enako tudi za komaj začeto 21. stoletje. Tisto, kar izkušamo kot poglobitni dogodek obeh – zmaga zahodne

demokratične koncepcije državnega in meddržavnega reda –, pa ni zmaga v vojaško bojevani vojni, pač pa v politični konfrontaciji, opisani kot hladna ali mrzla vojna. Torej, gre za zmago v hladni vojni, ki je ne bi smeli – ker to ni – enačiti z zmago v vojni, kakor je na primer bila druga svetovna. Tekmovanje dveh, v moderni dobi z revolucijami na obeh straneh najizraziteje izoblikovanih državnih in družbenih sistemov: moderniziranega demokratičnega oziroma kapitalističnega in boljševisko marksističnega oziroma socialističnega. Da nes zanemarjena, a dejansko za obe strani nepojmljivo srečna okoliščina je to, da je ta svetovna konfrontacija obeh sistemov v letih 1946–1989 resnično ostala hladna. In to tudi po zaslugi odgovornih politikov na obeh konkurenčnih straneh. In da je ta izkazana odgovornost na obeh straneh povsod rasla iz dejstva, da so v obeh sklopih konkurenčnih sistemov dejavno in končno tudi učinkovito obstajala prizadevanja za njuno notranje obvladanje in mirno reformo. Bolj so bila vidna tista evlucijsko naravnana prizadevanja v svetu pluralne demokracije in bolj prikrita – pa zato radikalneje oziroma revolucijsko naravnana – tista v svetu strankarskega monizma. Omenjena prizadevanja na obeh straneh pa so vendarle mogla dovolj uspešno omejevati skrajnost mednarodnega spopadanja in ga zadržati v mejah nevojaške, še mirne hlade vojne zato, ker je ta mirnost temeljila na zgodovinsko primarnem dejstvu, da sta se oba svetovna konkurenčna bloka mogla – vsak zase – izoblikovati šele v položaju, ko je bil kot glavni konkurent za oblast na zemeljski obli izločen fašizem.

Takšen uvid v zgodovino, posebej še evropsko, ki nas prizadeva najbolj neposredno, ni lasten zgolj sekulariziranemu, za marsikoga morda manj zaupanja vrednemu zgodovinopisju. Opozoril sem, kako so svoj pogled na to vprašanje izrekli cerkveni zgodovinarji v pojasnilu k dokumentom o zunanji politiki Svetega sedeža v drugi svetovni vojni, objavljenim po drugem vatikanskem koncilu.

Ponovimo najprej, kako ti zgodovinarji vidijo dilemo Evrope v letih 1933–1939.

»Odkar je Nemčija postala Tretji rajh, podvržen diktaturi Adolfa Hitlerja, se je zdelo, da se Evropa iz dneva v dan približuje trenutku, ko bo morala izbrati med vojno in suženjstvom. V Evropi sta se oblikovala dva bloka, blok zatrdnih demokracij, dremajočih na lovorikah iz leta 1918, in blok diktatur, ki žive v pomanjkanju in ki usmerjajo svoja gospodarstva k oboroževanju.« – Tu prepoznamo Anglijo in Francijo na eni strani in Nemčijo z Italijo na drugi.

Vatikanski zgodovinarji torej za čas do 1939 Sovjetske zveze ne štejejo v nobenega od obeh polov razklane Evrope, ki ju ugotavljajo. V odnosu Evrope do Sovjetske zveze torej tudi po njihovem mnenju tedaj ni bila tista zgodovinsko odločilna izbira med vojno in suženjstvom, kakršna je kmalu nato terjala odločitev za vso Evropo, za ves svet.

Ta, za svet odločilna izbira se je dogodila v letu 1941 in je končno izoblikovala protifašistično zvezo držav, ki so skupno izbojevale zmago v vojni vseh vojn 20. stoletja. To pa so bile države, ki so navzlic skoraj prepadnim medsebojnim sistemskim razlikam imele eno skupno značilnost, ki jo je treba tukaj posebno poudariti: vse so črpale svojo moč iz revolucij, ki so jih bile vsaka zase doživele v svoji lastni zgodovini v različnih časih.

Kakor rečeno, oba hladnovojna svetovna konkurenčna bloka sta se mogla – vsak za sebe – izoblikovati šele v položaju, ko je bil kot glavna nevarnost na zemeljski obli z vojno izločen fašizem. In to se je zgodilo z združenim, brezmejnim naporom obeh, zdaj po fašizmu skupaj ogroženih nebesnih strani, tako zahoda kot tudi vzhoda. Tako je treba v tem edinstvenem, a dogodenem združenju sil za zmago v drugi svetovni vojni ugotavljati tisti prelom, ki je sploh šele omogočil, da napeto globalno-konkurenčno tekmovanje oziroma boj sistemov v povojnih desetletjih ohrani mirni, »hladni« značaj.

Za svet presenetljiva »implozija« sistema v sovjetskem bloku, pospremljena v Evropi z dramatičnim padcem berlinskega zidu, je tu vzbudila evforični občutek zmage, kakor da bi se bila končala prava, »vroča« vojna. Te ni bilo, toda urejanje evropskih in svetovnih odnosov se je odvijalo po starih postopkih, običajnih v primeru takšnega uspeha ene strani:

razglasi se nelegitimnost dotlej le konkurenčnega sistema. Z argumentom demokracije se združevanje držav v Evropsko unijo dopušča samo na temeljih neoliberalnega kapitalizma, svet pa se podreja anonimnemu, a brezprizivnemu diktatu globalnega trga, utemeljenega na moči denarja in njegovega interesa. Interes družbene pravičnosti se dopušča le po meri trga. Kar pomeni zavračanje, tudi za nazaj, tistih reformnih prizadevanj, ki so se dogajala nekoč v zdaj »porazenem« sistemu socializma. Iz današnjega sveta se takšna stara prizadevanja izključujejo kot ne vrednota, nekompatibilna s kapitalizmom. Od starih razvojnih alternativ ostaja kot vrednota le »goli« antikomunizem sam. Tudi tisti, ki ga je nekoč Thomas Mann označeval kot največjo norost, nespamet stoletja. Za novejšo preteklost pa to pomeni pritrjevanje prav tistemu nasilju, s katerim so stalinisti na primer zadušili češko pomlad socializma s človeškim obrazom 1968, velikodržavni nacionalisti zanikali v Jugoslaviji samoodločbo narodov in blokirali avtonomijo v gospodarstvu in vsem javnem življenju, kar naj bi veljalo za temeljne pogoje in razloge obstoja socializma. Hkrati je to seveda tudi zavrnitev demokratičnih in humanih idej in pobud, ki so se še dosti pred koncem hladne vojne pojavljale v Evropi z imenom »evrokomunizem« ali pred tem z mislijo konvergence sistemov. Evropa in svet pač danes zmoreta brez vse te nič več aktualne ropotije. To je današnja deviza.

Začetki 21. stoletja dajejo čutiti, da postmoderni »konec zgodovine« ne more izbrisati potrebe po iskanju neke njene nove alternative. Kdo more v zgodovini izključiti uspešno revolucijo, če ne z nasiljem? *Africa non docet?*

Hladna vojna se ni končala z zmago ideje o neuvrščenosti, kar bi moralo logično pomeniti konec delitve sveta v dva antagonistična bloka. Kar zadeva nas v EU, smo zdaj uvrščeni na eno samo stran. Na stran kapitalizma pod načelno nenadzorovano in dejansko *a priori* anonimno oblastjo globalnega prostega trga. Dejansko in načelno gre torej za neomejeno zmago starega rekla »Denar je sveta vladar«! Element socialne države je v tem (malodane že) univerzalnem sistemu moteč preostanek, v svojem obstoju odvisen od civilne politične moči prikrajšanih ljudi.

Toda, mar res ne spoznavamo, da je bila zmaga v hladni vojni pravzaprav zmaga, dobljena na obeh straneh? Če se na to danes gleda drugače, če se to pojmuje kot bojna zmaga protirevolucije z vsemi nasledki, je to nevarna zmeta. Potem gorje vsem, pametnim in nespametnim!

O SLOVENSKI REVOLUCIJI

Samorastniška slovenska narodna in socialna, socialistična revolucija 20. stoletja, imenovana tudi ljudska, je bila spočeta in donošena med drugo svetovno vojno po napadu (6. aprila 1941) in okupaciji s strani fašističnih držav, v jeku odpora, ki ga je razvijala Osvobodilna fronta slovenskega naroda proti zavojevalcem, in rojena po vojni zmagi Združenih narodov v letu 1945. Bila je tudi samobitna sestavina zmagovitega odpora in revolucije okupiranih narodov celotne Kraljevine Jugoslavije, katere državljani so Slovenci v svojem državno in narodno matičnem jedru tedaj bili. Na podoben samobiten, a poslej tudi državno individualen, z ustavno priznano pravico do samoodločbe utemeljen način je slovenska revolucija živela v naslednjih desetletjih v razmerah enostrankarske vladavine komunistov, tako v zvezni jugoslovanski državi kot tudi v federalni Socialistični republiki Sloveniji vse do trenutka izstopa Zveze komunistov Slovenije iz Zveze komunistov Jugoslavije januarja 1990. Izstop je postal neogiben zaradi že dlje časa trajajočega preusmerjanja slovenskih komunistov in široke zveze socialistov k političnemu sistemu demokratičnega parlamentarizma in z njim neločljivo povezanim reformizmom v socialnih, družbenih vprašanjih. S tem je bila v največji meri potrjena državna volja Slovencev za samostojnost in zagotovljeno njeno solidarno, vsestrankarsko udejanjenje. Slovenska revolucija 20. stoletja se je tako iztekla v dejanju narodne in državljanske samoodločbe ljudstva Slovenije.

Preden zdaj poskusim opredeliti svoje videnje naše revolucije, moram seveda opozoriti, da sem se kot zgodovinar loteval njenih vprašanj največ le za čas slovenskega NOB. In na to, zgo-

dovinarsko pridobljeno vedenje o revoluciji, se bom v glavnem omejil. Tu se samo sklicujem na svoje razprave in študije, zbrane v knjigi *Pravica in moč za samoodločbo*. Gre zlasti za štiri med njimi: 2., 7., 18. in 31.¹⁵ Desetletja njenega življenja v miru pa do izteka sem med tem le doživljal in skušal dojemati, deloma z izjemo nacionalnih odnosov. Te pa sem deloma tudi strokovno obravnaval.

Omenil sem, da ima ta poskus nek svoj prav konkretni povod. Ta me je zbodel, da zato poskušam več, kakor pa si izdelane znanstvene kompetence za ves ta čas sam prisojam. A vendarle, poskusiti vsaj »posthumno« ne more škoditi.

Slovenska revolucija se je spočela in bila donošena kot slovenski NOB v času druge svetovne vojne in se je nato izživljala v desetletjih hladne vojne, kot na svoj način udejanjena, v naši zgodovini realno dosežena stopnja uresničenja slovenske volje po človeškem, ljudskem in narodnem napredku, tja do izteka revolucije z osamosvojitvijo Slovenije.

Zdaj jo gledam v obremenjujočih razmerah mentalno nedopolnjene družbene tranzicije. To je težavno, saj pogled zamegljuje odij, ki se zgrinja nad zgodovino revolucije. Pred razmotrivanjem revolucije bi bilo treba najprej razčleniti ta odij, saj izvira z različnih strani. Tu nimam v mislih razumljive prizadetosti žrtev njenega nasilja.

Najprej pa moram pojasniti svoje zgodovinarsko videnje (ne)upravičenosti njenega pojava v slovenskem NOB. Pred leti je mlad zgodovinar pri zagovoru disertacije o tem vprašanju, odločno in že politično odločno, trdil: NOB ne dela revolucije. To je, ne sme delati revolucije. Če jo, potem to ni več (pravi) NOB. In pri nas se je to zgodilo, četudi se zgoditi ne bi smelo.

To tezo sem zavrnil – in jo še zavračam – kot nehistorično. Tu ne gre za vprašanje, kaj je NOB po definiciji. Gre za to, da historik zgodovini, ki se je že zgodila, ni upravičen dajati lekcij. O svoji upravičenosti je namreč ta zgodovina odločila sama.

Tako je odločila tudi o revoluciji, ki se je zgodila, ali pa se ni zgodila. Na primer, le o tisti, ki se ni zgodila, sme historik

---

¹⁵ Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo*, str. 15, 69, 265 in 515.

popravljati morebitno nasprotno trditev historiografije, da je vendarle bila. A nikakor, da za priznanje pravilnosti »naše« zgodovine ne bi revolucija v njej smela biti vsebovana.

Revolucije (v) dogajanju zgodovine ni mogoče prepovedati. Izbriše (ne zapiše) jo lahko le njen neuspeh. Revolucijo lahko prepoveduje le aktualni politični sistem. Dokler je pač uspešen. Revolucija, če je uspešno nastopila, ga spreminja in oblikuje po svoje. Že z uspešno uveljavitvijo tega sistema samo po sebi izničuje revolucija svojo prepovedanost. Mnogi politični sistemi so bili oblikovani z revolucijami. Nekoč tudi liberalno demokratični, za kakršnega smo se danes odločili kot za vsebino, vrednoto osamosvojitve. Dokler ta sistem obstaja, lahko prepoveduje revolucionarno dejavnost, kot protiustavno. Ne more pa revolucije prepovedati v zgodovini. Kakor *in extremis* ne more prepovedati vojne. Lahko pa si prizadeva vojno delovanje omejiti z vojnim pravom, predvsem z normami humanitarnosti. Zgodovinar je upravičen v revoluciji, ki se je dogodila, ugotavljati kršenja humanitarnega prava, kakor se to zelo intenzivno dogaja glede poteka vojn, četudi jih za nazaj ni mogoče preklicati v obstoju, ne popravljati, »olepševati«. Prav tako je historik upravičen in tudi kot družboslovec dolžan ugotavljati, v čem so manifestacije revolucije bile revolucionarne, v čem pa je to bilo revolucionarno kršenje predrevolucijskega pravnega in političnega reda, sistema. A to ne pomeni, da lahko revolucije izbriše, zanika kot neupravičeno dogodene v zgodovini, zanika kot realne sestavine njenega toka. Saj je ta tok historijo že spremenil v novo stanje, ki ga je mogoče spremeniti le z novim dogajanjem. Morda celo kar s kontra-revolucijo. Revolucija in reakcija kot kontrarevolucija sta v zgodovinskem procesu dva enako nepreklicna pojava. Lahko ju v času druge svetovne vojne za dogajanja na Slovenskem tudi imenujemo po Tarasu Kermaunerju kot terminološki par »leva« in »desna« revolucija. To je v analitičnem postopanju v marsičem tudi koristno. Žal pa odvrta pozornost od tistega, kar je za Slovence v tem času pomenilo največjo negativiteto, namreč od prostovoljne kolaboracije glavnih dejavnikov slovenske desnice.

Morda je to razpravljanje dolgovezno, a premočna so prizadevanja nekaterih znanstvenikov, da bi slovensko zgodovino za čas okupacije in odpora preuredili v predalčke, »dobre« in »slabe«, predvsem seveda, da bi »dobri« NOB ločili od »slabe« revolucije in dobili na ta način sprejemljivejšo zgodovino. Človek bi se ob tem najraje vprašal, le zakaj potem komunisti ne bi s svoje strani mogli po isti logiki svoje zgodovine popraviti in revolucijo izboljšati z reduciranjem narodnoosvobodilne vsebine iz »našega« NOB, če sta oba ta v njem vsebovana pojma med seboj tako izključujoča?

Omenjena disertacija se je osredotočala na problematična ravnanja glavnih dejavnikov slovenske leve revolucije. V tem je bila prodorna in strokovno ustrezna ter kot takšna tudi pozitivno ocenjena. Omenjena teza, izrečena na zagovoru, pa ostaja historično sporna v svojem družbeno-spoznavnem temelju, ne glede na to, da je v javnosti popularna in v polemikah priročna.

Slovenski NOB z OF, udejanjeni slovenski odpor, se je v svoji izhodiščni volji usmeril k izpolnjevanju dolžnosti ljudi do svoje, iz zgodovine sprejete, zdaj pa napadene in od fašistov v obstoju zanikane slovenske skupnosti, v obrambi katere so ljudje videli edino možnost za svoboden osebni in splošni razvoj. S tem izpolnjevanjem dolžnosti so pripomogli, odločilno na svojih tleh, k zmagi zaveznikov v drugi svetovni vojni. In ta zmagaja je v letu 1948 v okviru OZN omogočila sprejetje Splošne deklaracije človekovih pravic. In glej, ta deklaracija izhaja stvarno, meritorno, prav od tiste predpostavke OF, da bo človek izpolnjeval dolžnosti do svoje »skupnosti, v kateri je edino mogoč svoboden in splošen razvoj njegove osebnosti«! Tako je to zdaj zapisano v 29. členu te deklaracije! Prav z opredelitvijo za OF in NOB se je slovenska revolucija glede uveljavljanja človekovih pravic že prav ob svojem spočetju napotila v pravo smer, četudi je na svoji nadaljnji poti dolgo proti nekaterim tudi grešila, zlasti tistim, zadevajočim kategorijo političnih svoboščin. Pa tudi pri teh je zmogla popravek, ko je šlo pri ponovitvi narodne samoodločbe za pravico te kategorije. Ko je bila, kakor že nekoč izhodiščno, v izpolnjevanju dolžnosti do skupnosti, stvarno zajeta misel, da je njena svoboda tudi nujna prvina osebne svobode. Seveda imajo

z razumevanjem te vsebinske povezanosti različnih vidikov svobode danes težave ljudje (celo nekateri najodličnejši pisateljski duhovi), ki vidijo v odločanju ljudi za odpor proti okupatorju ali za podvrženje zgolj kliše banalne dihotomne odločitve: za okupatorja ali za domovino. Zanimivejša jim je pravica do življenja onkraj ideološkega konstrukta vojne, pravica do preprostega življenja ljudi po vrednotah civilizacije. Druga zanimivost, in danes edina naslednja, pa jim je v tem sklopu tragični konec te zvestobe posameznika samemu sebi pod bestialnostjo zmagovalcev iz gozdov. Gre seveda za pisanje romanov, ki so menda »resničnejši od zgodovine« (Bernard Nežmah).

Domišljavo in nadležno bi bilo tukaj povzemati, kar sem nekoč že napisal o slovenskem NOB in revoluciji v njem. Upam pa, da ne bo odveč nekaj opozoril na nekatere premalo opažene momente v dogajanju.

Najprej naj ponovim opozorilo zgodovinske stroke, da je treba vedno upoštevati dejstvo, da posamezni subjekti dogajanja nikoli ne morejo predvideti, kakšen bo izid dogajanja in da zato ne smemo domnevati, da so si vsa svoja dejanja in umovanja vnaprej načrtali, četudi končni izid opazovalcu narekuje vtis, da je vse nastalo po domišljenem naklepu ali kar po zaroti. Tu omenjam prezrto dejstvo, da je Boris Kidrič, vodilni komunist v OF, še septembra 1941, torej še pred Rožmanovim pastirskim pismom, pozival v *Slovenskem poročevalcu* k potrebi, da bi bil slovenski odpor politično uravnotežen. In da je pri tem poudarjal tudi potrebo, naj si vsi ti politično različni udeleženci upora med seboj obljubijo lojalnost. In da ga je pri tem skrbela lojalnost drugih sil do komunistov samih. In da ni šlo za to, kakor se je pozneje iz razvoja izmotalo, da so v OF zdaj že premočni komunisti svojo lojalnost pomirjevalno zagotavljali po vplivnosti ogroženim »zaveznikom« v fronti. Komunisti so svojo moč v NOB občutili šele potem, ko je klic po uravnoteženju slovenskih političnih sil ostal ne le brez odmeva na desnici, ampak doživel tudi zanikanje. In da ne smemo prezreti, da je v labirintu različnih pozicij tistega časa za Ariadnino nit treba jemati v roke zahtevo OF, da se mora vsakdo najprej dejansko odločiti za udeležbo v neodložnem odporu, če hoče imeti enake pravice v gibanju in odloča-

nju. Kidričev klic je bil absurden glede strank samih seveda že od Natlačénovega Narodnega sveta naprej, a bi glede njihovih somišljenikov mogel še učinkovati. Samo da bi potem uravnoteženje potekalo drugače in bi bilo nekaj drugega. Da se bo zgodilo to drugo, je bilo zatrdno in vsem razvidno odločeno že naslednji mesec, 24. oktobra, z omenjenim pastirskim pismom.

Zdaj je ostala tu OF sama. Vodila in organizirala pa je NOB, ki je bil hkrati tudi socialna in moralna revolucija, piše Janez Stanovnik ob njeni sedemdesetletnici 2011. Resnično. Le z natančnejšim dopolnilom ali pojasnilom, da je ta revolucija bila tudi narodna, nacionalna. Da je takšna revolucija Slovincem potrebna, je takrat, v času pastirskega pisma, menila in napisala tudi »katoliška sredina« (Andrej Gosar). Le da je uresničitev pričakovala in dopuščala prvenstveno iz rok katoliške stranke, Slovenske ljudske stranke, in da je tako odvrnila katoličanom v OF. Revolucija kot pojem torej tudi s te strani ni bila izključena. Takrat so še vsi pomnili samoodločbo Slovencev, državno ločitev od Avstrije v letu 1918, ki jo je vodila Krek-Koroščeva Vseslovenska ljudska stranka. Pa saj je na klerikalni strani sam Lambert Ehrlich še do oktobra 1941 nujno predlagal ustanovitev tajne slovenske vlade, ločeno od Jugoslavije, torej protiustavne, »desno revolucionarne«, v razmerju do jugoslovanske begunske! Ali se je ob tem primerno čuditi ali celo zgražati nad dejstvom, da je OF slovensko narodno revolucijo raje kar sama začela udejanjati že 16. septembra 1941, ko je storila prvi korak k realizaciji slovenske samoodločbe in ustanovila Slovenski narodnoosvobodilni odbor, kot prvi organ suverene oblasti slovenskega naroda? Suverenost pa je nekaj nedeljivega in SNOO se je zdaj štel za edinega njenega predstavnika in je to tudi razglasil. Današnje trditve desnice, da je OF s tem drugim Slovincem prepovedala odpor proti okupatorjem, so pravno nekompetentne in vsebinsko slabo domišljene. OF jim je mogla le odreči pravico, prepovedati, da bi se poslej, mimo SNOO, oni še mogli šteti za predstavnike suverenosti slovenskega naroda, njegove pravice do samoodločbe.¹⁶ To z

---

¹⁶ Več o tem gl. prav tam, str. 353 in sledeče.

okvirno suverenostjo Kraljevine Jugoslavije neposredno še ni imelo opraviti. Vprašanje o samoodločbi slovenskega naroda je ostajalo odprto. In tako so ga konec leta 1941 definirale tudi temeljne programske točke OF. Odprto za sporazumno ali pa revolucionarno uveljavitev pravice Slovencev do samoodločbe. K prvi različici je bil nagnjen predlog izvršnega odbora OF begunski vladi 15. maja 1942 o pogojih priznanja. Dogodek, ki danes ostaja zunaj zgodovinskih obravnav slovenskega NOB, njegovim kritikom pa tema ne diši in o njej molčijo.

Socialna revolucija je na svoj način vključena v program OF v točki o dosledno ljudsko demokratični obliki bodoče oblasti v osvobojeni Sloveniji. Prav pri tej točki je treba opozoriti še na dvoje.

Prvič na to, da ta formulacija ni izključevala izpeljave socialne revolucije v obeh »znamenitih« etapah po ruskem modelu. Tu je bilo »*tacite*« vključeno predvidevanje, da bo druga etapa, prevzem socialno revolucionarne oblasti, izvršena po osvoboditvi. Če ne drugje, je mogoče v knjigi Andreja Inkreta prebrati, da se je Edvard Kocbek o tem že v avgustu 1941 dogovarjal z Borisom Kidričem. Iz arhivskih dokumentov (dnevnik advokata Albina Šmajda) pa vemo, da se je Aleš Stanovnik, politično in idejno najbolj profilirani predstavnik krščanskih socialistov, še pred tem v svojem krogu zavzemal za sovjetsko obliko ureditve socializma. V zadevi dveh etap torej vsaj v tem smislu ni šlo za neko zarotniško prevaro komunistov glede druge, socialno revolucionarne etape, ko se je ta začela spomladi 1942 najavljati v zloglasnem levičarstvu ali vojvodstvu na osvobojenem ozemlju Dolenjske. Šlo pa je res tudi za prenagljenost v pričakovanih razvoja vojne, in to, kakor zgoraj omenjeno, pod alarmanim vplivom obnašanja četnikov Draže Mihailovića v Srbiji. Iz komaj čitljivih dnevnih zapiskov Lojzeta Udeteta (pri njem sta se skrivala Boris in Zdenka Kidrič) je videti, da je Boris v januarju 1942 pričakoval bližnje končanje vojne. Kakor mi je Ude pripovedoval, je tisti čas Zdenka dejala: komunisti bomo šli naprej; kdor nam bo mogel slediti, bo dobrodošel, drugi bodo pač odpadli. Očitno je govorila pod vtisom dogajanja v Srbiji in mislim, da bi to lahko pomenilo tudi globljo razlago »vojvodstva«

in levičarskih »ekscesov« malo zatem na osvobojenem območju na Dolenjskem. Vemo, kako je tedaj Kardelj posegel vmes in kako so komunisti v OF potem brez prehitevanja vztrajali na programski formuli NOB. Ta je poslej sploh obveljala v Jugoslaviji kot celoti, do konca vojne. Posebno in z mednarodno veljavo je bila potrjena s sporazumom Tita in Šubašića v juniju 1944 in v nadaljnjem notranjem in mednarodnem razvoju. Pomislimo! Tisti čas se je Tito pred Nemci sam zatekel na Vis, pod oblast Angležev, pod nadzor Churchilla!

In drugič, pri programski točki o doslednem, ljudsko demokratičnem značaju oblasti je treba nekaj opaziti tudi v zvezi z vprašanjem Dolomitske izjave. Nastala je poleg vsega tistega, kar je v ospredju današnjega zanimanja (vprašanje političnega strankarskega pluralizma), tudi zaradi prepričanja v vodstvu KPS, da bo zmaga OF, v kateri je zdaj vodilna vloga v odločilni meri prešla na »progresivne sile z delavstvom na čelu« (beri: KPS), po osvoboditvi omogočila miren prehod k socialno-revolucionarnim ukrepom, če bo oblast, ki jo je OF že ves čas razvijala, ostala enotna in močna, predvsem pa učinkovita v vojskovanju. In to je bil razlog tudi za Kocbeka in krščanske socialiste, ker je to potrjeval tihi sporazum o časovni odgoditvi »druge etape« na čas po končanju vojne.

Da je takšen razvoj bilo dejansko mogoče pričakovati, je bilo ocenjeno do februarja 1943. Elementi za takšno oceno so bili med drugim: nemški poraz pred Stalingradom, uspešnost jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja, ki je medtem ustanovilo Avnoj, stabilizacija in nov politični in vojaški vzpon OF po roški ofenzivi, dokončna kompromitacija nasprotnikov pred zavezniki z vojaško kolaboracijo. Zunanji izraz vsebine in trenutka te ocene je bila tudi Dolomitska izjava. To je bil, v tem smislu, sporazum o zadrževanju prehoda k socialistični revoluciji na čas po vojni. In kar ni nepomembno, to je bila z vidika slovenskih komunistov konceptualna inovacija: poenotena OF naj ostane osrednja opora političnega sistema povojnega novega družbenega reda. Česa podobnega v Rusiji ni bilo. Seveda pa je šlo, po Kidričevi označitvi oktobra 1944, le za »demokratiziranje razredne dinamike«. To ni pomenilo obljube, da bo v

političnem sistemu po vojni ustvarjenega novega družbenega reda dobil strankarski pluralizem spet svoje priznано mesto.

Tako se je vnaprej zagotavljala diktatura proletariata, kot odločujoča prvina socialistične revolucije po pojmih komunistov. Kardelj je to sam pojasnil približno v istem času svoji stranki: »Trenutno smo v okviru buržoazne revolucije, zavzemamo pa položaje, ki nam bodo (s koncem vojne) omogočali takojšen prehod v proletarsko revolucijo. [...] Smo v položaju, ko ni nujen revolucionaren prehod, temveč je mogoča za izvedbo ciljev proletarske revolucije reformistična pot. [...] Zunanja oblika sprememb bo gotovo drugačna, kot je bila revolucija v Sovjetski zvezi. Enotnost skupin OF v borbi nima samo začasnega značaja. [...] Za nas je važno, da bo reakcija razbita na narodno-osvobodilnih pozicijah.«

K tej točki dogajanja pravim, da je revolucija, spočeta v NOB OF, bila donošena do konca vojne, šele po njej pa rojena.

Po vojni se je za izvršeno revolucijo, zdaj že v vsejugoslovanskem okviru, za dalj časa uvedel izraz »ljudska revolucija«. Da je to zares bila revolucija, ni dvomil nihče. A kakšna pravzaprav? Terminološke tančine so se začele razčiščevati pod vplivom pritiska Informbiroja, ki je jugoslovanski komunistični stranki očital, da je kmečka in da je poniknila v ljudski fronti. Treba pa se je tudi spomniti, da po vojni, tja do resolucije Informbiroja, v političnih nastopih socializem kot cilj ljudske revolucije ni bil nikoli niti omenjen.

Revolucija, tudi komunistična, tudi slovenska v 20. stoletju, ni bila zgolj nasilje. In ni bila le zaslužna za uspešen NOB, s katerim se je slovenski narod, ob vseh žrtvah in žrtvovancih, uvrstil med zmagovalce v svetovni vojni proti fašistični pogubi, dosegel dovolj moči za samoodločbo, za svojo državno zgradbo, za združitev z njo Slovenskega primorja, ki bi bilo v sistemu imperializma sicer za večno izgubljeno, za izhod na morje, in, kar je za samozavest naroda prvega pomena, za narodno čast Slovencev. To moramo spoštovati in ohranjati. Revolucija pa se je tudi v nadaljnjih desetletjih – poleg vseh grdobij, ki jih je prinašal sistem enostrankarstva v rokah komunistične stranke, tudi še potem, ko se je ta poskusila

spremeniti v zvezo komunistov – kazala kot dogodeno življenje naroda, v dobrem in slabem. Življenje je nekaj tvornega in njegovi dosežki so narodu ali slovenski državi ostali, tudi še potem, ko je narod strnil svojo osamosvojitve s korenito zamenjavo političnega sistema. Ta se je od revolucionarnega načina odmikal že prej in se medtem prav v Sloveniji še najbolj približal socializmu po volji ljudi. Zato je že prišel v tisto ostro nasprotje z drugače usmerjenim jugoslovanstvom. Res se je tudi v Sloveniji izkazalo, da stari *Komunistični manifest* niti tukaj ni v razvoju razrešil svoje osnovne težave pri podružbljanju gospodarstva, kar naj bi vendar bilo alternativa kapitalizmu. Ta nerešena težava je do 1989 postala odločujoča za polom evropskih socializmov 20. stoletja.

Maja 2011 je France Bučar na televiziji na vprašanja Majde Juvan, kako iz politične blokade in gospodarske krize v Sloveniji, dramatično ternal, da je Slovenija izgubila koncept, da bi bilo treba najti nove centre moči, ki jim bo mar uspeh podjetij, da je treba iznajti drugačen sistem od sedanjega. Nič ni govoril, kakor v *Novi reviji* 57, o nelegitimnosti revolucije, ne za nazaj, ne za naprej, saj bi to zanj bilo nekaj nezaslišanega. Pa vendar sem pomislil na vrstice dobro informiranega in vztrajno razmišljajočega ekonomista Frančka Drenovca, ponatisnjene 31. marca letos v *Dnevnikovi* rubriki Nepreslišano: »Še do leta 2000 je slovensko gospodarstvo raslo okoli 4 odstotke na leto, z lastnimi močmi in samo neznatnim zunanjim zadolževanjem. Po letu 2002 se je začelo počasi krepiti zadolževanje in po letu 2004 je morale vzdrževati gospodarsko rast 6 milijard evrov vsakoletnega novega zunanjega dolga, zadnji dve leti v krizi brez rasti pa še vedno kakšni 2 milijardi na leto. Še v 'stacionarnem stanju' ne znamo več živeti brez tuje pomoči. – V dolgih dvajsetih letih tranzicije ni bilo nobenih resnih državnih politik, samo liberalizem, z dometom, ki ga ima samo liberalizem. Obsežni deli industrije so se krčili že pred krizo: tekstilna industrija že od leta 2000, pohištvena od leta 2002, živilska od vstopa v EU. Širjenje trgovinske mreže se je ustavljalo že pred leti, gostinstvo je stagniralo že pet let pred krizo (kmetijstvo že od osamosvojitve), ekspanzijo grad-

beništva je sploh pognalo samo prekomerno zunanje zadolževanje in se morajo te panoge sedaj za začetek še krepko skrčiti. Za državno in občinsko 'investiranje' že plačujemo s krčenjem pokojninskega in zdravstvenega varstva, pa so krediti šele komaj začeli dospovati. Dobili smo Stožice, izgubili bomo šole in bolnišnice. To ste hoteli, to ste dobili.«

Očitno je, da je ključna težava podružbljanja, socializma, vsebovana v tezi *Komunističnega manifesta*, da je državi (proletariatu) mogoče kapitalizem preseči »le s tem, da *despotsko* poseže v lastninsko pravo«. Tako beremo v prvem slovenskem prevodu tega manifesta leta 1908.¹⁷

Dilema, despotstvo ali moderna liberalna demokracija, je namreč medtem odpadla, seveda v smislu demokracije. Tudi po nedvomni ljudski volji, simbolizirani s padcem berlinskega zidu. Pri nas pa s sporazumno, malodane soglasno uveljavitvijo pravice Slovenije do samoodločbe.

Ali mora zdaj to v življenju naroda, sporazumno osamostajenega, pomeniti tudi totalitarno distanciranje od revolucije, ki jo je on sam po sebi in v sebi (do)živel? V slabem, gotovo. A tudi v dobrem? In sploh tudi načelno distanciranje od vsake revolucije? Še pred padcem berlinskega zidu sem zase to vprašanje rešil s tem, da sem kot član CK ZKS poprijel geslo Slavoja Žižka, ki je vzklikal: »Komunisti za demokracijo!« Le da sem geslo obenem podaljšal: »Komunisti za demokracijo, demokracijo za socializem!« Prvi hip nekaj soglasja, celo predsednika ZKS Milana Kučana v referatu na seji CK 23. januarja 1989 (moj osebni magnetofonski posnetek). Ne s trajnim uspehom.

Prenovitelji so socializem iz gesla izčrtali, prepričani, da ne prinaša glasov na volitvah. Najbrž so šteli prav. »Pahorjevemu« predlogu državnozbornske izjave pa na žalost gospe Spomenke Hribar do danes vendarle niso sledili.

Vprašanje o zgodovinskem pomenu slovenske revolucije nam stopa še jasneje pred oči danes, ko se častijo njeni totalitarni nasprotniki celo brez pomislekov do najbolj zavrženih sredstev,

---

¹⁷ Gl. nav. delo *Pravica in moč za samoodločbo*, str. 299.

ki so jih uporabili med vojno. »Izkušnja reklerikalizacije KC«, mi je pred leti zapisal v pismu Taras Kermauner, »osvetljuje danes levo revolucijo in njen bistveni pomen: opravila je zgodovinsko nalogo, da razbije fevdalno družbo na Slovenskem, da osvobodi ljudi iz hlapčevstva. Naredila je, kar bi morala že liberalska stran, a ni, ker je bila neustrezna svoji zgodovinski nalogi. Žal je kot totalitaristična Partija potem sama padla v past, ponovila, kar je podirala. Najprej bolj nasilno, potem pa je dejansko popuščala.«

Ko tu ponavljam to mnenje, ki se z njim pač lahko strinjam, hočem le ponovno poudariti, da vprašanje o pomenu zanikane slovenske revolucije za prihodnost zares obstaja.

Kakor sem že razložil, je vsaki revoluciji, kakor sploh vsakemu družbenemu podvigu v zgodovini, mogoče očitati storjeno nasilje in to zavračati, ne da bi zanikali podvig po sebi.

Nasilje je bistvo vojne. Vendar ne neomejeno. Svoj dvom o upravičenosti nasilnih ukrepov v vojni, če izvirajo tudi iz razrednobojnih namenov, sem izrazil ob toliko (tudi ponarejeno) navajanem Kardeljevem pismu Ivanu Mačku Matiji z dne 1. oktobra 1942. Zapisal sem: »Res lahko v tem dokumentu vidimo kvintesenco tragičnega konflikta v času narodnoosvobodilnega boja Slovencev. Tragičnega, ki pa je obraten v primerjavi z vlogo ljudi v klasični tragediji, kjer visoko nad ljudmi bogovi odločajo o njihovi usodi. V tem dokumentu je obratno. Osebe nastopajo v prepričanju, da so upravičeni izvrševalci višjih interesov, dejansko pa teh višjih interesov ni. V dokumentu je vsebovan dokaz, da je realni komunizem, vsaj v svojem vrhu, pripravljen v imenu svojega domnevnega zgodovinskega poslanstva kompromitirati svojo humanistično prednost pred fašizmom. V istem dokumentu pa je vsebovan tudi dokaz, da so obstajali tudi takšni slovenski duhovniki, ki so z orožjem v roki v imenu antikomunizma vstopili v čete, namenjene boju proti slovenski rezistenci (katere okvir je bila Osvobodilna fronta). V imenu napačno razumljene verske kritike komunizma so bili pripravljeni z oboroženim antikomunizmom kompromitirati moralne vrednote krščanstva.«

Naj mi bo oproščeno, da na tem mestu ponovim svoje mnenje iz knjige *Senca Ajdovskega gradca* (1993). Tam sem zapisal:

»Čisto izrecno je treba poudariti, da dolomitski zgodovinski sporazum o mirnem, tj. znotraj OF skupno poenotenem povojnem odločanju o novem redu, gotovo ni pomenil pristanka nekomunistov (niti široke množice novih članov KPS) v OF na misel o kakem pomoru slovenskih kolaborantov. S partijskega, vojaškega in morda celo s kakega zunanjega vrha moči porojena in končno dejansko izvršena zamisel povojnega vsejugoslovanskega pomora vojaških kolaborantov vseh vrst, vključno slovenskih, kateremu je glavno prizorišče bila na koncu koncev ravno Slovenija, je tudi zato pomenil za slovensko KP prvi in najusodnejši polom njene lastne osvobodilne zamisli in prelom besede, dane v dolomitski zavezi, o mirnem prehodu k socialistični revoluciji po osvoboditvi. Pomenil je tudi prvo hudo kršenje dejanske veljavnosti avnojske federacije, temelječe na samoodločevanju vsakega naroda posebej o vseh zanj usodnih vprašanjih. Znanje in spoznanje o tem je politično udarilo šele naslednje rodove in trajno obremenilo njihova prizadevanja.«

V svoji zavrnitvi povojnih pobojev omenjam Dolomitsko izjavo. Pojasnil sem že, zakaj. Seveda pa je bistvena prav ta zavrnitev, kakor je zapisana.

Ali je dovolj le priznavati sodni oblasti upravičenost, da v primeru osebne odgovornosti za kazensko nezastarljiva dejanja postopa po zakonu, široki pomor po vojni pa le obžalovati, četudi obžalovati iskreno, saj je za vsakogar v grozljivem nasprotju z duhom, ki je spodbudil in omogočil veliko dejanje NOB? Gotovo je tej strani potreben tudi poseben razmislek o ravnanju tistih, ki so za NOB končno tudi v Sloveniji obenem z zaslugami prevzeli vodstveno odgovornost.

O kršenju nekaterih človekovih pravic po 15. maju 1945 je treba seveda ugotoviti, da so kršenja na dlani in da so tukaj tudi učinki na duševnost ljudi. O tem, mislim, nihče ne dvomi. Tudi glede siceršnjega dogajanja, glede »temne strani meseca«, ne gre dvomiti. Vendar, pečati se edinole z ugotavljanjem že ugotovljenega mraka, ne sme zanikati soja tudi »svetle strani meseca«.

Splošna deklaracija človekovih pravic, sprejeta v OZN 10. decembra 1948, ni bila obvezujoča mednarodnopravna pogodba, temveč moralno obvezujoče priporočilo članicam te organizacije. Vključevanje njenih postulatov v življenje jugoslovanske federacije oziroma Slovenije v naslednjih štirih desetletjih je razvojni proces, v katerem je sistemsko in tudi protisistemsko, alternativniško, delovalo mnogo dejavnikov, in dejstvo je, da se je poglavje kršenja človekovih pravic postopoma, sicer z različnim tempom v posameznih obdobjih, a v celoti zdržema, krčilo. Različen je bil tudi tempo glede na posamezna območja teh pravic, od gospodarskih, socialnih, izobrazbenih, kulturnih do politično svobodnjaških. Danes javnost ob nedvomno storjenih kršenjih ni razdvojena. Svoje dejavno obžalovanje storjenih in svojo voljo, da se prepreči ponovitev, je naša državljanska volja tudi zapisala v ustavo.

ZMAGA PORAŽENIH

Ob padcu berlinskega zidu v letu 1989 kot simbolu zrušitve političnega, gospodarskega in ideološkega sistema evropskih dežel realnega socializma v okviru vzhodnega bloka pod vodstvom Sovjetske zveze, zapletenega že skoraj pol stoletja v blokovsko hladno vojno med nekdanj zavezniškimi antifašističnimi zmagovalci druge svetovne vojne, so se za demokratične zmagovalce nad komunizmom razglasili tudi nekdanji kolaboracionisti s fašističnimi okupatorji Slovenije. Zahodni blok se je, vzeto zaokroženo, zbiral proti vzhodnemu na geslih parlamentarno demokratične systemske kritike komunizma. Ta demokratična kritika ni bila istovetna s totalitarnim antikomunizmom nacizma oziroma fašizma in njunih zaveznikov v drugi svetovni vojni. Toda, različnost med demokratično in totalitarno kritiko realnega ali ideološkega komunizma je bila po vojni vedno v nevarnosti, da se zaradi imenske istovetnosti napadanega predmeta kritike priložnostno izgublja izpred oči v oglušujočem trušču javnega blokovskega političnega nastopanja Zahoda proti Vzhodu. Nekdanji kolaboracionisti s fašističnimi okupa-

torji evropskih dežel so svoj totalitarni antikomunizem, ki jih je nekoč pripeljal na vojaško stran fašističnih držav v svetovni vojni, začeli vztrajno vrednotiti kot daljnovidni prispevek k ciljem Zahoda. Odločne zavrnitve s strani resnično demokratičnih kritikov komunizma v vsem tem času pravzaprav niso doživeli. Propagandna brošura »zgodovinske SLS« v Buenos Airesu iz leta 1984 je dober (slovenski!) primer takšne vrednostne zamenjave totalitarističnega antikomunizma iz časa svetovne vojne za demokratično kritični antikomunizem Zahoda v desetletjih po njej.¹⁸

Kdo bi se čudil, da so v letu 1989 nekdanji voditelji in ideologi v vojni poraženih »slovenskih domobrancev« zagledali v hladnovojni zmagi Zahoda – dejansko, polomu komunizma Vzhoda – svojo lastno, četudi zapoznelo, a vendar za svet zaslužno zmago – »zmago poraženih«. Tudi proti tej resurekciji bivših kolaboracionistov – vstajenju od politično mrtvih v imenu antikomunizma – hladnovojno zmagoviti demokratični Zahod ni izrekel zgodovinsko kritične besede. V rěj zmagovalcev pod zahodnim kulturnim drevesom, pa naj bo to hrast ali lipa, ali pa kaj bolj južnega ali atlantskega, je brez besede sprejel tudi rajajoče somišljenike totalitarističnega antikomunizma.

Ob tem bi bilo evropski javnosti mogoče označiti zgodovinski smisel tez danes rajajočih zagovornikov slovenske kolaboracije. Omenjam izrečene ali po logičnem smislu tako nastopajoče njihove ugotovitve ali trditve te vrste: Hitlerja niso šteli in ga še danes dejansko ne štejejo kot zavojevalca in okupatorja Slovenije, temveč kot nekakšnega svojega gosta v deželi, pač spričo dejstva, da jim je pomagal in jih hkrati vodil v njihovi kvazi državljanski vojni proti komunizmu, tj. proti Narodnoosvobodilni vojski Slovenije in Osvobodilni fronti. Za to so mu prisegli, pravijo, iz svoje volje. To njihovo izhodiščno gledanje na zgodovino logično vodi v sklep, da je druga svetovna vojna v končnem namenu bila vojna proti komunizmu in ne proti fašizmu, ki je bil pri tem le nekakšna kolateralna škodljivost. In kar rezultira v presojo, da je Hitlerjeva stran bila tista, ki je

---

¹⁸ Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo*, str. 503.

nazadnje v tej vojni, gledano dolgoročno, pravzaprav (tudi) zmagala, in da so slovenski kolaboranti, ki so mu prisegli, zato danes zares končni zmagovalci, četudi so bili v letu 1945 vojaško poraženi skupaj s Hitlerjem. Oni so potemtakem tisti, ki so bili resnično daljnovidni. Ne morda Churchill ali Roosevelt. In so to pokazali že 20. aprila 1944 in ponovno še januarja 1945, ko so prisegli Hitlerju, saj je njihova usmeritev doživela zmago s padcem berlinskega zidu 1989 in z vsem, kar je tej njihovi obzidni zmagi sledilo. Torej celo z nastankom današnje EU! In to še posebno očitno z njenimi pravdoreki vred, si laskajo. Saj vendar govore o enaki kaznivosti zlih dejanj kogarkoli v okviru bojevanja druge svetovne vojne, in s tem, tako menijo, prav to njihovo končno zmago nekoč poraženih kolaboracionistov zdaj pravnomočno potrjujejo. Nekdanja zavrnitev njihovega antikomunističnega kolaborantstva je zdaj kot takšna spoznana za kratkovidno zмотo, menijo! Saj da se je sodno izkazalo, da Zahod 21. junija 1941, ko je Hitler napadel Sovjetsko zvezo, ni spoznal, na čigavi strani je od tistega trenutka njegovo pravo zgodovinsko mesto v vojni. To pa so, menijo, že takrat spoznali Ehrlichovi Stražarji, kakor so se maja 1942 sami pobahali.¹⁹

Pri tem imajo še posebno na jeziku in v mislih zadnjo, instančno najvišjo razsodbo Evropskega sodišča v latvijskem primeru, ki pomeni, da so tudi zločini, storjeni v okviru druge svetovne vojne s strani partizanskega odpora proti fašističnim agresorjem, zgolj zločini in so kot takšni enako tudi danes kaznivi po veljavnem mednarodnem pravu. Tu zdaj upa najti ključno oporo tudi teza o nelegitimnosti in protizakonitosti odporniških gibanj sploh, posebej tistih, v katerih so nastopali komunisti.

Seveda so ti ljudje v zmoti, saj gre za docela različna vprašanja in rešitve enega ni mogoče prenašati na nekaj drugega. Toda politični zagovorniki takšne teze so prepričani, da so v omenjeni evropski razsodbi dobili nadomestek za zavrnjeno mednarodnopravno obsodbo komunističnih strank oziroma komunizma po modelu obsodbe nacizma in nacistične stranke v Nürnbergu.

---

19 Gl. prav tam, str. 286, »Kerenskijade«.

Evropska unija se o zmagoslavju poražencev očitno ne želi ali pa ne zmore izrekati in njihove razlage niso brez odmeva. Naša »demokratska desnica« pa vse te marnje najraje tudi nekritično prenaša. Pač kot priročno podkrepitev politične zahteve po zavrnjenju slovenske revolucije sploh.

DEDIŠČINO JE TREBA SPREJETI

Na koncu tega poskusa, povedati nekaj o videnju revolucije v zgodovini Slovencev 20. stoletja in o njenem umeščanju v zavest o naši preteklosti, se vračam k spoznanju, da to mora pomeniti tudi načelno in določno zavrnitev povzročene nasilja. To zavezuje seveda vse strani v narodu in državi, vsako zase in vse skupaj in za celotno dobo, o kateri razmišljamo. Glede na časovno omejenost mojega raziskovanja dogajanja v vojni sem mogel tukaj le nakazati svoje stališče glede kršenja človekovih pravic v desetletjih po zmagi revolucije. Glede vojnega dogajanja pa se moram pred sklepom pisanja ozreti še na svoje širše uvide v vprašanje, kako zavračati nasilje, ki je bilo povzročeno v odnosih med Slovenci. Moje stališče se je izoblikovalo določneje ob knjižni izdaji obeh po republiškem državnem tožilcu naročenih historičnih ekspertiz o Rožmanovem procesu,²⁰ tako da ga lahko tukaj ponovno navedem.

»Slovensko zgodovino vojnih let 1941–1945, ki je narodu zagotovila jasno razpoznaven in enakovreden prostor med drugimi narodi in ki bi mu lahko pomenila neizčrpen vir samozavesti, bremenita dve neizbrisni, a vzročno drugo z drugim povezani dejstvi. Na eni strani stoji dejstvo, da je hudodelstvo prostovoljnega sodelovanja v vojskovanju držav, ki so napadle narod Slovencev in njegovo zakonito državo, zagrešila nikoli poprej slutena množica storilcev, končno poraženih v domačem in svetovnem merilu. Na drugi strani stoji dejstvo, da je hudodelstvo zmagovalcev, zagrešeno proti človečnosti in narodu, na koncu terjalo nikoli poprej sluteno množico žrtev – Slovencev,

²⁰ Gl. prav tam, str. 405–420.

ki so verjeli, da naroda niso izdali in da so za njihove usodne odločitve krivi Slovenci, verujoči v pooblastilo zgodovine človeku samemu. Za vsako obeh dejstev je mogoče ugotoviti strukturno odgovorne dejavnike.«

Navedeno razmišljanje bi lahko imenoval tezo o dveh krivdah, o krivdi nasilja slovenske revolucije in o krivdi klerikalizma slovenske katoliške Cerkve. Ali nemara zaradi sprave iščem nekakšno simetrijo krivde oziroma dveh krivd? Ali morda celo opravičujem kolaboracijo z revolucijo? Nikakor! Teza o dveh krivdah ne preklicuje slovenske revolucije. Pomeni pa nedvoumno distanciranje od njenih nasilnih dejanj. In tudi ne gre za njihovo opravičevanje. Teza o dveh krivdah pa nam omogoča, da si odgovorimo na vprašanje, zakaj Slovenci pri nekaterih veljamo za najbolj razdvojen narod v Evropi.

V smislu te teze sem zato opozoril ob sklepu Evropskega parlamenta o odpravljanju dediščine treh totalitarizmov, fašizma oziroma nacizma in komunizma, da moramo na naših tleh prešteti vse štiri, s katerimi smo imeli opraviti. Všteti moramo tudi tistega, ki se je izcimil v vrstah našega zgodovinskega klerikalizma. Šele potem si zmoremo poglobljeno razložiti (in morda preseči) značaj in trdovratnost svoje razdvojenosti. In potem bomo šele zares znali dopovedati Evropi in sebi, da imamo tudi na »vzhodu« – med Slovenci – opraviti s podobnim problemom totalitarizma, kakor ga je imela Evropa nekoč na »zahodu«, v Španiji in na Portugalskem, pa seveda v Avstriji. Naš slovenski problem je torej tudi »zahodnjaški« in ne preprosto »vzhodnjaški«, kakor predpostavlja resolucija evropskega parlamenta, pri nas pa gluhost za tezo o dveh krivdah.²¹

V smislu teze o dveh krivdah sem pisal še zadnjič ob skupnem nastopu škofa Stresa in premierja Pahorja pred Hudo jamo in Starim piskrom. V *Mladini* sem objavil pismo bralca: »Vprašanje, kakšna bi bila primerna in kakšna danes možna simbolika slovenske sprave, torej demokratične konsolidacije nacionalne države, ki jo še vedno imamo za svojo, presega mojo zmožnost in očitno tudi kredibilnost kot prestarega in kontaminiranega

²¹ *Dnevnik*, 22. april 2009, št. 93.

zgodovinarja. Zato mislim, da bi bilo potrebno vsem, prav posebej pa obema vodilnima dostojanstvenikoma, ki na vaši sliki stojita priklonjenih glav pred Hudo jamo, končno že vendar pogledati na pogubljene domobrance ne zgolj kot na žrtve nekega zmagovitega nasprotnika. Ta se z dejanjem seveda sam izpričuje. Treba bi bilo v teh žrtvah končno uzreti tudi žrtvovance nekoga drugega. Uvideti, da jim je žrtvovanost hkrati povzročil še neki drug samostojen namen. Treba bi bilo torej pomorjene domobrance uzreti, doumeti in sprejeti kot stvarni izraz vzročne in posledične povezanosti obeh velezločinov, storjenih v tej naši zgodovini 20. stoletja. Povejmo določno: zločina, storjenega nad dušo naroda, zapeljanega v kolaboracijo z argumentom antikomunizma kot verske dogme, ki stoji nad pravico naroda, da se brani pred sovražnim napadom, in pa zločina, storjenega nad telesom naroda s povojnimi poboji kolaborantov. – Gre za ugotovitev dejstva, da so totalitarni pobudniki prvega zločina pridobili ali prisilili v oboroženo kolaboracijo tisto množico, ki je postala, ker je le po tej poti mogla to postati, žrtev onega drugega, danes tako očitno izpostavljanega totalitarnega pristopa, najodgovornejših med zmagovalci. Saj če ta množica ne bi bila poprej potisnjena v položaj kolaborantov, bi pozneje ne mogla postati žrtev povojnih pobojev. Pokojni akademik Anton Trstenjak je to jedrnat izrekel v *Slovencu* (7. maj 1994): Če ne bi bilo one odločitve odgovornih voditeljev za orožje, bi toliko in toliko tisočev leta 1945 pobitih ljudi lahko še živelo. Danes gre seveda za vprašanje (ponovne) identifikacije. Kdo in kako je odgovoren svojim ljudem, da so mogli biti ta človeškega in narodovega obžalovanja vredna množica pobitih. Zgodovina se temu vprašanju ne more več ogibati in ne uzreti, da so bile žrtve pobojev tudi žrtvovanci nekega namena! To ni opravičevanje ali celo upravičevanje pobojev, ampak vprašanje zgodovinske odgovornosti tistih, ki so žrtve postavili v vlogo svojih žrtvovancev namenu. To spraševanje je pač edino, kar more pripomoči preživelim in svojcem, pa njihovim potomcem, da uvidijo, kako se je to moglo dogoditi. To in takšno razumevanje je tisti lek, ki zmore, gotovo bolj ponotranjeno kot ogorčenje

ali slast maščevanja, ublažiti bolečino prizadetih ljudi in zdraviti razdvojeno dušo naroda. Mrtvih obuditi, žal, ne more.«²²

IN KAJ POMENI TO ZA DEDIŠČINO?

Ob življenju ljudi in rodov se srečujemo z neogibnostjo dedovanja. Tu se je treba vedno spomniti, kakšen pomen ima obvezna izjava dedičev o vprašanju, ali dediščino sprejemajo. Sprejemajo jo v celoti, vso aktivo in vso pasivo, kot svojo pravico in tudi kot svojo obveznost. Če se ji odpovedo, zmorejo to storiti samo glede dediščine kot celote, kar je v njej dobrega in slabega hkrati, odgovorno za to celoto. Izbira, kaj hočemo dedovati in česa ne, ni mogoča. Izbira je samo vse ali nič. Danes ob tem malo razmišljam v zvezi z zakonom o arhivih in sploh z dediščino preteklosti, vključno z revolucijo, pa naj gre za njeno dobro ali slabo stran. Nekaj podobnega, kot je to v civilnem pravu, bi najbrž lahko veljalo tudi za države po mednarodnem pravu. In seveda tudi pri gledanju na zgodovino svoje države in družbe v njej. Sprejmeš jo v celoti ali pa se ji odrečeš v celoti vsega časa njenega obstoja, do tvojega nastopa. Do tedaj, ko te vprašajo, ali dediščino sprejmeš, ali pa hočeš vse – in to prav vse! – začeti in postavljati brez dediščine, samo s svojimi silami in brez vsakega premoženja, sam samcat na novo. V zgodovini, ne le novejši, ni takega primera, niti tedaj ne, kadar je bilo treba pravico do suverenosti, torej samoodločbo naroda, ponoviti ali staro ubraniti. Tu namreč lahko govorimo o interesu države, ki ostaja vrednota dolgega trajanja, nadideološka, nadstrankarska, celo nadsistemska v političnem in družbenem smislu. Ta državni interes kot trajna vrednota ni istoveten s pojmom kontinuitete vladavin, ampak je nekaj v zgodovini ljudi te države, nekaj iz njenega celotnega poteka zraslega, v njej pridelanega in pridobljenega. To je tista vrednota, ki lahko to državo danes kvalificira – v smislu Splošne deklaracije človekovih pravic – kot skupnost, v kateri je edino mogoč svoboden in splošen

---

22 *Mladina*, Pisma bralcev, 30. julij 2010.

razvoj človekove osebnosti in do katere ima zato vsakdo tudi dolžnosti. Tudi na primer glede pravice države, da svojih stvari ne obeša vseh na veliki zvon, je treba to vedeti. In tudi glede revolucij, s katerimi je zrasla.

Razume se, da s tem ni izključen kritični odnos do katerega-koli spornega dejanja v preteklosti, tudi ne do revolucije. A nesprejemljivo – predvsem, ker je nemogoče in hkrati nihilistično do države in naroda – je njeno preklicevanje, izključevanje iz sprejete dediščine.

Če bi šlo za simbolno (s)pravno izjavo Državnega zbora, bi bila res smiselna ravno izjava o sprejemu svoje nacionalne zgodovinske dediščine, in to obenem s primerno definicijo stvarnega pogoja, da gre za sprejem v celoti, in obenem z načelno potrditvijo, da je spoznavna kritičnost do zgodovinske dediščine neomejena.

Temeljno dejanje za konsolidacijo države je bilo že storjeno s sprejemom demokratične ustave v 1991. letu, in to s polnim soglasjem obeh političnih polov, desnice in leve. Ta ustava obsega tudi tisto, za bodočnost osamosvojene Slovenije potrebno distanciranje od vseh zmotnih, nedemokratičnih, vsem državljanom škodljivih, nasilnih ravnanj v zgodovini Slovenije, vključno tistih, ki so izvirala ali bi še utegnila izvirati iz vsakršnega totalitarizma ali totalitarnega duha, predvsem pa seveda iz kršenja veljavnega sklopa človekovih pravic. Posebne izjave ali zaobljube parlamenta o tem niso potrebne niti ni primerno občasno njihovo postavljanje na dnevni red za ponovno odločanje o že ustavno določenem. Državljska umiritev, sprava, če jo razumemo kot brezpogojno soglasje za življenje vseh državljanek in državljanov v okviru demokratične ustave, je s tem vzpostavljena in nepreklicna. Škodljivo je to vprašanje pogrevati.

Zgodovinske dediščine Slovenije tako ni treba opredeljevati ne po novih merilih, ne po novih željah ali potrebah. Seveda pa že sama singularnost slovenskega primera kliče po uporabi novih pristopov in prijemov za poglobljanje spoznanja dogodega z novim raziskovanjem in z razvitejšim doumevanjem. In to vseh strok, če mislimo na znanost. Jaz si prizadevam nekaj

tega storiti kot zgodovinar. Pač takšen, ki je bil v tem singularno dogodenem poglavju našega časa na strani revolucije. Ali si znanstveno kredibilnost svojih dognanj zato morem in moram pridobiti šele s tem, da se od te revolucije distanciram, se ji v vsem odrečem, jo zavržem kot vrednoto, in ji tako rekoč kar počez izrečem nezaupnico za nazaj?

Zakaj tako sprašujem? Preprosto tudi zato, ker zahteva po apriornem in generalnem distanciranju od revolucije v naši polpretekli zgodovini pritrjuje tezi o zmagi premaganih, ne da bi se avtorica postavljene zahteve do te teze in njenega značaja in pomena sama opredelila.

Razvoj je seveda nadaljnja predpostavka, in to ni ugibanje o zatetem stanju v trenutku osamosvojitve Slovenije. Do danes je ta razvoj pripeljal do položaja, ki napoveduje potrebo novih odločitev tudi v naši državni skupnosti. Tu pa se bo potrebno vnovič in na nov način vprašati, s čim nas je obremenila ali opremila slovenska revolucija v 20. stoletju.

Kaj konkretno, poleg utemeljitve in izgradnje slovenske države v jugoslovanski federaciji, poleg ustavnega priznanja njene neminljive pravice do samoodločbe, poleg pridružitve Primorske z izhodom na morje in poleg uvrstitve med zmagovalce v drugi svetovni vojni, so pridobili Slovenci, Slovenke in Slovenija s svojim ljudstvom z revolucionarnim NOB? Dejansko, ideološko in strankarsko neobremenjeno razpravljanje o vsem zatetem je šele pred nami. Za zdaj še ostaja ob strani za poznejše ponovno ovrednotenje še najbolj vse tisto, kar je o dobrih dosežkih na področju kulture, šolstva, gospodarstva, sociale in sploh socialne promocije v novi strukturi prebivalstva, enakopravnosti spolov in drugih merljivih pridobitvah bilo zapisano v analih Socialistične Republike Slovenije. Iskanje realnega mesta naše revolucije je v glavnem še naloga prihodnjega raziskovanja. Do zdaj so prevladali iskalci kar moč veliko slabega in hudega. Ljudem preostaja, da si mnenja, slaba in dobra, o mestu revolucije v naši preteklosti ustvarjajo še kar sami, po svojih osebnih ali skupinskih izkušnjah oziroma izročilih. Tu pa se mnenja delijo ali določajo tudi politično, večinoma po strankarskih nagnjenostih. Stranke v Sloveniji pa se v glavnini

delijo v dva tabora, v bistvu še vedno kot odraz starih odločitev in delitev predhodne, danes že skoraj pomrle generacije iz časa druge svetovne vojne. Nova kritična prizadevanja za ovrednotenje revolucije in njenih rezultatov v dobi socializma se na obeh straneh, katerih dvojnost bo očitno ostala tudi v prihodnje, še vedno dogajajo kaj malo inovativno. Revolucija se dojema brez ugotavljanja sprememb, ki jih je v slovenski svet prinesla, vse poteka bolj kot stigmatizacija tistih njenih lastnosti, s katerimi je učinkovala kot zaviralec samo nekaterih izbranih prvin sicer potrebne ali zaželene modernizacije. V tem tako izbirčnem stigmatiziranju pa se kritika našega realnega komunizma le poredko trudi, da bi se jasno razlikovala in razločevala od totalitarnega, mračnjaškega antikomunizma, ki je s svojim fašističnim kolaborantstvom zarezal tako globoko brazdo našega razkola. Na demokratičnih, libertarnih miselnih izhodiščih stoječim ljudem se pojavlja občutek nelagodja spričo tega nerazlikovanja in nerazločevanja med dvema pristopoma h kritiki komunizma in revolucije, ki vsakogar, ki noče veljati za simpatizerja komunizma, že družijo z mislijo »grdih« antikomunistov, katerih predhodniki so nekoč prisegali Hitlerju. Ta občutek nelagodja je danes rodil celo poseben pojem, kot rešitev iz zadrege: »bazični antikomunizem« državljanov (Vlado Mihelj).

Ta pojem sem razumel takole: v temelju smo torej antikomunisti vsi, samo nekateri preveč, drugi pa v konvencionalno dopustni oziroma predpisani meri. O revoluciji v zgodovinskem pojavu NOB in v življenju SRS se tako ni treba posebej spraševati, pa s tem tudi ne preveč o značaju diskontinuitete in kontinuitete odtlej. Lahko smo mirni, dokler pristajamo na bazični antikomunizem vseh, tudi levice in desnice.

Nesmiselno bi bilo po mojem »posthumnem« spominu naštevati koristi, ki jih je v življenje Slovencev in Slovenije posadila naša že dogodena »revolucionarna reforma«. Iz zadrege si bom spet pomagal z omembo nekega čisto obrobnega osebnega doživljanja. Povezano je z mojo bližino češtvu po materi. Moj mrzli češki stric Gusta je bil v prvi svetovni vojni avstrijski ujetnik v Italiji in je tam stopil med češkoslovaške legionarje na

strani Antante. Po vojni je bil ponosen državlján Češkoslovaške republike in je nekoč, tako so mi povedali, za nas Slovence, državljane Kraljevine SHS, dejal: »Vi ste sto let za opicami!« Pred drugo vojno sem se v okviru češkega društva v Ljubljani sprijateljil z dvema bratoma iz mešane družine, oče Čeh, mati Slovenka. Skupaj smo poleti 1940 pešali po Makedoniji, od Velesa do Prespanskega jezera. Na vprašanje, kaj sta po narodnosti, sta ponosno odgovarjala, da seveda Čeha, četudi malo tudi Slovenca. Med vojno sta bila slovenska partizana. Z rdečo zvezdo, seveda. Starejši se je udeležil pohoda XIV. divizije Narodnoosvobodilne vojske Slovenije na Štajersko, drugega sem videl v Črmošnjicah korakati med borci Cankarjeve brigade te iste vojske. Oba sta preživela. In po vojni sta na vprašanje, kaj sta po narodnosti, ponosno odgovarjala, da seveda Slovenca, četudi malo tudi Čeha. Danes oba pokojna. Vmes je bil na Slovenskem revolucionarni NOB OF, na Češkem pa ne. Britanci so tam baje sami spodbudili atentat na Hitlerjevega guvernerja Češko-moravskega protektorata Heidricha, da bi preprečili morebitno pobudo komunistov za upor. In naj dodam. Še precej pred koncem vojne je predsednik nekomunistične, torej zajamčeno demokratične, češkoslovaške begunske vlade Eduard Beneš iz Londona naročal voditeljem »narodne vstaje«, ki se je vendarle razvnela na Slovaškem še dosti pred prihodom Rdeče armade, naj čim prej pobijejo kar največ kolaborantov brez sojenja, saj se jih pozneje, ko bo sojenje mogoče, v takšnem številu ne bo več dalo pobijati. O tem je nedavno objavljen dokument v Celovcu, v zborniku profesorju Helmutu Rumpelrju. Katere politične barve so bili kolaboranti v Tisovi Slovaški, ni potrebno posebej razlagati. V času izbruha praške pomladi so se češki turisti počutili pri nas kot doma. V naših časopisih so lahko brali novice o njej tudi v češčini. Ko so tanki Varšavskega pakta to pomlad povozili, so češki turisti pri nas mogli izbirati. Sestrična in mož zdravnik sta se s Češkega zatekla v vzhodno Slovaško. S svojo »narodno vstajo« so bili Slovaki samostojnejši. Nekaj let pozneje mi je rekla sestrična, ko je prišla na morje: »Vi tukaj ste na svetu še edino upanje socializma s človeškim obrazom.« Tudi ona je že dolgo pokojna. Češke »zametne re-

volucije« ni dočkala. Mi pa smo dočakali kar pomlad samo. Prilaščajo si jo nekateri, ki jim je človeškega obraza malo mar, če ne izpolnjuje absolutnega pogoja, da je »naš«. Pa vendar mislim, da smo vsi Slovenci po zaslugi revolucije, spočete v NOB, medtem hočeš nočeš vendarle dohiteli opice. Vsaj tiste na Češkem.

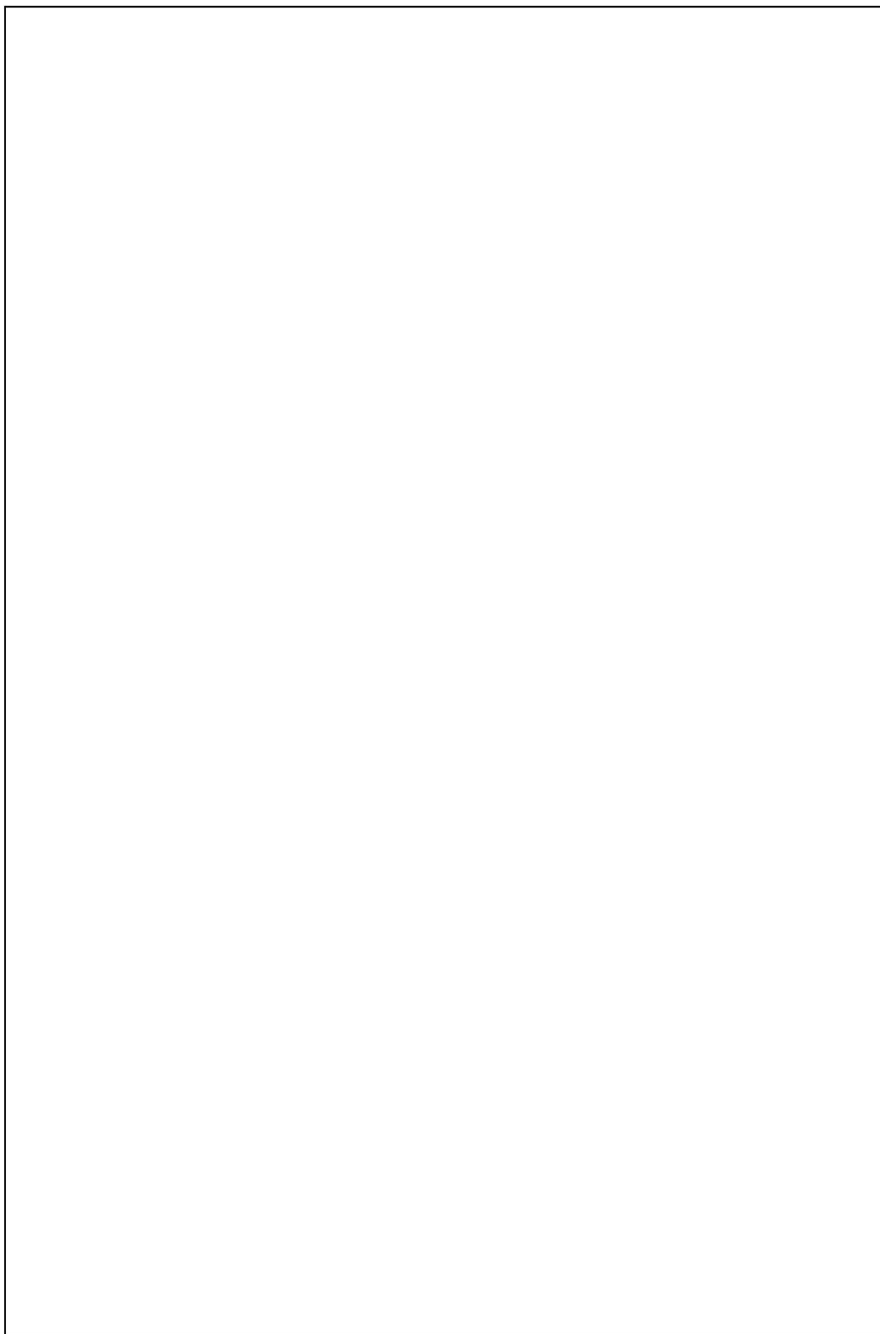
»To je nama naša borba dala,« so še dolgo prepevali partizani onkraj Sotle in Kolpe, mi pa z njimi. Upravičeno, menim. Pa čeprav nam je – na predlog slovenske delegacije v Jajcu! – dala tudi »druga Tita za maršala«. Se bomo že potolažili, če bomo spoznali, da »moja dežela ostaja moja, pa naj je imela prav ali pa se je v nečem tudi zmotila«. Le voljni moramo biti, da sprejmemo njeno dediščino, dobro in slabo, brez izključevanja, zamolčevanja ali celo ponarejanja. Nikogar ni, ki bi kaj plačal namesto nas in za nas. Seveda, če hočemo še biti.

Mnenje, ali celo politična zahteva, naj se Slovenci odrečejo revoluciji, tj. distancirajo od revolucionarnih vsebin v svoji zgodovini 20. stoletja, je podobno domišljjski zahtevi, da naj bi to svojo zgodovino kar demontirali, jo v izogib vseh zadreg, povezanih še danes z njo, kar odpravili. S tem ne bi le izključili vseh njenih vsebin, dobrih in zlih, ter ostali gola številka med obstoječimi državami, temveč bi tudi življenju samemu odrekli zmožnost, da dobremu dodaja, zlo pa opušča ter ga s tem dejansko pusti za seboj. Kar je nujnega, naj sproti opravi zakon in ne politično rivalstvo, ki pač nikoli ne misli na celoto življenja.

V rokah imam vabilo na predavanje novega zgodovinarja, ki bo govoril o dvajsetih letih uresničevanja ideje o »kapitalizmu s človeškim obrazom« pri nas. Ali bi pri takšni ideji moglo vnovič iti za kakšno rešilno kombinacijo? »*Qui vivra, verra!*« nas je že davno, davno tega, še v stari Kraljevini Jugoslaviji, pri pouku francoščine učil naš takrat novi profesor Anton Grad. V svoji veliki revoluciji so Francozi zagnano prepevali pesem »*Ça ira, ça ira, ça ira!*« v strah tiranom. Jaz sem slišal slovenskega partizana ponavljati si kakor v tolažbo: »Bo že kok, bo že kok, bo že kok, je blo še zmeraj kok, pa bo še zdej kok!« Gotovo pa to ni veljalo v tolažbo tiranom in njihovim krvavim bratom v antikomunizmu. In res je bilo »kok«. Do zmage v vojni in tudi revolucije po njej, pa potem še desetletja do osamosvojitve.

Tiste osamosvojitve, ki jo zdaj nekateri dejansko doživljajo kot zmago svoje kontrarevolucije. Tiranov, torej. Zgodovinarji se od Francozov nenehno učimo, kako neutrudno, na vedno nove načine, ne glede na to, ali jim gre za slavljenje ali pokopavanje, raziskujejo svojo revolucijo. Osvetlitve so pisane, kakor življenje samo. Toda v enem so si iskalci edini: nikomur več ne pride na misel, da bi jo iz življenja v zgodovini in iz njegovih sprememb izključil. Niti deklarativno. Če ne že prej, je s papežem Leonom XIII. stvaren zgodovinski odnos do revolucije zmogla tudi katoliška Cerkev. Komaj eno samo stoletje je za to potrebovala. In njej je to naposled samo koristilo. Seveda, naša ni »velika francoska«, je le slovenska, takšna, kakršna je bila. Drugačne nismo imeli. In tukaj je, pa naj piše o njej Tone Svetina ali Drago Jančar. Obema je ustvarjal en izziv.

Ostane seveda vprašanje, kdo bo Vidku sešil srajčico.

HISTORIČNI IN AKTUALNI PREMISLEK K PETDESETI OBLETNICI PRIMORSKE VSTAJE

V sklopu mirovnih pogodb, sklenjenih v Evropi po drugi svetovni vojni, je bila med državnimi mejami na zahodu spremenjena edinole naša primorska meja, tj. jugoslovanski del državnih meja Italije. Vse druge meje na zahodu, tudi italijanska nasproti Avstriji, so ostale, kakor so bile določene v okviru mirovne ureditve po prvi svetovni vojni. Vzrok, da je bila meja ravno tukaj koreniteje spremenjena, ni bila želja zmagovitih protifašističnih zaveznikov, da bi popravili nekdanjo krivično odločitev. Vzrok je bil, da se je v mednarodne odnose vsililo novo dejansko stanje, ki ga je ustvaril predvsem protifašistični in narodnoosvobodilni boj primorskih Slovencev, a zraščeni z odporiškim bojem enakega značaja, ki so ga Slovenci onstran meje Italije, v svojem osrednjem delu, razvijali že od leta 1941 in razvili do pomembne vojaške moči.

Glavna pridobitev za Primorsko, za današnjo slovensko državo, za Slovence sploh, je torej sprememba italijansko-jugoslovanske meje. Ta je bila določena leta 1920 v pogodbi, ki sta jo tedanji Kraljevina Italija in Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev sklenili v Rapallu. To ni bila mirovna pogodba, kot se danes večinoma zmotno misli, temveč dvostranska. Njena veljavnost je odvisna le od obeh podpisnic, zato ni postala nična sama po sebi, potem ko je Italija leta 1940 z vstopom v vojno proti Franciji in Veliki Britaniji prekršila versajsko mirovno ureditev izza prve svetovne vojne. Vprašanje

veljavnosti rapalske državne meje se je načelno odprlo šele 6. aprila 1941 s tem, da je Italija napadla nevtralno Kraljevino Jugoslavijo.

Odpor Kraljevine Jugoslavije je bil pod udarci Hitlerjeve Nemčije zlomljen tako zlahka in tako hitro, da ta vojna še ni mogla zagotoviti dejanske spremembe rapalske meje v korist Slovenije oziroma Jugoslavije po morebitni zmagi Velike Britanije. Britanska vlada je sicer potrdila kraljevski jugoslovanski vladi v emigraciji, da šteje vprašanje italijansko-jugoslovanske meje za odprto, in ji načeloma tudi obljubila svojo naklonjenost, ko se bo o tem vprašanju odločalo po vojni. Toda ni se obvezala za prav nič konkretnega. To je razumljivo, saj je Kraljevina Jugoslavija zanjo v vojaškem pogledu tako rekoč izgubila vsak pomen, in zato tudi ni imela interesa, da bi ji obljubila kaj več. Nasprotno pa je že tedaj in tudi pozneje imela interes storiti vse, da bi Italija zapustila zavezništvo z Nemčijo in izstopila iz vojne. Konkretne obljube Jugoslaviji na njen račun bi to zaželeno rešitev le ovirale. Zato je torej britanska vlada že konec junija 1941 od jugoslovanske vlade zahtevala in tudi dosegla, da molči o mejnih zahtevah do Italije, ter intervenirala v tem smislu ob govoru predsednika jugoslovanske vlade 27. junija 1941 na BBC, ko je ta najavil priključitev Istre, Trsta, Gorice in Zadra. Ob tej intervenciji je dr. Miha Krek javno izrazil zaskrbljenost, ker britanska vlada ne le ni dala jugoslovanski nobenih obljub o bodočih mejah Slovenije, ampak se je domnevno ukvarjala celo z mislijo, da bi se pogodila z Italijo na škodo slovenskega naroda.¹ Jugoslovanska emigrantska vlada in tudi slovenski politiki v njej in okrog nje so se odslej resnično omejevali le na nejavne diplomatske korake. Celo ob kapitulaciji Italije niso javno postavili nobene mejne zahteve glede Primorske, kar je vzbudilo

---

¹ Dušan Nečak, »Jugoslovanska begunska vlada in problem meja na Slovenskem (1941)«, *Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*, zbornik referatov na znanstvenem posvetu 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani, SAZU, Ljubljana, 1991, str. 208–209.

ogorčenje krščanskosocialnega primorskega politika Engelberta Besednjaka.²

Tudi v svojih internih diplomatskih stikih je vlada Velike Britanije že od vsega začetka pa do konca izrecno izključevala vsako možnost, celo zgolj načelno, da bi bil tudi Trst vključen v vprašanje novega povojnega razmejevanja. To odklonilno stališče se ni nič spreminjalo v zvezi s pričakovanji o političnem značaju Jugoslavije. Zunanji minister Anthony Eden je to že septembra 1941 jasno povedal lordu Ameryju. Eden je gladko odklonil, da bi že pred koncem vojne razpravljali o razširitvi Jugoslavije na račun Italije. To je storil, ko je sovjetska stran sprožila vprašanje na medzavezniških pogovorih decembra 1941. Pri tem se je skliceval tudi na obljube, dane v tem smislu ameriškem predsedniku Rooseveltu.³ Potrebno je bilo novo, nepričakovano močno vojaško dejstvo, da bi se vprašanje spremembe italijanske meje v korist Jugoslavije moglo že pred koncem vojne javno postaviti pred zaveznike. To novo dejstvo je bila vstaja ljudstva Slovenskega primorja. Kajti ni šlo le za zavezniške ozire do Italije. Šlo je tudi za to, da se učinkovito ovirže intimno prepričanje tradicionalne britanske diplomacije, da gre pri Slovencih za narod, ki je »prosto deljiv«, kot se je izražala, da torej ni politična celota v pravem pomenu.

Dejstvo, da se je na Primorskem toliko razvil narodnoosvobodilni boj, da se je mogel ob pravem času, ob kapitulaciji Italije, organizirano razmahniti v vstajo s tako odločilnim učinkom na meddržavne odnose, je zgodovinsko prepričljiv odgovor tudi na temeljno vprašanje iz zgodovine Slovencev v drugi svetovni vojni, ki je še danes predmet političnih nasprotovanj. Potrjuje pravilnost stališč v letu 1941, da nikakor ni prezgodaj začeti z oboroženim protifašističnim odporom v trojno okupirani Sloveniji. In kaže, da niso imeli prav tisti, ki so odpor zavračali iz ideoloških razlogov kot narodu škodljiv.

---

2 Pismo Engelberta Besednjaka Virgilu Ščeku, 31. december 1944, v *Korespondenca Virgila Ščeka: 1918–1947*, zbirka Viri, št. 11, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana, 1997, str. 88–98.

3 *Slovenski upor 1941*, nav. delo, str. 210.

Brez odločitve za neodložen upor celote Slovencev že v letu 1941 ne bi bilo takšne in tako odrešilne vstaje na Primorskem leta 1943.

Politični razvoj na Primorskem je zagotovo nekaj posebnega, namreč zaradi posebne izkušnje življenja v mejah Italije in znotraj njenega fašističnega sistema. Iz te izkušnje izvira posebno izostreni čut tamkajšnjega slovenskega človeka za narodnostno ogroženost, zaradi katere vidi v možnih političnih alternativah in v neizogibni končni izbiri med njimi kot prvo nujnost interesa narodne osvoboditve in temu interesu podreja druge realne ali politične interese, saj so mu ti vendarle drugotnega pomena za življenje. Vendar obstoj tako izostrenega čuta ne pomeni, da bi Primorska v svojih političnih osnovah sploh bila strukturno drugačna, da bi bila na neki način bistveno drugačna od Slovenije v celoti. Skratka, da bi bila izjema, ki potrjuje drugačno pravilo. Politični razvoj na Primorskem je kljub omenjeni posebnosti občutja vendarle neposredno primerljiv s političnim razvojem Slovencev v kraljevski Jugoslaviji, po njenem porazu pa s slovenskimi usmeritvami v usodnih letih sovražne okupacije in skrajne ogroženosti obstoja naroda. Nasprotno, takšno primerjavo je treba napraviti, če hočemo bolje razpoznati, kaj se je dogajalo pri »matičnih« Slovincih.

Strukturni vzorec političnih (ideoloških) diferenciacij primorskih Slovencev v tri politične tabore, med katerimi je katoliški daleč najmočnejši, ni bistveno drugačen od splošno-slovenskega v kraljevski Jugoslaviji. Razlike nastanejo v razvoju med vojno od leta 1941 naprej, ker Primorska dejansko uveljavi samostojnost v svojem političnem odločanju: kljub podobnim izhodiščnim notranjim idejnopolitičnim razhajanjem, celo medsebojnim razcepljanjem ob vprašanjih, kako organizirati odpor, kdo ga bo vodil, kdaj ga začeti in kako ostro ga razvijati, se Primorska v tem odločanju postopoma osamosvoji. Samostojno poprime konkretnost odpora Osvobodilne fronte, ne zaradi imena ali barve, temveč zaradi stvarne odporiške vsebine. Odpor občuti kot temeljno potrebo in jemlje ga za kriterij. Svojo odločitev odmerja po tem, kje vidi obstoj odpora, pri kom ga realno najde.

Obstaja pa neka zgodovinska razlika med Primorsko in jugoslovansko Slovenijo izpred leta 1941, ki je pomembno vplivala na odločanje primorskih tradicionalnih taborov v odnosu do dejanskega protifašističnega odpora, razvitega v letih 1941–1943, zlasti pa v političnem in vojaškem prelomu na območju pod oblastjo ali okupacijo Italije po 8. septembru 1943. Slovenske stranke v Primorju namreč niso bile nikoli na oblasti, ne za časa Avstrije in še manj za časa Italije, ko so bile poteptane. Pri Slovencih v kraljevski Jugoslaviji je bilo dobri dve desetletji drugače, a še več, če k temu prištejemo še znamenito vladavino katoliške Slovenske ljudske stranke na Kranjskem v zadnjem desetletju Avstrije. Zato politični dejavniki Slovencev na Primorskem niso bili tako prizadeti od strahu pred izgubo oblasti. Od oblasti še niso bili »pokvarjeni«. Zanje pač ne velja tista kritična opazka znanega slovenskega narodnjaka in analitika slovenskega vprašanja o odnosu starih strankarskih vodstev v Ljubljani do realnega slovenskega odpora, ki jo je zapisal 6. aprila 1944: »Predolgo so bili na oblasti, da bi mogli mirno stvarno gledati na osvobodilno gibanje, ki ga vodijo napredne sile.«⁴ Za večino primorskih Slovencev je imela narodna osvoboditev z uničenjem fašizma samoumevno prednost pred vprašanjem, komu oblast ohraniti in komu jo preprečiti. Antifašizem in osvobodilni boj sta jim bila predolgo nekaj neločljivega in najnujnejšega, da ne bi mogli, vsaj v svojem jedru, mirno in stvarno gledati na edino resnično osvobodilno gibanje, ki se je vzdignilo na Slovenskem, pa četudi ga je vodila OF z geslom narodne revolucije in ljudske demokracije. Tudi Primorci so v svoji zgodovini že spoznali kako strankarsko in ideološko določeno demokracijo. Takšno je bilo že geslo SLS o katoliški ljudski demokraciji še v stari Avstriji. Primorci so potem doživeli, da liberalna demokracija v Italiji ni mogla zadržati fašizma in italijanskega imperializma. Tako niso čutili posebne potrebe, da bi kar na prvi pogled, zaradi terminoloških tančin, zavrnilo že razvito in protifašistično

---

4 Lojze Ude, »Nov slovenski človeški lik«, *Slovenski zbornik 1945*, ur. Juš Kozak, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1945, str. 271.

osvobodilno gibanje, ki se jim je končno pokazalo v območju možnega. Da bi ga doktrinarno zavrnilo kar zato, ker pravi, da se zavezuje ljudski demokraciji?

Antifašizem med primorskimi Slovenci je ob letu 1941 imel že dolgo zgodovino, tako rekoč že od požiga slovenskega Narodnega doma in uničenja slovenskega Delavskega doma v Trstu, torej še pred prihodom fašizma na oblast. Vsi trije slovenski politični tabori so bili življenjsko zraščeni z njim. V slovenskem antifašizmu so se na Primorskem že dolgo zблиževali politični ekstremi. Od tistih upov, ki so jih v prvih letih pod Italijo za svojo narodno rešitev polagali v pričakovanje revolucionarnega razvoja v Italiji in z njo v Julijski krajini, prek zveze med narodnorevolucionarno organizacijo Tigr in Komunistično partijo Italije v letu 1935, do pozivov glasila Pinka Tomažiča *Delo*, naj primorski Slovenci naredijo vse, kar je »v korist sovražnikov fašizma« – in to v letu 1940, ko so za slovenske komuniste še veljali zadržki, ki jih je bil leto poprej vsilil sovjetsko-nemški pakt.

Specifični primorski antifašizem je imel pretežno narodnostni značaj, zato je bil močan tudi v katoliškem taboru. Pomembna zanj je bila velika narodnostna strnjenost slovenske duhovščine, ki jo je politika tržaškega škofa Antonia Santina (leta 1938 je prevzel tržaško-koprsko škofijo) in goriškega nadškofa Carla Margottija (nadškofijo je prevzel leta 1934) silila, da samostojno ocenjuje položaj in interese vernega slovenskega ljudstva. Že leta 1937 je to ljudstvo moralo dati italijanskemu fašizmu svojega mučenca Lojzeta Bratuža, umorjenega zaradi slovenske cerkvene pesmi. »Čisti žrtvi svetel spomin!« Tak je naslov spominske brošure, ki so mu jo tedaj spisali. Veljal bi lahko vsem žrtvam, ki so jih dali Slovenci na Primorskem za svobodo v vsem času svojih bojov, od konca prve do konca druge svetovne vojne. Zagotovo imajo tudi žrtve, ki so jih dali v času osvobodilne in protifašistične vstaje po kapitulaciji Italije in pozneje, neizbrisno mesto v tem sosledju mučencev in junakov.

Zgodba o primorski vstaji septembra 1943 je v bistvu in v temelju zgodba o življenjski volji slovenskega primorskega ljudstva. Ta zgodba ostaja takšna ne glede na to, kateri aktualni

politični dejavniki so bili pri njej soudeleženi. Bili so namreč v njej le bolj pospeševalci, svetovalci, deloma organizatorji. Ne glede na to, kako so se sami ocenjevali, ostaja glavni junak vstaje slovensko primorsko ljudstvo samo.

Protifašistična, protiosna in za Slovence narodnoosvobodilna vstaja na Primorskem po kapitulaciji Italije, vojskujoče se dotlej v zvezi z nacistično Nemčijo proti Združenim narodom, vključno proti Kraljevini Jugoslaviji, je bila tisti veliki dokaz o državni volji tamkajšnjega slovenskega prebivalstva, na podlagi katerega je Vrhovni plenum Osvobodilne fronte slovenskega naroda – kot edina dejanska slovenska narodna in tudi še jugoslovanska oblast na domačih tleh – razglasil 16. septembra 1943 priključitev Slovenskega primorja k »svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji«. Ta sklep je 3. oktobra 1943 v Kočevju potrdil Zbor odposlancev slovenskega naroda, ki je imel (z besedami prof. dr. Maksa Šnuderla) »od vojnih razmer določeni značaj konstituante, ker se je sestel z enkratno nalogo, da postavi več ali manj konkretne, posredne in neposredne temelje slovenskega državnega organizma«,⁵ 30. novembra 1943 pa še predsedstvo predstavniškega telesa nove jugoslovanske federacije, Avnoj, obenem s podobnim sklepom hrvaškega sveta Zavnoh glede Istre, Zadra in otokov. V načelu je potem, 16. junija 1944, to narodno pridobitev potrdil tudi sporazum Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije in predsednika kraljevske jugoslovanske vlade. Še posebej pa se je kraljevska vlada dr. Ivana Šubašića obvezala, da to pridobitev uveljavi tudi v meddržavnih odnosih.⁶

Primorska vstaja jeseni 1943 in vse razmere ter možnosti, ki jih je ustvarila za priključitev vsaj večjega dela Slovenskega primorja k matični državi, sodijo v vrsto velikih dejanj v zgodovini Slovencev. Komur pomenijo dejanja v zgodovini tisto realno dejstvo, ki utemeljuje današnjo slovensko državnost in

---

5 Makso Šnuderl, *Zgodovina ljudske oblasti*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1950, str. 284.

6 *Jugoslovanske vlade u izbeglištvu 1941–1945: dokumenti*, ur. Branko Petranović, Arhiv Jugoslavije in Globus, Beograd in Zagreb, 1981, dok. 262, str. 365–366.

trajno krepiti slovenski narodni obstoj, tak človek tega ne bo pozabljal. Še manj bi mogel to zavestno zatajevati zgolj zato, ker bi se mu zdelo, da bi s priznanjem temeljnih, za obstoj pomembnih (eksistencialnih) dejanj v narodovi zgodovini nekaj priznal tudi svojim današnjim ali včerajšnjim političnim nasprotnikom, ki so pri tem dejanju bili udeleženi. Le takšen strankarski egoizem ali ideološka izključnost lahko pojasnita ravnanje nekaterih slovenskih političnih dejavnikov v tujini, ki so ob koncu vojne in v času mirovne konference po njej poskušali doseči, da bi Slovensko primorje ostalo zunaj Slovenije kot posebno, njim prepuščeno območje.⁷ Razume se, realno bi to pomenilo, da bi ostalo v Italiji, da bi se ga Slovenija tedaj in za vselej odrekla, pa naj bi vladal v njej kdorkoli.

Čas po zlomu Italije, čas primorske vstaje, nemške ofenzive in sledečih bojev, je med primorskimi ljudmi dobil ime »prva svoboda«. Osvobojena je bila skoraj vsa Primorska razen Gorice in Trsta ter obeh velikih tranzitnih komunikacij z njima. Fašistične oblasti in oblastniki so čez noč izginili. Prav samoumevno se je uveljavila slovenska odporniška oblast, ki je bila poistovetena z Osvobodilno fronto. Ustanovil se je Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo. V njem se niso odmerjala predstavništva političnih skupin, merilo je bil izkazan bojovni prispevek v odporu. Med osemnajstimi člani je bil tudi zastopnik italijanske manjšine. Ta svet je nemudoma poklical vse svobodoljubne sile v boj proti hitlerjevski Nemčiji, razglasil splošno mobilizacijo in izdal odloke o volitvah v krajevne narodnoosvobodilne odbore in o ustanovitvi devetih okrožnih NOO. Ustanovil je referate za vojsko, upravo, poljedelstvo, prosveto, finance, gospodarstvo, verstvo, zdravstvo in promet, ki so jih prevzeli posamezni člani sveta, kmalu pa so se razširili z novimi člani. Izšli so številni upravni odloki: o plačilnih sredstvih in denarnih zavodih, davkih, družinskih in rojstnih imenih, veleposestvih, živinoreji, prevzemu italijanskega državnega premoženja itn. Med predsednikom Narodno-

---

⁷ Britanski dokument iz leta 1946, nav. v Izidor Cankar, *Londonski dnevnik*, DZS in Lipa, Ljubljana in Koper, 1985, str. 84.

osvobodilnega sveta dr. Jožem Vilfanom in predstavnikom slovenske katoliške duhovščine, črniškim dekanom Alojzijem Novakom, je bil 22. septembra 1943 sklenjen dogovor o »duhovski pomoči partizanski vojski na bojiščih in bolnišnicah«. V njem je Narodnoosvobodilni svet zagotovil pred javnostjo, »da gg. duhovniki, ki stopajo kot vojni kuratje v narodnoosvobodilno vojsko in partizanske odrede Slovenije, stopajo v stik samo z oboroženo silo in z Narodno oblastjo, in zato njihovo dušnopastirstvo v vojski ne pomenja nobenega sodelovanja s Komunistično partijo Slovenije«. V besedilu sporazuma je tudi Novakovo zagotovilo, da se bo »njihovo delovanje omejevalo na strogo dušnopastirsko delo na fronti in po bolnišnicah«. ⁸ Ta sporazum je po mnenju dr. Borisa Mlakarja, ki ga je objavil leta 1992, izvirno določil razmerje med duhovščino in partizansko oblastjo ter od duhovnikov odvrnil obtožbo, da sodelujejo s komunisti, če so dejavni dušnopastirsko v partizanski vojski in bolnišnicah. Predvideno pa je bilo tudi, po Novakovem zapisu, »da se dogovorimo o vodstvu matičnih knjig in vseh drugih cerkvenoadministrativnih zadevah pod novo narodno vlado«. ⁹ To je seveda pomenilo, da je slovenska duhovščina na Primorskem videla v oblasti dogodene slovenske vstaje to, kar je v resnici bila, namreč »nova narodna vlada«.

Prva misel vodstva slovenskega odpora, udejanjenega v narodnoosvobodilnem gibanju OF, je ob kapitulaciji Italije bila pridobiti enote italijanske okupacijske vojske, da se nemudoma pridružijo partizanski vojski v vojaški akciji proti nemškim okupatorjem. Razorožitev italijanskih enot je postala prvi cilj šele potem, ko se je izkazalo, da italijanski štabi nimajo niti najmanjše želje, da bi napadli Nemce, temveč vidijo svoj edini cilj v čimprejšnji vrnitvi v Italijo. V imenu tega cilja so se dali Narodnoosvobodilni vojski razorožiti tam, kjer bi jim bila pot v Italijo sicer zaprta, tj. na Slovenskem predvsem v Ljubljanski

---

8 Alojzij Novak, *Črniška kronika*, ur. Boris Mlakar, Goriška Mohorjeva družba, Katoliško tiskovno društvo in Inštitut za novejšo zgodovino, Gorica in Ljubljana, 1992, str. 119.

9 Prav tam.

pokrajini. Tudi na Primorskem so predstavniki Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo poskusili nagovoriti italijansko vojsko za akcijo proti Nemcem, a enako neuspešno. Zaradi bližine Italije je bilo več neposrednega umika italijanskih enot čez Sočo in manj možnosti za njihovo razorožitev, četudi so partizanske enote in ljudje na terenu vendarle zapolnili pomembno količino orožja in opreme.

Apel na italijansko vojsko, naj se priključi slovenskim partizanom, je bil neuspešen. Le posamezni italijanski vojaki so se odločili za antifašistično vojskovanje tam, kjer so se znašli ob kapitulaciji. Drugače je bilo z italijanskimi antifašisti v primorskih mestih in Furlaniji. Ti so ustanavljali svoje partizanske enote in se z njimi pridruževali slovenski NOV, posredno ali neposredno. Ravno 9. korpus Narodnoosvobodilne vojske Slovenije je postal najbolj živ dejavnik takšnega sodelovanja, pravcati vzorec združevanja moči obeh narodov na tem področju v protifašistični aktivnosti. »Nono corpo« je postal pojem in vroče zaželen odrešilni naslov za neštete italijanske antifašiste, še prav posebej pa za pregnane tržaške Jude. Dejstvo, da so v tistih časih mogli Judje na naših tleh najti varno zavetje edinole pri odporiških partizanskih enotah, je pomembno pričevanje o njihovem v temelju demokratičnem in osvobodilnem značaju, ki ga drugi pomnijo bolj kot pa mi sami.

Zamisel, da bi italijanske okupacijske enote, odtrgane od fašizma s kapitulacijo Italije, preusmerili v takojšnji boj proti Hitlerju na naših tleh, ni bila realna, a je sama po sebi prav tako dokaz o temeljno protifašistično demokratičnem značaju Narodnoosvobodilne vojske, dokaz, da se je njen značaj skladal tako s skupno politiko zaveznikov v protihitlerjevski koaliciji kot tudi s ciljem narodne osvoboditve Slovencev. Kaj drugega bi pač ne bilo mogoče predlagati – ali v njihovi navzočnosti uveljavljati – vojakom italijanskega kralja, ki je Italijo sicer pravkar sprevergel v pridruženo silo velikih zaveznikov, a v vse prej kot kako socialno revolucionarno silo. Misel o boju proti Hitlerju v zvezi s spreobrnjeno italijansko vojsko, navzočo na naših tleh, je bila možna le, če je bil prvi cilj antifašizem in boj proti okupatorju kot pogoj narodne svobode.

Resnično lahko v tistem silovitem izbruhu narodnoosvobodilnega in protifašističnega uporništvu na Primorskem septembra 1943 in pozneje ugotovimo pojav, ki se še najbolj približuje pojmu »ljudska vstaja«. V moderni slovenski zgodovini pa zagotovo najbolj. V tej vstaji se uveljavljata dva odločilna dejavnika. Prvi je dvajsetletno kopičenje odporniškega ogorčenja proti narodnemu zatiranju (»suženjstvo« ga je skupaj z duhovščino imenovalo ljudstvo, »robstvo« narodno odločna laična inteligenca). Drugi pa je vzgled organiziranega in uspešnega odpora v okupirani Sloveniji, učinkujočega od leta 1941 naprej tudi na Primorskem. Vpliv Osvobodilne fronte je bil neustavljiv. Tradicionalne skupine v slovenski narodni politiki, ki so se leta 1939 združile v poskusu Narodnega sveta (brez skrajne katoliške desnice, ki se je že pred letom 1941 opredelila za lojalnost ne le do države Italije, temveč tudi do fašističnega režima) in ki so imele pomisleke v razmerju do Osvobodilne fronte kot nove akcijske in politične zveze v narodu, in to leve, celo skrajno leve smeri, so omahovale. Še preden so se končno odločile, se je dogodil kapilarni pretok večine njihovih privržencev v dejavnost Osvobodilne fronte, ker je medtem postala že bolj enovita, ne več poudarjeno koalicijska. Ta premik še posebno velja za sicer verno, a politično še malo ali sploh neopredeljeno prebivalstvo slovenskega primorskega podeželja. V OF so posamezniki ohranili oznake svojega politično različnega izvora, kar je za OF samo bil pomemben argument. Tako se je lahko govorilo tudi o pluralni sestavi Narodnega osvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo, v katerem so na ta način bili združeni znani krščanski socialci, socialisti, liberalci, poleg komunistov in politično dotlej neopredeljenih aktivistov odpora.¹⁰

Kakorkoli lahko z vidika današnjega pojmovanja politično pluralne demokracije kritično gledamo na tak politični proces,

---

¹⁰ O političnih tokovih in preusmerjanjih v Slovenskem primorju gl. razpravi dr. Milice Kacin Wohinz »Razmere na Primorskem pred napadom na Jugoslavijo« in mag. Slavice Plahuta »Začetki OF na Goriškem«, objavljeni v nav. zborniku *Slovenski upor 1941*, str. 21–35, 135–147.

ki so ga nedvomno pospeševali zlasti komunisti, je bilo tisto dejansko doseženo široko politično soglasje ljudi za narodno-osvobodilni in protifašistični odpor in za vse tveganje, zvezano z njim, v temelju vendarle učinek primarnega dejstva, da je namreč neka organizirana politična formacija zares otipljivo ponudila možnost za odpor, in to tako, da ga je v isti mah že sama dejavno in požrtvovalno uresničevala. Kdor je takšno možnost ponudil, tisti je imel največ izgledov, da bo deležen soglasja. Drugega takšnega, kot je bila Osvobodilna fronta, med Slovenci ni bilo.

Nekak kontrolni preizkus za to tezo najde zgodovinar pri primorskih fantih in možeh, že dolgo mobiliziranih v italijansko vojsko, ki so se odločali daleč od domovine. Poti teh ljudi niso bile lahke. Ker strankarsko niso bili organizirani in ker so bili raztreseni po Evropi in Afriki, so se morali odločati vsak zase. Le fašistični teror, raznarodovalna politika, socialne krivice in narodna zavest so vplivali na njihove odločitve. Ne gre jih kar ideološko barvati ne s tega ne z drugega današnjega političnega vidika. Zagotovo ima prav eden izmed njih, Stane Murovec, ko na to opozarja (*Delo*, 6. avgust 1993). V Afriki so se ujeti Primorci prostovoljno javljali v britansko vojsko. Prva slovenska enota, ki je bila v sestavi 8. britanske armade, je nastala že februarja 1941, torej že pred napadom na Jugoslavijo. Kasneje so Primorci vstopali v tamkajšnjo jugoslovansko kraljevo vojsko in v NOV Jugoslavije. Šele ko se je izvedelo, da se v domovini bojujejo proti okupatorju le partizani, so množično prestopali v NOV. Tako je številnost borcev v prekomorskih brigadah, ki so bili doma s Primorske, predvsem živ dokaz narodnoosvobodilne in protifašistične bojne pripravljenosti in požrtvovalnosti primorskih ljudi. Obenem pa je tudi znamenje, da je odločitev OF za slovenski upor že leta 1941 bila zgodovinsko ustrezen izraz slovenskega narodnega položaja, potreb in razpoloženja.

Zgodovinsko dejstvo je, da je proti koncu vojne nastopila tudi na Primorskem, v okviru in s podporo nemškega okupacijskega sistema, oborožena formacija slovenskih nasprotnikov odporniškega gibanja Osvobodilne fronte in njene revolucije.

Zgodovinar Boris Mlakar je o tem zapisal: »Primorsko domobranstvo je [...] operiralo z različnimi 'narodnoosvobodilnimi' gesli, dodatno okrepljenimi z nacionalizmom do sosednjega italijanskega naroda, ki mu je na Primorskem odrekalo vsakršno prihodnost. Glavni njegov 'adut' pa je bil protikomunizem.«¹¹ Stopnjevano protiitalijanstvo naj bi na Primorskem predstavljalo prilagojeno izpeljavo programa velike, etnično očiščene Slovenije. V končni formulaciji je tak program objavil 18. oktobra 1942 dr. Miha Krek po londonskem radiu. V drugi točki je zahteval »narodno očiščeno«, po gospodarskih in zemljepisnih vidikih zaokroženo Slovenijo v Jugoslaviji.¹² S takšnim etničnim programom so nasprotniki že od začetka poskušali tekmovati z OF. Igrali so na očitek, da OF prodaja Slovenijo, ker pospešuje sodelovanje z italijanskimi in nemškimi (avstrijskimi) antifašisti. Zgodovinsko dejstvo je tudi, da politični nosilci tega podjetja na Primorskem svoje akcije niso odtrgali od fašizma in od okupatorjeve vojne proti realno bojujoči se slovenski rezistenci. Njihovi motivi so bili v načelih podobni kot tisti pri vzornikih in pobudnikih v Ljubljanski pokrajini, le da so zaradi posebnih zgodovinskih izkušenj Primorske morali biti še ožje ideološki, saj so bili izpostavljeni kritičnim očem naroda, zavzetem v dolgo pričakovani bitki za svobodo.

Učinek primorske vstaje je bil tudi to, da je nemška okupacijska politika poskusila podvezati in oslabiti tokove, iz katerih se je vstaja napajala. Da bi utišala nezadovoljstvo zaradi poitalijančevanja, je na območjih, ki si jih je z vojaškim pritiskom in strahovanjem pridobila pod svoj nadzor, začela uvajati »slovensko« metodo: »slovenske« župane, »slovenske« šole, »slovenski« tisk. So bili ljudje, ki so slovenske besede bili preveč željni, da bi se ravnali po bojkotu te okupatorjeve prijaznosti, ki so ga razglasili uporniški, protifašistični Slovenci. Bili pa so tudi drugi, ki so upali, da s tem izpodbijejo politični vpliv vodstva vstaje in posredno pripravijo tla svoji lastni vladavini po vojni.

¹¹ Boris Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*, Borec, Ljubljana, 1982, str. 222.

¹² Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji*, knj. 1, Ljubljana, 1960, str. 315, a tudi že str. 305 in 311.

Prvi in drugi so morali prenašati, da jim vladajo ne le nemški okupatorji, temveč slej ko prej tudi italijanski črnosrajčniki, vse tja do stare rapalske meje.

Tudi na Primorskem je marsikdo čutil nelagodje ob dejstvu, da je v Osvobodilni fronti vpliv komunistov vodilen. Eden najuglednejših slovenskih duhovnikov in človek z velikim političnim vplivom, tri desetletja črniški dekan, končno pa stolni kanonik v Gorici, Alojzij Novak, je 8. aprila 1944 zapisal misel, ki jedrnatno izraža to nelagodje: »Saj rešeni in osvobojeni želimo prav iz srca biti vsi, in ako bi bil to edini cilj partizanov, bi nihče ne bil proti njim. [...] Vpis v Komunizem naj odlože v povojne čase, ko se bo ljudstvo lahko brez strahu pred puško izrazilo in se svobodno odločalo [...].« Je pa seveda še v zapisu istega dne suho zabeležil, kar je tudi ta dan videl, tisto temeljno dejstvo, ob katerem se je tedaj moralo vse odločati: »Danes koraka po cesti proti Ajdovščini mnogo nemške pehote.«¹³ Ta realnost je pač tudi njega nagnila, da je na pojav domobranstva gledal s skepso, da se je zgrozil nad to potjo k bratomornemu boju in da je poudaril, da se domobranci sicer bojujejo proti komunistom, a žal s pomočjo Nemcev. Boris Mlakar, ki je zapise objavil, ugotavlja, da se je g. Novak po vojni zavzemal, da bi Goriška v celoti pripadla združeni Sloveniji kot delu federativne Jugoslavije, da je v tem smislu nastopil pred zavezniško anketno komisijo spomladi 1946 v Gorici, kajti njegovo stališče je bilo jasno: pomembna je združitev Slovenije, vse drugo se lahko s časom uredi. Čeprav ga je komunistični režim motil, je poskušal biti pravičen do njega, saj je na lastne oči videl, da je kljub vsemu v njem zaobsežen velik del energije, ki se je med primorskim ljudstvom sprostila med vojno. Tako zgodovinar:¹⁴

Danes si Slovenci in Slovenija na široko prizadevajo nekako na novo odkriti svojo identiteto, svoj lastni značajski obraz, po katerem bi se prepoznavali sami in bi jih zanesljivo prepoznali tudi drugi. V našem času, ki zahteva sposobnost, da pogledamo v prihodnost, je to zagotovo dobro in potrebno. Toda pri tem

¹³ Novak, *Črniška kronika*, nav. delo, str. 179, 180.

¹⁴ Prav tam, str. 243, 303.

se dostikrat obnašamo, kakor da gre za priložnost za samolastno popravljanje, celo potvarjanje narodove zgodovine. Tu so prizadevanja, da bi izumili način, kako se zaradi ideologije izogniti tistemu najboljšemu dokazu trdnosti narodovega obstoja in živosti njegove samoustvarjalnosti, ki ga ima ta narod na dlani, in to že pol stoletja. Marsikdo bi storil vse, da bi le našel nadomestek v čemerkoli drugem, starem ali novem, samo da bi mogel v zavesti naroda izničiti tisto njegovo dejanje, ki je bilo najvidnejše, najbolj občečloveško in najtrdneje narodno ob enem. Slovenskega človeka, ki je edino le on sam to dejanje mogel uresničiti in ki ve, da je odločitev zanj spet le on sam povezal s tveganjem svojega lastnega življenja in premoženja, navdajajo ob takšnih prizadevanjih vse bolj mučni občutki. Gre za jutrišnji dan, raste pa negotovost javne zavesti o vrednosti tistega, kar je ta narod sam in za svoj lastni obstoj, pa tudi za svojo čast, učinkovitega storil pred pol stoletja.

Ob spominu na primorsko vstajo in na 9. korpus je danes bolj kot kdaj poprej očitno, da je za svet najbolj razpoznavna in trdno izpričana poteza Slovencev, za nas same pa bistvena in nepogrešljiva sestavina naše identitete, ravno dejstvo, da je slovenski narod pripravljen braniti svojo svobodo, kakor je to najmogočnejše in za vselej izkazal pred pol stoletja v uporabi proti zatiralcem in okupatorjem, v odporu fašizmu in njegovemu barbarstvu. Kdor si prizadeva to narodovo dejanje izbrisati iz njegove identitete, ga popačiti v napako ali celo v madež, tisti peha narod v stanje moralne razdvojenosti, duhovne jalovosti, državljanske pohabljenosti. Takšen človek hoče prikrajšati narod za ugled, ki mu v svetu pripada natanko zato, ker se je ta narod nekoč, v najtežjem času, izkazal s storitvijo, ki je bila civilizacijsko najbolj nujna, z dejanjem, ki je bilo tedaj najbolj iskano v prid svobode Evrope in sveta. Ali, kakor se je izrazil naslovni škof in univerzitetni profesor dr. Vekoslav Grmič: »Slovenci smo se z narodnoosvobodilnim bojem vključili v boj zoper pošast 20. stoletja (fašizem in nacizem) in si na tak način tudi oblikovali svoj značaj. Tega ni mogoče preprosto odmisлити.«¹⁵

---

¹⁵ *Svobodna misel*, 13. avgust 1993.

Če danes tako radi ideološko strankarsko gledamo na kočljive dogodke v zgodovini slovensko-italijanskega narodnega sosedstva, zagotovo pridemo do napačnih sklepov. To velja tako za zgodovino narodnostnih odnosov v času stare Avstrije, v letih sistema državnega in fašističnega izrivanja »aloglottov« med obema svetovnjima vojnama, kakor zlasti za čas od napada Mussolinijeve Italije na Jugoslavijo pa tja do mirovne pogodbe z Italijo februarja 1947, vključno z žalostnimi posledicami, kot so »fojbe«, in celo dejstvom hudih nastopov proti slovenski manjšini kar tja do dvostranskega osimskega sporazuma 1975. Teza, ki hoče dozdevno rešiti stare in nove probleme italijansko-slovenske narodne soseščine, tako da ne izhaja od zgodovinskega priznanja narodnoosvobodilnega in protifašističnega boja primorskih Slovencev v letih 1941–1945, teza, ki išče svoj ideološki alibi tako, da izenačuje fašizem in komunizem kot krivca za vse dejanske ali hotene težave, takšna teza bo Slovence in slovensko državo zanesljivo pripeljala v položaj, ko bo samoobrambni upor proti nasilju in raznarodovanju – ker je pri njem sodelovala ali ga celo vodila revolucionarna levica – obveljal že v lastnih slovenskih, kaj šele v očeh italijanskih sosedov kot v celoti pravno dvomljivo dejanje. V bistvu gre za odpiranje dvoma o upravičenosti sploh vseh dejanj, ki so v svojem nerazdružljivem zgodovinskem sosledju dosegla osvoboditev večjega dela Primorske in njeno vključitev v slovenski državni prostor. V tem sosledju, ki ni ideološka tvorba, so zagotovo dogodki, ki so vredni obžalovanja in za katere se da reči, da jih je mogoče bolj razložiti kakor upravičiti. A ti dogodki so vendarle bili in ostajajo sestavni del sosledja samega, zato jih je treba, s stališča obeh narodov in držav, jemati (ali odkloniti) s celoto tega istega sosledja. Sklop vzrokov in posledic, ki tvori to sosledje, je nepretrgan od pojava narodnih nasprotij sredi 19. stoletja naprej, vse do današnjega dne, pri čemer je treba vedeti, da so bili Slovenci tukaj dolgo časa v neugodnem položaju nedržavnega naroda, ki ni enakopraven. Ta njihov položaj se je začel spreminjati šele z vojaškimi uspehi v narodnoosvobodilnem uporu.

Moramo se spet naučiti, da se bomo veselili in radi spominjali vseh za narod pomembnih pridobitev v preteklosti, ne

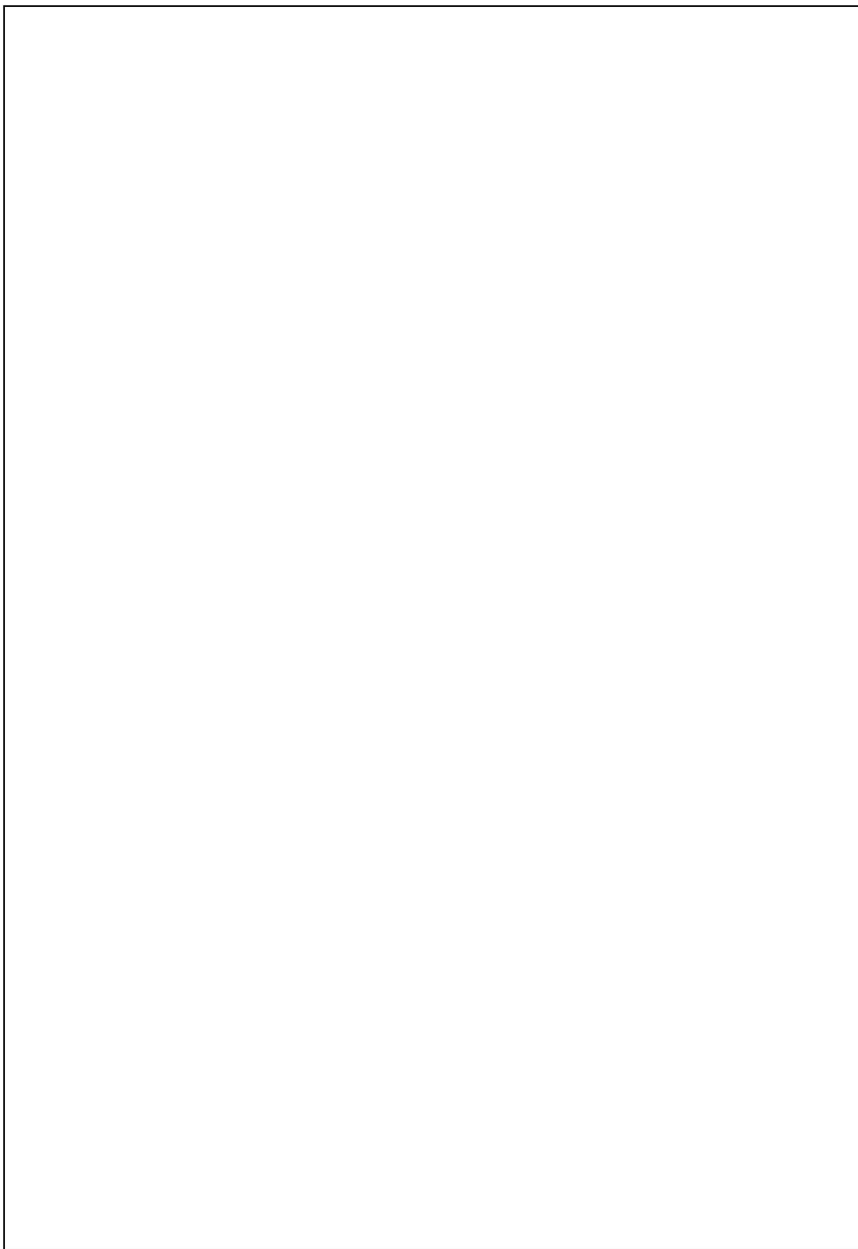
oziraje se na to, kdo in kakšne politične barve je bil tisti, ki jih je dosegel. Nič pomembnega se ni moglo zgoditi brez naroda, brez njegove volje, brez njegovega soglasja. In to je tudi pravo merilo demokratičnosti, samo po sebi in samo sebi. Osvoboditev vsaj večjega dela Primorske in njena vključitev v slovensko državnost je nedvomno takšna pridobitev.

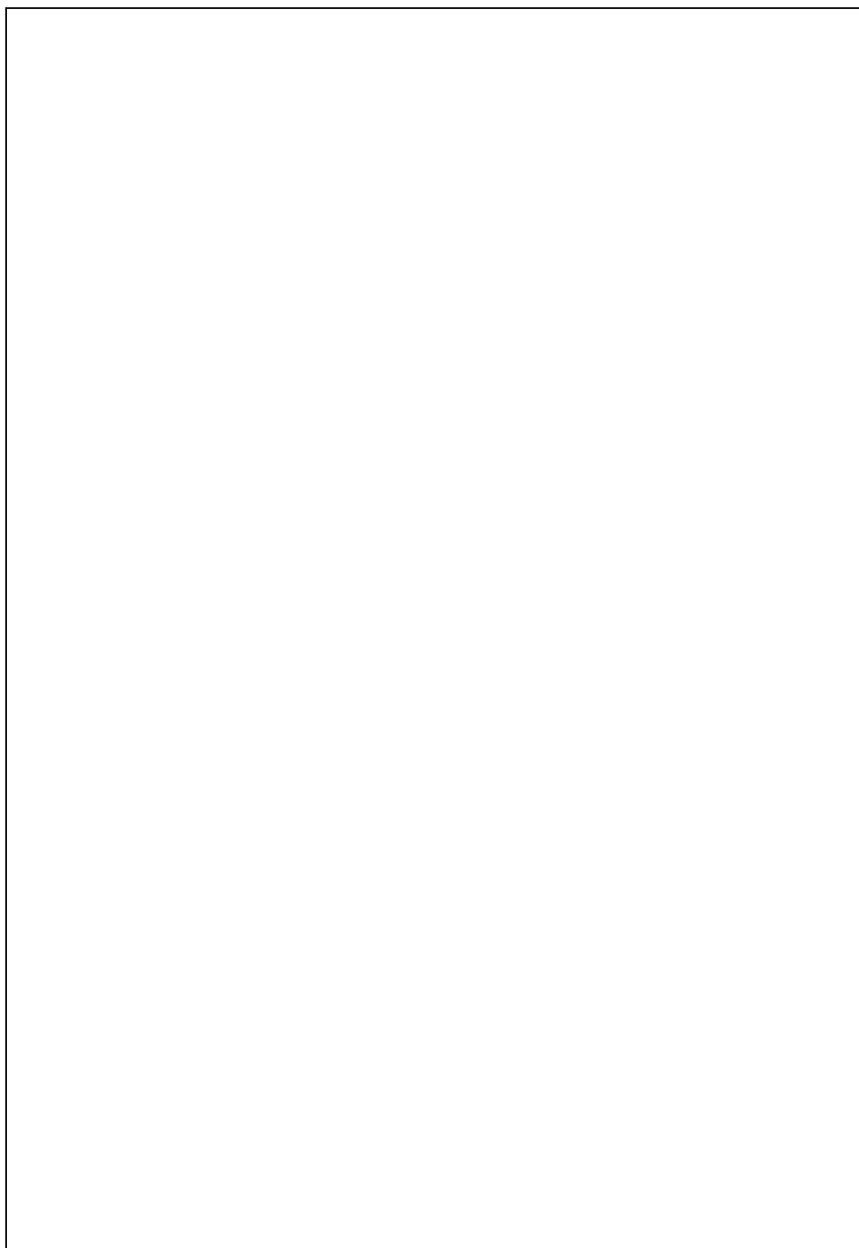
Današnji čas primorskih domobrancev, kakorkoli so že bili maloštevilni in izjemni v svojem prostoru, ne izključuje iz naroda zaradi tega, kar so hoteli. A tudi zanje mora veljati isto, kar je edino smotrno za blaginjo in duhovno ravnotežje, za državljansko umirjenost današnje in jutrišnje Slovenije, isto, kar že velja za tiste, ki so si jih ti domobranci nekoč sami izvolili za svoje prve sovražnike. Veljati mora preudarek, da so za tok zgodovine pomembni učinki dejanj. Želje in nameni storilcev lahko ta dejanja v zgodovini le pojasnjujejo in služijo za razlago storjenega. Kar je dobrih učinkov dejanj Slovencev v tistih letih, bi se jih danes morali veseliti vsi mi, kakor bi tudi vsi morali obžalovati, kar se je dejanj kogarkoli izmed njih izkazalo škodljivih.

Ob tako nastalem in za vstajo odločilnem političnem soglasju je razumljivo, da skoraj do konca leta 1943 Primorska ni rodila kake oborožene slovenske kolaboracije, sestavljene iz vrst ideoloških in političnih nasprotnikov odpora in revolucije OF. In tako je razumljivo tudi dejstvo, da sama septembrska vstaja in neposredno sledeči čas širokega boja proti fašizmu in okupatorju nista poznala elementa oboroženega spopada med Slovenci v okviru vojne z nemško in vso drugo okupacijsko vojsko. Zato resnično lahko govorimo o primorski vstaji kot o »čistem«
pojavu odpora. Podobno, kot je to bilo sploh v vsem času na Štajerskem in na Koroškem, četudi slovenski odpor tam morda ni kar v enem trenutku dosegel takšnega zamaha kot na Primorskem.

Zgodovinski cilj Slovencev na Primorskem, brez razlike, kateremu političnemu taboru so že pripadali, je bil narodna osvoboditev. To ni ideološka kategorija. Priključitev Primorske k slovenski domovini je temu bila jamstvo, protifašistični in protiokupatorski boj pa učinkovito sredstvo. Narodnoosvo-

bodilnega boja ni mogoče hkrati priznavati in zanikati, to je dejstvo zgodovine, ali pa zgodovine nimamo. Ali res imamo namesto nje le naključno kopico dogodkov, med katerimi si sproti, po mili volji izbiramo le tiste, ki nam trenutno tako ali drugače ustrezajo, druge pa iz podobnih nagibov preziramo?

* *Mladina*, Pisma bralcev, 6. avgust 2010, odziv na članek Igorja Mekine »Pahorjev moralni tobogan« (30. julij 2010).

PISMO UREDNIŠTVU
MLADINE OB ČLANKU
» PAHORJEV MORALNI
TOBOGAN « *

Vprašanje, kakšna bi bila primerna in kakšna danes možna simbolika slovenske sprave, torej demokratične konsolidacije nacionalne države, ki jo še vedno imamo za svojo, presega mojo zmožnost in očitno tudi kredibilnost kot prestarega in kontaminiranega zgodovinarja. Zato mislim, da bi bilo potrebno vsem, prav posebej pa obema vodilnima dostojanstvenikoma, ki na vaši sliki stojita priklonjenih glav pred Hudo jamo,¹ končno že vendar pogledati na pogubljene domobrance ne zgolj kot na žrtve nekega zmagovitega nasprotnika. Ta se z dejanjem seveda sam izpričuje. Treba bi bilo v teh žrtvah končno uzreti tudi žrtvovance nekoga drugega. Uvideti, da jim je žrtvovanost hkrati povzročil še neki drug samostojen namen. Treba bi bilo torej pomorjene domobrance uzreti, doumeti in sprejeti kot stvarni izraz vzročne in posledične povezanosti obeh velezločinov, storjenih v tej naši zgodovini 20. stoletja. Povejmo določno: zločina, storjenega nad dušo naroda, zapeljanega v kolaboracijo z argumentom antikomunizma kot verske dogme, ki stoji nad pravico naroda, da se brani pred sovražnim napadom, in pa zločina, storjenega nad telesom naroda s poveljnimi poboji kolaborantov.

Gre za ugotovitev dejstva, da so totalitarni pobudniki prvega zločina pridobili ali prisilili v oboroženo kolaboracijo tisto

---

¹ Borut Pahor, takrat predsednik slovenske vlade, in Anton Stres, ljubljanski nadškof in metropolit.

množico, ki je postala, ker je le po tej poti mogla to postati, žrtev onega drugega, danes tako očitno izpostavljenega totalitarnega pristopa, najodgovornejših med zmagovalci. Saj, če ta množica ne bi bila poprej potisnjena v položaj kolaborantov, bi pozneje ne mogla postati žrtev poveljnih pobojev. Pokojni akademik Anton Trstenjak je to jedrnatno izrekel v *Slovincu* (7. maj 1994): »Če ne bi bilo one odločitve odgovornih voditeljev za orožje, bi toliko in toliko tisočev leta 1945 pobitih ljudi lahko še živelo.«

Danes gre seveda za vprašanje (ponovne) identifikacije. Kdo in kako je odgovoren svojim ljudem, da so mogli biti ta, narodovega obžalovanja vredna množica pobitih. Zgodovina se temu vprašanju ne more več ogibati in ne uzreti, da so bile žrtve pobojev tudi žrtvovanci nekega namena!

To ni opravičevanje ali celo upravičevanje pobojev, ampak vprašanje zgodovinske odgovornosti tistih, ki so žrtve postavili v vlogo svojih žrtvovancev namenu. To spraševanje je pač edino, kar more pripomoči preživelim in svojcem, pa njihovim potomcem, da uvidijo, kako se je to moglo dogoditi. To in takšno razumevanje je tisti lek, ki zmore, zagotovo bolj ponotranjeno kot ogorčenje ali slast maščevanja, ublažiti bolečino prizadetih ljudi in zdraviti razdvojeno dušo naroda. Mrtvih obuditi, žal, ne more.

Skratka. Končno morajo državljanke in državljani Slovenije v svoji zgodovini opaziti navzočnost »četrtga totalitarizma« in ugotoviti škodo, ki jo je povzročil. Za poveljne poboje je preskrbel žrtvovance. Med vojno je poskrbel za politično uspešnost samopašnosti komunistov. Pozneje je njegovo zagovarjanje in sploh zanikanje zaviralo streznitev, ki je bila pogoj za demokratizacijo. Danes njegovo zanikanje in kar izčrtavanje iz debate odločilno ovira konsolidacijo nacije, suverene narodne države po volji ljudstva.

Ob tem je treba takoj ugotoviti današnjo zavoro, ki jo je treba preseči ravno v imenu zgodovinskega raziskovanja. Najtrdovratneje se namreč v razpravljanju zamolčuje, da je bila po drugem Vaticanumu² objavljena dokumentacija Svetega sedeža, ki priča,

---

² Mišljen je 2. vatikanski koncil v letih 1962–1965, torej pod vodstvom papežev Janeza XXIII in Pavla VI.

da tega in takšnega nastopa našega »četrtga totalitarizma« ni naročil papež niti ni ustrezal dejanski politiki Vatikana v drugi svetovni vojni! Da torej drži ugotovitev v domnevnem in zanikanem pastirskem pismu Antona Vovka, namestnika ljubljanskega škofa, za leto 1946, ki pravi, da »je bila v tem primeru neosnovana razlaga papeževih besed, na katere so se pri nas sklicevali«. Namreč, neosnovano so se nanje sklicevali tedaj odgovorni cerkveni dostojanstveniki v ljubljanski škofiji in njihovi učeni in tudi politični svetovalci. Niso imeli v rokah takšne direktive papeža, na kakršno so se nenehno sklicevali, ko so celo kot cerkveni aktivisti zbirali ljudi za kolaboracijo s fašističnimi napadalci v imenu obrambe vere.

Če prezremo vzročno in posledično povezanost dogajanja v zgodovini, se ob drugem od omenjenih dveh zlih dejanj ne bomo mogli nikoli dovolj nahuditi, in se bomo hkrati vedno premalo našalostili ob usodnosti prvega. Razklanosti zgodovinske zavesti se bomo potem skušali iztrgati le z izključevanjem drugačnih, kot smo sami. Prav tu pa se vsem odpira drča za zdrs v prepad državljskega spopadanja, ne za odrešitev, temveč v škodo vseh.

Ali si hočemo razložiti, zakaj Slovenci pri nekaterih veljamo za najbolj razdvojen narod v Evropi? To ne bo šlo, sem ob sklepu Evropskega parlamenta o dediščini totalitarizmov opozoril v *Dnevniku*,³ če na naših tleh ne bomo znali prešteti vseh štirih totalitarizmov. Šele potem si zmoremo poglobljeno razložiti (in morda preseči) značaj in trdovratnost svoje razdvojenosti. In potem bomo šele zares znali dopovedati Evropi, da ima tudi na »vzhodu« – posebno razdorno med Slovenci – opraviti s podobnim problemom četrtga totalitarizma, kakor je imela nekoč na »zahodu«, v Španiji in na Portugalskem pa seveda v Avstriji. Naš problem je tudi »zahodnjaški«.

---

³ *Dnevnik*, priloga Objektiv, 27. oktober 2012, Intervju Ervina Hladnika Milharčiča s Stefanom Luso.

* Posebna poletna številka *Mladine*, 2. julij 2012, pogovarjal se je Jure Trampuš, naslov intervjuja: »Janko Pleterški«.

POGOVOR Z MLADINO*

Dr. Janko Pleterski, zgodovinar o tem, ali preklicati revolucijo v slovenski zgodovini 20. stoletja in ali jo sprejeti kot zgodovinsko dediščino, kot vsako dediščino v celoti, ne pa samo v dobrih ali slabih odtenkih. V Sloveniji smo namreč priča zanikanju revolucije, ta naj bi bila nekaj slabega, nepomembnega, stranpot zgodovine slovenskega naroda. Janko Pleterski meni drugače.

Dr. Janko Pleterski, rojen daljnega leta 1923, živi v fužinskem domu starejših občanov. Ne piše več veliko, tudi objavlja ne, četudi spremlja, kaj se dogaja v Sloveniji. V času svoje akademske kariere je predaval na Filozofski fakulteti, bil je njen dekan, njegovi učenci pa se ga spominjajo kot »sistematičnega predavatelja, s pritajenim občutkom za podajanje fines zgodovinskega dogajanja«, kakor je zapisano v zgodovinskem zborniku, izdanem ob njegovi sedemdesetletnici. Kot zgodovinarja sta ga zanimala predvsem položaj koroških Slovencev in vprašanje narodov v Jugoslaviji. Ukvarjal se je recimo s tematiko, kako je narodno vprašanje vplivalo na nastanek Jugoslavije in kakšno vlogo je pri tem igrala revolucija. Konec osemdesetih se je vključil v politično dogajanje v Sloveniji, bil je član Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije in tudi pomagal oblikovati njihov odnos do jugoslovanske krize. V zadnjem času je proučeval predvsem dogajanje v drugi svetovni vojni in zavrača tezo, da je bil narodnoosvobodilni boj samo taktika, s katero so se komunisti

polastili oblasti. Pleterski pravi, da zgodovina namreč ni tako preprosta in enostranska. »Včasih so po svetu hodili sejmarji, ki so imeli v podolgovatem zabojčku zložene kuvertice s horoskopi, na ramenih pa jim je sedel papagaj. In za plačilo je papagaj s kljunom potegnil na plan neko kuverto in ta je napovedovala usodo. Arhiv ne more biti takšna papagajska ponudba, ne more nekdo iz arhiva vzeti delčka zgodovine in ga potem zlorabiti.« Zgodovina mora ostati v zgodovini, ne pa da jo dnevna politika zlorablja in uporablja. Povod za intervju je bil v reviji Borec objavljeni članek Janka Pleterskega z naslovom »Preklicati revolucijo v slovenski zgodovini«.

Ste še vedno revolucionar?

Nekoč, ko sem bil mlad, sem morda bil revolucionar, sedaj sem star in vse življenje ne moreš biti revolucionar. Si pa lahko ves čas na strani svoje revolucije. Pred nekaj tedni je v Veliki Britaniji govoril Slavoj Žižek in dejal je, seveda, sem komunist, nisem pa prepričan, da je zgodovina na moji strani. Nekako tako se počutim tudi sam. A če me že vprašate, ali si želim še nove revolucije. Ne, tega si ne želim. Vojn pa si sploh nisem želel nikoli.

V mladosti ste razmišljali drugače. Bili ste član Skoja, komunistične partije, mnogo kasneje republiškega centralnega komiteja, pa kolektivnega socialističnega predsedstva Republike Slovenije. Kdaj ste zaznali, da revolucionarna gesla Slovenije in Jugoslavije ne vodijo v pravo smer?

Ko so se stvari v Jugoslaviji, na različnih področjih seveda, začele premikati v napačno smer, sem začel razmišljati, kaj bi bil lahko vzrok za to. Krivi seveda niso bili tisti, ki revolucije niso marali ali je niso sprejeli, krivi so bili najbrž tisti, ki so to revolucijo vodili. Ker pač niso opazili, da zapuščajo ideje, na katerih je revolucija zrasla. Knjiga *Narodi, Jugoslavija, revolucija* iz leta 1985 je nastala z namenom, da kot zgodovinar vsaj še enkrat premislim, kje je bil vir moči, da se je oblikovala Jugoslavija, njen politični sistem. Jugoslovanska revolucija namreč ni bila posledica nekega namena, celo načrta, revolucija

je izšla iz obstoječih družbenih razmer. Vprašali ste me, kaj je šlo narobe. Osrednje vprašanje v Jugoslaviji je bilo vedno vprašanje demokracije. Če bi v socialistični Jugoslaviji pustili, da se razvija kritično mišljenje, ki je bilo že od Milovana Đilasa pozicionirano na revolucionarnih stališčih, če ga ne bi partija zatirala že na samem začetku, bi se družba bolj odprla. A kritična misel je bila zaustavljena in zmagovalce so napačne odločitve.

Ni tako, da je bila socialistična revolucija med drugo svetovno vojno in po njej nekaj slabega?

To mnenje se želi uveljaviti kot obča resnica. Danes nekateri politiki, ne samo na italijanski, pač pa tudi na slovenski strani, protestirajo proti spominskemu kovancu, na katerem je upodobljen partizanski poveljnik Franc Rozman - Stane. Pravijo, da je bil revolucionar in da je to nekaj negativnega. To je nesprejemljivo. Revolucije ne moremo pohoditi in izvreči iz zgodovine. O njej bi se morali pogovarjati, ne pa jo zanikati in prepovedovati tudi za nazaj. Pogovarjati bi se morali, kaj je bilo v njej dobrega, zakaj je nastala, kakšne so njene korenine in kaj je bilo slabega. Nekateri bi radi zgodovino postavili v predalčke, nekaj bi dali v pozitivni predalček, nekaj v drugega, zlasti tisto, kar naj bi počeli komunisti in revolucija, pa v negativnega. Tako v zgodovini preprosto ne gre. Revolucija ni prireditev, dogodek, je proces radikalnega spreminjanja družbenih razmer. Razdelitev v predalčke dobrega in zla ni le zmotna, temveč zapira pot do razumevanja zgodovine. NOB in revolucija sta bila skupen, sočasen proces, ki je prinesel očitno pozitivne posledice za položaj Slovencev in Slovenije. Danes pravijo, da se mora ponoviti enotnost Slovenije iz leta 1991, da bomo tako presegli svojo razdvojenost. To ni slabo, ampak sam mislim drugače. Z mislijo bi se morali vrniti v čas druge svetovne vojne, v čas, ko je bil slovenski narod na največji preizkušnji, ko sicer res ni bil enoten, toda morali bi razmišljati o tem času, ga videti kot celoto. In če si prizadevamo za konsolidacijo nacije, ki jo od takrat pa do danes postavljamo na nogo, revolucije pri vsem tem ne smemo kar izključevati.

Tudi to je totalitarizem. Seveda tudi sam razumem vprašanje o etičnem momentu, zahteve o tem, da je z etičnega vidika treba obsoditi vse, kar se je slabega dogajalo v drugi svetovni vojni in po njej. A nekateri bi radi obsodili samo revolucionarno stran, o slabem na drugi strani pa bi molčali.

Poznate tezo o dvojnem zlu? Slabi so bili domobranci, ki so raje sodelovali z okupatorjem in preganjali komuniste, kot da bi branili interese naroda. In slaba je bila tudi druga stran, ki je zganjala revolucionarno nasilje in po vojni pobila množico nedolžnih.

Tudi sam govorim o dveh krivdah za dva velezločina, storjena na slovenski strani med drugo svetovno vojno. Enega, storjenega nad dušo naroda z oboroženo in politično udeležbo v vojskovanju okupatorjev proti Slovencem, in drugega, storjenega nad telesom naroda s poveljnimi poboji. Odpirate vprašanje večjega in manjšega zla? Kako merite velikost zla? Po številu žrtev? Po vojnih grozodejstvih? Edini način za zdravljenje razdvojenosti naroda je, da se tudi tistim, ki se čutijo oškodovani, ki so prizadeti zaradi zgodovinskih dogodkov, razloži, zakaj so bili oškodovani. Žrtve v Hudi Jami in v vseh drugih jamah niso samo žrtve nasilja zmagovalcev, ampak so tudi žrtvovanci. Od nekoga drugega so bili izpostavljeni žrtvovanju. Od nekoga, ki je imel z njimi svoj posebni namen in so torej žrtvovanci tega namena.

Kdo jih je žrtvoval? Ljubljanska nadškofija?

To je le najbolj preprost odgovor. Ljubljanska nadškofija je bila v tistem času ekstremen izraz nekega splošnega evropskega pojava.

Katerega? Porajanja katoliškega totalitarizma, t. i. četrtega totalitarizma?

Totalitarizem imenujemo izključevalno lastnost nekega nedemokratskega režima znotraj narodne, ali državne, ali drugače izoblikovane skupnosti ljudi. S totalitarizmom navdani režimi pa se med seboj razlikujejo po svojem idejnem izvoru.

Nacizem ni isto kot komunizem in ta ni enak papeškemu socialnemu nauku, definiranem z encikliko 1931 (ta je poleg tretjega, italijanskega fašizma postal idejno ozadje še četrtega totalitarizma v naši zgodovini). Za tega v slovenskem zgodovinsko-pisju beremo, da »ta konstrukt absolutno zavrača«. Katoliški ali klerikalni totalitarizem (v znanosti še ni sprejeto enotno poimenovanje, v razpravljanju so dopustna različna, izrecno tudi »klerofašizem«) raste iz svoje idejne predpostavke, ki tudi ni demokratična. Gre za željo po nastanku oziroma obnovi božje države, v kateri se oblast cerkve in oblast države združujeta v eno. Ko se je po francoski revoluciji pojavilo vprašanje demokratičnega postavljanja in odločanja o oblasti, se je cerkev vprašala, kako lahko svoje interese uveljavlja v sodobni družbi. To je lahko naredila samo tako, da je svoje vernike organizirala v politične stranke. Pri nas je bila takšna stranka »zgodovinska« Slovenska ljudska stranka. Pod režimom diktature kralja Aleksandra in še nato po uvedbi kraljevske ustave ta stranka s svojim slovenskim imenom ni smela nastopati, a ko je leta 1935 vstopila v beograjsko vlado, je navzven postala banovinski del Jugoslovanske radikalne skupnosti – JRZ. Želje po božji državi so tedaj v njej postale tako močne, da so že pred vojno vzbujale odpor in delitve. Glavnino stranke je obvladal vpliv vse odločnejše desnice, del stranke se je usmerjal krščanskosocialistično, demokratično in proti vsem fašizmom ter vztrajal pri svojih izročilih narodne ustvarjalnosti, samozavesti in obrambe narodnega obstoja. Ta katoliška levica je leta 1941 soustvarjala Osvobodilno fronto.

Vsi, znotraj stranke pa tudi znotraj cerkve, torej niso razmišljali tako, če že hočete, totalitaristično.

Seveda so se katoliške stranke od konca 19. stoletja samostojno razvijale. Niso bile vedno le podaljšana roka cerkvenih oblasti. In tudi v SLS je v tridesetih letih prišlo do omenjenega razcepa. Na »levi strani« je bila sindikalna katoliška smer, ki se je v času španske državljanske vojne postavila na drugačno stališče kot pa vodstvo stranke, obstajali so tudi kulturniki in sploh razumniki, personalisti, posamezniki in skupine, tudi kmečka

mladina, ki so bili prepričani, da stoji vera kot vrednota pred cerkvijo in njenimi posebnimi interesi. Bistveno je, da je imela medvojna razcepljenost v Sloveniji svoj izvor že v političnem razcepu v tridesetih letih, ko se je poskušal uveljaviti omenjeni družbeni, filozofski, oblastni ideal o božji državi, ne glede na to, kaj so si o tem mislili drugi. Glavne sovražnike tega svojega poslanstva oziroma političnega namena so takšni strankini in cerkveni aktivisti videli v brezbožnih komunistih, in to v času, ko so bili ti še popolnoma obrobna sila, ko so o njih mladci profesorja Ernesta Tomca, voditelja Katoliške akcije, posmehljivo pravili, da jih ni več kot za eno dobro norišnico.

Če sprejmemo tezo, da so zametki kolaboracije, pravzaprav razdvojenosti naroda, izvirali iz političnega življenja v letih pred drugo svetovno vojno, zakaj pa se podobni dogodki kot v italijanski Ljubljanski pokrajini niso zgodili na ozemlju mariborske škofije?

Med Mariborom in Ljubljano so bile ves čas razlike. Celotno slovensko Katoliško akcijo so vodili v Ljubljani. V Mariboru so se počutili nacionalno izpostavljene, ogrožene, kranjsko-ljubljanska škofija pa se je počutila bolj varno slovenska, zato problema narodnosti in njegove ogroženosti ni čutila enako žgoče. Hkrati se je mlad duhovniški krog v Mariboru med seboj precej bolj diferenciral, obstajalo je veliko posameznikov, ki so se profilirali kot kritiki cerkvenega fundamentalizma. Ko so nacisti leta 1941 prikorakali v Maribor, so slovensko škofijo razumeli kot nemštvu in tudi njim sovražno tvorbo. Skušali so jo kar najbolj omejiti, škofa so osamili v njegovi palači, izgnali so praktično vse slovenske duhovnike, jih pred tem skupinsko javno poniževali. In tudi zato se je mariborski škof Ivan Jožef Tomažič, ki na politično udejstvovanje ni gledal enako kot ljubljanski, obnašal drugače. Dobro je vedel, kdo je glavni nasprotnik, ne komunisti, pač pa nacisti in vsi tisti, ki so te naciste podpirali. Ni se treba sprenevedati, tudi del slovenskega življa na Štajerskem je naciste pričakal z zaupanjem in podpiral. A mariborska škofija se ni naslonila na okupatorja, od njega ni zahtevala, da z orožjem poseže v slovenske raz-

mere. Nasprotno tistemu, za kar se je odločil ljubljanski škof Gregorij Rožman 24. oktobra 1941 v pastirskem pismu, ko je sporočil vernikom, da je »redna vojska«, seveda italijanska, tista moč, ki že ubija partizane ter bo obračunala s komunisti in Osvobodilno fronto. Takšnega apela na nemško vojsko v Mariboru enostavno ni bilo.

Konec maja je bila v Ljubljani slovesnost ob 70. obletnici likvidacije teologa in profesorja Lamberta Ehrlicha, ki so ga zaradi spomenice italijanskim okupatorjem o organiziranju protipartizanskih sil ubili pripadniki Varnostno-obveščevalne službe. Kako iz zgodovinske perspektive razumete njegovo vlogo in medvojne umore političnih nasprotnikov?

Sami ste omenili, da ni šlo le za politično nasprotovanje, ampak za oboroženi nastop na strani okupatorja. Ne morem več spremljati tekočega dogajanja in za slovesnost slišim od vas. Najbrž bi prireditelji radi pokazali, da so neposredni nasledniki Ehrlichovih stališč, da jih ne le opravičujejo, marveč se z njimi istovetijo. Opravičevanje Ehrlicha ni samo nekakšno zgodovinarsko opravilo za nazaj, ampak pripravljanje za prihodnje nastope. Ehrlich je že precej pred okupacijo zbiral svoje voljne učence v strumno gibanje in jih navdal z duhom, ki ga je leta 1946 sam škof Rožman v Celovcu označil kot »totalitarni duh«. Koroškoslovenski politik Franc Petek se spominja, da mu je Ehrlich kot izobražencu dopovedoval, da s slovenstvom ni kaj početi. Katolištvo, to je svet, ga je poučil. V svojem prepričanju je po okupaciji šel celo tako daleč, da je nastopal v nasprotju z uradno politiko Vatikana.

Kako to mislite?

Ko je 21. junija 1941 Nemčija napadla Sovjetsko zvezo, se je Ehrlich ob tem napadu odločil za stališče, da ima evropska vojna zdaj naravo odločilnega boja za krščansko Evropo. Zavrnil je opozorilo katoličanov v Osvobodilni fronti na presenetljivi »molck Vatikana« glede njegove fundamentalne protikomunistične enciklike in na prelomni pomen tega molka za stališča katoličanov do komunistov v tej vojni, tudi do sode-

lovanja v Osvobodilni fronti. V tem kritičnem trenutku se je papež Pij XII. začel pri vprašanju pravice napadenih Rusov in tudi drugih narodov do obrambe odmikati od svoje prepovedi katoličanom, da bi sodelovali s komunisti. Vatikan o papeški okrožnici, ki je to prepoved vernikom naložila, ni več spregovoril. Papež je torej obnemel v nasprotju s pričakovanjem svetovne javnosti, zlasti pa držav fašistične osi, ki so računale na njegovo podporo njihovi »križarski protiboljševiški vojni«. Začel je diplomatsko politiko »modrega molka«. Najvišji vatikanski funkcionar pa je ambasadorju fašistične Italije, ki je protestiral proti temu molku, prav nazorno in nedvoumno odvrnil, da kljukasti križ ne more biti znamenje nobene križarske vojne. V Ljubljani pa so v škofiji in v krogih blizu nje razmišljali in javno govorili drugače. Modri molk so sklenili preslišati.

Se ni škof Gregorij Rožman pokesal na svoji smrtni postelji? Žal naj bi mu bilo, da je v Sloveniji organiziral protikomunistični boj.

Ko smo na predsedstvu Slovenije sprejemali izjavo o spravi in se posvetovali s posamezniki, sem sam slišal Antona Trstenjaka, ki je dejal, da mu je o Rožmanovem obžalovanju govoril njegov spovednik. Jasno je, da ga ni imenoval, saj mu ta tega ne bi smel povedati. A da je Rožman do konca svojega življenja glede te odločitve živel v dvomu, beremo tudi v knjigi *Rožmanov proces*, ki jo je izdala založba Družina (1996). Slovenci že dvajset let vemo – iz še dve desetletji poprej uradno objavljenih vatikanskih dokumentov –, da je prav papež po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo v političnem smislu revidiral protikomunistično encikliko svojega predhodnika. In vse odtlej Rožmanovi zagovorniki tega niso reflektirali. Razen ene telegrafsko kratke opombe pod črto v tisti knjigi. Medtem se je izkazalo, da ne gre samo za stališča ljubljanskega škofa in njegovih cerkvenih svetovalcev. Tudi stranka slovenskega političnega katolicizma, SLS, je sprejela agresijo na Jugoslavijo in okupacijo Slovenije kot izpolnitev svoje že utrjene usmeritve k sprejemanju Hitlerjevega novega reda v Evropi, z njegovimi glavnimi ideološkimi postavkami vred. To resnico je nakazal

že Ehrlichov nadaljevalec Ciril Žebot v svoji knjigi *Neminljiva Slovenija* (1990). Nova knjiga zgodovinarja Bojana Godeše *Čas odločitev* (2011) pa ne dopušča več nobenega zavlačevanja ali odlašanja kompetentne razprave o času in pravem vzroku, da se je del slovenskih ideoloških struktur odločil za kolaboracijo, za njihov res neminljivi odpor proti odporu Slovencev fašističnim zavojevalcem. Ideološki stržen te odločitve se ni spremenil niti potem, ko je bilo treba pričakovati zmago zaveznikov, zmago Združenih narodov, kakor so se poimenovali 1. januarja 1942. Begunski vladi so začeli govoriti o samo »izvestnem«, taktičnem sodelovanju in čakali, vojskujoč se na strani Italije in Nemčije, na izkrcanje zaveznikov v Istri. Tudi Ehrlich je v svojem memorandumu Italijanom pisal o dolžnostih okupatorja. A te so bile, da okupiranim Slovincem pomagajo organizirati boj proti partizanom, komunistom in OF.

Tudi zato ga je potem vos ustrelil na Streliški ulici. So bile takšne likvidacije torej potrebne?

Jože Rus, predstavnik Sokolov v Osvobodilni fronti, v svojih spominih piše,¹ da je izvršni odbor OF, katerega član je bil, med nekaterimi uglednimi ljudmi opravil anketo, kaj si mislijo o možni usmrčitvi Ehrlicha. Rus je o tem vprašal filozofa Franceta Vebera, ki je bil blizu katoliškim krogom. Veber mu je rekel, da uboj takšnega posameznika vedno prinese nepredvidljive posledice. Znano je, da je v tistem času begunec pred Nemci iz Šent Lenarta v Slovenskih goricah, Lojze Ude, odvetnik in publicist, znan koroški borec, o likvidacijah napisal svarilno pismo izvršnemu odboru OF. Narodno izdajstvo Ehrlichovih rimskokatoliških fašistov, tako piše, je nekaj gnusnega, a

---

¹ V spominih Josipa Rusa filozof France Weber ni omenjen neposredno glede usmrčitve Lamberta Ehrlicha, a ker sta bila z Rusom dobra znanca, je mogoče, da sta o tem razpravljala. Rus je o tem govoril z Edvardom Kocbekom, ki pa je usmrčitvi Ehrlicha nasprotoval. O tej temi so v vodstvu osvobodilnega gibanja nekajkrat govorili, niso pa sprejeli sklepa. Gl. Veljko Rus, *Zapiski iz življenja Josipa Rusa*, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Ljubljana, 1992, str. 158–159.

kaznovanje naj se odloži. Resnična moč OF naj je priznavanje njenih storjenih napak.²

Ne gre se sprenevedati – tudi partizani so imeli svoje vojvode, ponekod se je sistemsko izvajalo politično nasilje, če povojnih pobojev niti ne omenim ...

Ne trdim, da takšnega nasilja ni bilo. A moj poudarek je, da ni šele to nasilje sprožilo kolaboracije, da to ni bil pravi vzrok za odločitve, da je okupator postal izvoljeni zaveznik dela slovenske politike. Nekateri bi radi Hudo Jamo preimenovali v Titovo. Če že gre za imenovanje Tita v povezavi z usodo slovenskih domobrancev, ki so v jami, potem bi ji bilo bolj prav reči Rožman-Titova jama. Za njen nastanek je krivda na obeh straneh.

Vrnimo se k revoluciji. Bi se Slovenija lahko politično udeležila brez nje?

Vsa ta dejanja so izrasla iz zgodovine. Kdo so bili prvi aktivisti, prvi v boju proti okupatorjem? Komunisti. Že prej so nastopili tigrovci, a oni leta 1941 niso organizirali odpora. Boj na Mali gori je bil posledica tega, da so tigrovce Italijani preganjali v okupirani Ljubljanski pokrajini, kamor so se pač umaknili.³ Tigrovci niso organizirali vsesplošnega slovenskega odpora. Morda so si ga želeli, kakor tudi drugi, a dejanje je izšlo iz aktivnosti maloštevilnih komunistov. Vsa statistika prvih bojnih žrtev kaže, da so bili to v glavnem člani komunistične partije ali skojevci. A, pazite, upor proti okupatorju ni bil posledica nekega komunističnega stališča, pač pa položaja, v katerem se je znašel slovenski narod. Aprila 1941 je Hitler v Mariboru govoril, naredite mi to deželo zopet nemško. Mislil je seveda neposredno na Štajersko. Toda skozi Ljubljano so

---

² Lojze Ude, »Moje mnenje k situaciji, konec aprila 1942«, v *Moje mnenje o položaju: članki in pisma 1941–1944*, Slovenska matica, Ljubljana, 1994, str. 24–25. Gl. še pismo z dne 14. oktober 1942, prav tam, str. 66–67.

³ Gre za spopad 13. maja 1941 na Mali gori nad Ribnico med italijanskimi karabinjerji in tremi pripadniki organizacije Tigr, ki so jih odkrili verjetno po izdaji.

vlaki že vozili gorenjske pregnance proti Srbiji, in jasno je bilo, kaj je grozilo vsem Slovencem.

Je bila revolucija res nujna, da smo se Slovenci na koncu osamosvojili?

Nekateri zgodovinarji pravijo, da ni bila. Pri tem pa imajo očitno v mislih samo socialno revolucijo, ne pa tudi narodne. V resnici pa osvobodilnega boja ne bi bilo brez upanja in ideje o boljši družbi. Komunisti so bili tudi na tem bojnem področju eksperti in tudi zato je komunistična partija med vojno, v zelo težkih razmerah, postala množična. Slovenci smo se sicer začeli državno-politično udejanjati že prej. O tem sem leta 1971 napisal knjigo *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*.⁴ V mislih sem imel prvo samoodločbo, ko smo Slovenci leta 1918 prvič uveljavili to svojo pravico in postali narod tudi v državno-političnem in ne samo v zavestnem, kulturnopolitičnem smislu. Res je, da smo imeli že prej politične stranke, politični slovenski program, a nismo imeli državne suverenosti – nismo bili to, kar je Tine Hribar dobro poimenoval, nacija. Slovenci smo bili v Avstro-Ogrski priznani le kot narodnost. V avstrijski ustavi je pisalo »die Nationalitäten«, ne »die Nationen«. Slovenci smo torej postali politični narod, nacija, ko smo se odločili, da postanemo suvereni, in ko smo se odcepili od Avstro-Ogrske in v imenu svoje narodne pripadnosti postavili novo državno suverenost v okviru prve Jugoslavije. V tej knjigi sem izhajal iz teze, da je pravica do samoodločbe nekaj trajnega in da ni enkratna vstopnica v državo, ki preneha veljati, ko se odtrga kupon. Zato me je takrat v Beogradu profesor Dragoslav Janković vprašal, koliko teh odločitev še bo, če je bila tista v letu 1918 prva. Seveda sem odgovoril, da smo doživeli še drugo, samoodločbo za avnojsko Jugoslavijo, nisem pa mu omenil še tretje. Čeprav nam, zgodovinarjem, radi pravijo, da smo nazaj obrnjeni preroki, nisem bil prerok. Šele Bogo Grafenauer je leta 1991 mogel biti prvi zgodovinar, ki je v zgodovini Slovencev ugotovil udejanjenje treh med seboj vzročno-posledično povezanih odločitev o suverenosti.

⁴ Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, nav. delo.

Nekoč ste veljali za zagovornika jugoslovanske ideje.

Kako to mislite?

Na fakulteti naj bi bruce starejši kolegi spraševali, zakaj profesor Pleterski hodi peš po Jugoslaviji. In pravilni odgovor naj bi bil, da zato, ker išče odgovor na jugoslovansko vprašanje.

Res sem peš prehodil Jugoslavijo in res je tudi, da sem po upokojitvi napisal omenjeno knjigo *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Jugoslavija je namreč temeljila ravno na teh treh dejavnikih. Ni pa res, da bi bil jugoslovanski unitarist. Trdim, da je nekdanja država nastala kot posledica samostojne odločitve različnih narodov, ki so se izoblikovali že v 19. stoletju, nekateri izmed njih pa so imeli v zgodovini že prej svoje državne tvorbe. Moja ideja je bila, da sta bratstvo in enotnost izraz samostojne samoodločbe vseh narodov in vsakega posebej za skupno življenje v enakopravnosti, ne pa izraz obstoja unitarno pojmovanega subjekta, niti to ni bila njihova razvojna perspektiva. Jugoslovanska unitaristična smer je največkrat želela uveljaviti tezo, da je Kraljevina Jugoslavija nastala že takrat, ko je zmagovita Srbija, ki je bila na strani zmagovalcev v prvi svetovni vojni, osvojila druge dele Jugoslavije. Drugi narodi naj bi se tej zmagi podredili. To sem vedno zanikal.

Ko se je Slovenija osamosvajala, so vam nekateri očitali, da zagovarjate Jugoslavijo.

Zato, ker so me razumeli napačno, a priori. Res pa je, da sem februarja 1987 javno kritiziral 57. številko *Nove revije*. Kritiziral sem jo, ker ni upoštevala pravice vseh narodov Jugoslavije do samoodločbe. Nikoli nisem govoril, da je Jugoslavija ena država in en narod, ki ju je treba ohraniti. V tej številki *Nove revije* pa je bilo napisano, da je kritična točka v strukturi celotne obstoječe jugoslovanske federacije v tem, da priznava pravico do samoodločbe, do državnosti, nekaterim, ki te pravice nimajo. Da jo neupravičeno priznava Makedoncem, Črni gori, Bosni in Hercegovini. Ravno temu stališču sem ugovarjal. Nisem bil proti samoodločbi Slovencev, nasprotoval pa sem temu, da bi Slovenci svoj narodni program vezali na neke pre-

računljive koncepcije, ki zanikajo pravico nekaterih drugih do samoodločbe. Pač velikosrbska trialistična koncepcija Jugoslavije. Z omenjenim pridržkom so v tej številki revije priznavali samo tri narode, Avnoj pa je konstitutivne pravice priznaval vsem petim narodom in trinarni Bosni in Hercegovini. Pisci v *Novi reviji* so zgodovinske pridobitve in pomen Avnoja pač zanikali. Janez Janša me je leta 1993, ko je skupaj še z nekaterimi vrnil državno odlikovanje, ker naju je skupaj z Ljubom Bavconom odlikoval Milan Kučan, obtožil, »da sem zadrževal osamosvajanje Slovenije«.⁵

Opozarjali ste tudi, da lahko Italija po osamosvojitvi Slovenije zasede rapalsko mejo. To se ni zgodilo.

Na srečo ne, a moja opozorila so imela seveda racionalne temelje. Zaradi svojega znanstvenega dela sem imel dobre stike s koroškimi Slovenci. Od koroškega politika Mirta Zwittra sem slišal zgodbo o tem, kaj se je dogajalo v času praške pomladi, ko se je porajala situacija, v kateri bi se lahko spremenila vsa

---

⁵ Junija 1993 so Igor Bavčar, dr. France Bučar, Janez Janša, Jelko Kacin, Alojz Peterle in dr. Dimitrij Rupel v plastični vrečki z napisom Bata pred predsedniško palačo pustili odlikovanja in to utemljili v javnem pismu Milanu Kučanu (21. junija), v katerem so izrazili ogorčenje zaradi politike razvrednotenja slovenske samostojnosti in poskusov kriminaliziranja bojev za samostojnost; očitali so, da se visoki oficirji JLA vračajo v Slovenijo, in trdili, da se Kučan zavzema za njihove pokojnine in odkup vojaških stanovanj, veliko manj pa za svoje padlih v vojni za Slovenijo. Slovenija naj ne bi dostojno praznovala osamosvojitvenih dogodkov, Kučan naj bi bil legitimiral »nacionalno izdajo« v t. i. prisluškovalni aferi (primer Zlobec). Pisci so pogrevali zgodbo z odvzemom orožja teritorialni obrambi maja 1990, zlasti pa so Kučanu očitali, da je zlati častni znak svobode podelil svojima »sopotnikoma iz komunističnih časov«, dr. Ljubu Bavconu in dr. Janku Pleterskemu, in zahtevali, naj javno pojasni, na katerem členu zakona o odlikovanju temelji njegova odločitev o podelitvi teh dveh odlikovanj. V obtožbah pa so šli še dlje: Kučan naj bi bil s svojo politiko ogrožal kar slovensko samostojnost, saj naj bi bile v tujini in doma čedalje glasnejše pobude za oživljanje nekakšne nove Jugoslavije. Gl. Božo Repe, »20 let: interpretacija osamosvojitve«, *Mladina*, 23. junij 2011.

evropska struktura. Takrat so nekateri posamezniki iz slovenske politične emigracije poslali nekoga v Rim povprašat tamkajšnjo vlado, kaj bi Italija storila, če bi se Slovenija odcepila od Jugoslavije. In dobili so odgovor, da se Slovenija lahko mirno odcepi, ampak da bo Italija potem zasedla rapalsko mejo. Na srečo sem s svojim opozorilom zgrešil, a ne vemo, kaj se še vse lahko zgodi. Danes ni več mej, pravijo, so pa Primorci zelo občutljivi, ker se v njihovih krajih naseljujejo Italijani. Ne brez razloga. Poglejte samo, kako se je spremenila avstrijska Koroška brez sporazuma o jezikovni meji. Nekoč so bili na južnem avstrijskem Koroškem tudi po uradni statistiki skorajda sami Slovenci, razen v nekaterih urbanih središčih, danes pa so tam neznatna manjšina. Slovencev je na avstrijskem Koroškem danes manj, kot je tam priseljencev iz nekdanje Jugoslavije. Ponemčenje na domačem pragu je posledica zapletenega procesa, a njegov bistveni del je nasilje. Stoletno politično, gospodarsko, kar antikulturno in brezosebno strukturno nasilje, vse po konsenzualno nespremenljivem aksiomu vladajočih drugega jezika v deželi. Do ere nacizma. In tudi spet v republiki Avstriji, potem ko je bila ta po zmagi zaveznikov z mednarodno pogodbo obnovljena kot neodvisna in demokratična država.

SDS je iz zgodovine potegnila politično nasilje jugoslovanskih obveščevalnih služb, ki so na avstrijskem Koroškem, včasih organizirano, včasih pa ne, nastavljale bombe. Kako razumete ta čas?

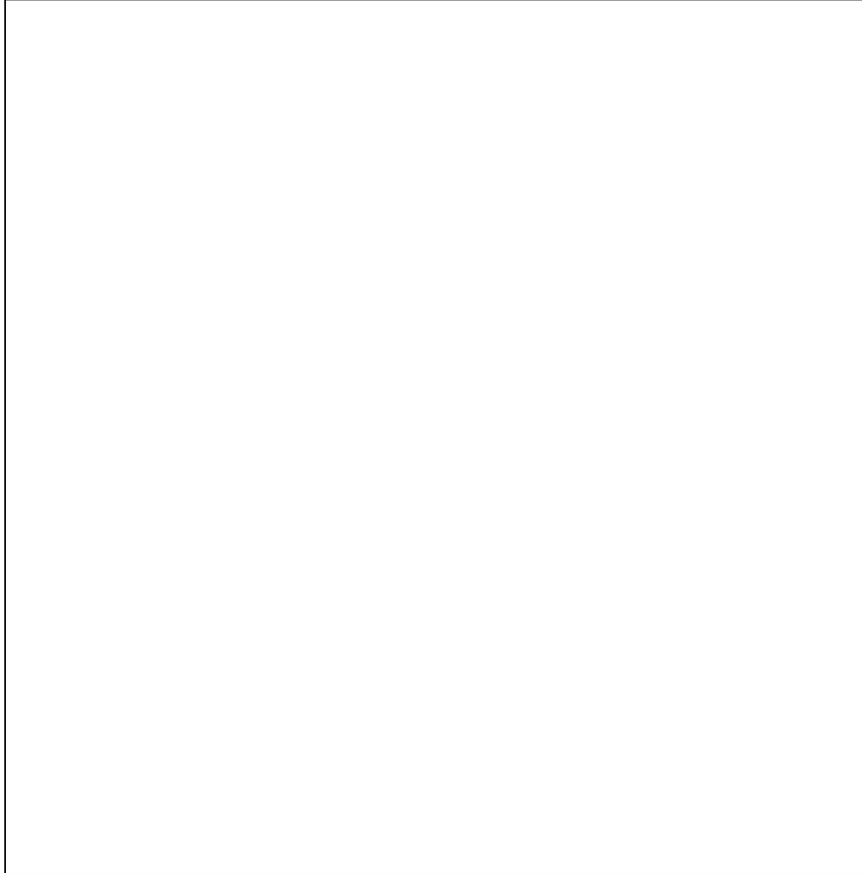
Ta del Evrope je desetletja doživel terorizem na Južnem Tirolskem in teroristični način uveljavljanja neke narodne pravice se je zdel nekaterim sprejemljiv. Ne vem, zakaj je nekaterim našim obveščevalnim funkcionarjem prišlo na misel, da bi bilo tudi na Koroškem mogoče s podobnimi dejanji dobro pretresti nemške nacionaliste in simpatizerje nacizma. To je bilo nespametno. Obveščevalne službe po svetu, kakršne so bile in so očitno tudi danes, so pač dovezetne za takšne ideje. A problem nastane, ko se s pomočjo prikrojenga obravnavanja te zgodovine poskuša strankarsko-politično delovati danes.

Politika je vedno rada zlorabljala zgodovino.

Zgodovina, dokumenti, spravljani v arhivih, se ne bi smeli neposredno vključevati v politični boj. Včasih so po svetu hodili sejmarji, ki so imeli v podolgovatem zabojčku zložene kuvertice s horoskopi, na ramenih pa jim je sedel papagaj. In za plačilo je papagaj s kljunom potegnil na plan neko kuverto in ta je napovedovala usodo. Arhiv ne more biti takšna papagajska ponudba, ne more nekdo iz arhiva vzeti delčka zgodovine in ga potem zlorabiti. Zgodovina bi morala ostati v zgodovini, ne pa da jo v posameznih drobcih želimo iz nje izrupati in prestaviti v današnji čas. To je nesmiselno, še več, veljati bi moral družbeni konsenz, ki bi takšna dejanja obsojal. To lahko namreč povzroča škodo ne samo tistemu, ki je žrtev takšne papagajske zgodovine, marveč tudi vsem drugim, ker postanejo kolektivne žrtve nekega sprevrženega sistema političnega delovanja, ki je nosilec nedemokratičnih odnosov v celoti. Zgodovina je veda o minulem življenju. In življenju, ne mrcvarjenju zgodovine, je treba pustiti čas, da nadaljuje tisto, kar je bilo dobrega, in da pušča za sabo, kar je bilo slabega. A ne v obliki nekih dekretov o zgodovini, ne v obliki proklamacij, ki jih moramo sprejeti vsi in se to potem zlorablja.

Recimo z zapovedmi iz šolskih okrožnic o tem, kaj je dovoljeno in kaj ni.

Če kdo danes želi obnavljati kult osebnosti Josipa Broza - Tita, je to škodljivo, ne samo nedemokratično. Noben pameten človek ne more nekritično ploskati vsemu, kar je v svojem življenju storil Josip Broz - Tito, ampak ga mora jemati kot zgodovinsko osebnost, ki je imela svoj dobri smisel in svoje slabe strani. Če se je kdo v zgodovini Slovencev uprl sovražnemu napadu na njihov obstoj in na njihovo pravico do samoodločbe, ne more biti izključen iz spoštljivega zgodovinskega spomina Slovenije. A naj vas vprašam drugače, kdo pa je danes v Sloveniji privrženec kulta osebnosti? No, razen morda ene ali dveh oseb ...

* To besedilo sem oblikoval na osnovi svojih misli in pripomb, ki sem jih avtorju poslal 27. junija 2012, a na moje pismo ni odgovoril. Zahvaljujem se mu, ker mi je omogočil branje knjige v elektronski obliki, kajti zaradi mojega slabega vida ne morem več brati tiskanih izdaj. Najbrž je bila to zadnja knjiga, ki sem jo še mogel prebrati, vendar sem jo s pridom in zadovoljstvom. S pridom, ker sem v njej našel veliko takega, kar sem že zamudil brati. Z zadovoljstvom pa, ker menim, da je avtor kot zgodovinar z njo opravil pomembno delo, in to ob izjemno »kontaminirajoči« temi. Sestavek je za branje nekoliko uredil dr. Zdenko Čepič, za kar se mu toplo zahvaljujem. Odgovornost za vse povedano pa ostaja seveda meni.

MISLI OB BRANJU KNJIGE ČAS ODLOČITEV*

Tu zapisujem nekaj svojih osebnih pripomb, ki sem jih imel ob branju knjige zgodovinarja dr. Bojana Godeše *Čas odločitev* s podnaslovom *Katoliški tabor in začetek okupacije*, ki je izšla pri Mladinski knjigi leta 2011 v zbirki Premiki. Mislim in upam, da utegne ta knjiga res premakniti strokovno razpravljanje o naših problemih iz let druge svetovne vojne s sedanje mrtve točke, na kateri vlada oglušelost za argumente drugih in drugačnih, brez pripravljenosti na enakopravno in enakovredno razpravo.

Bojan Godeša prepričljivo trdi in dokazuje, da je v politiki treh vodilnih mož Slovenske ljudske stranke (SLS) – dr. Antona Korošca, dr. Frana Kulovca in dr. Marka Natlačena – že vsaj po kapitulaciji Francije konec junija 1940 zavladala in nato zdržema vladala usmeritev, utemeljena na prepričanju, da je zmaga osnih držav v vojni zagotovljena. To prepričanje je temeljilo tudi na njihovem lastnem idejnem zadovoljstvu z značajem nove trajne družbene in državne ureditve Evrope, ki bo tej zmagi sledila. Tako je bilo ne glede na Koroščevo in štiri mesece zatem še Kulovčevo smrt, ko je vodstvo stranke čez noč vzel v roke Natlačen, potem ko je Hitler uničujoče napadel Jugoslavijo. Med vsemi tremi je nedvomno (dokazano) obstajala nepreklic(a)na kontinuiteta usmeritve. Posebno se je izkazala v skrivnem predlogu Nemčiji 5. aprila 1941, ki sta ga sestavila Kulovec in dr. Miha Krek, in nato v Natlačenovem ravnanju

v po Italiji sovražno zasedeni Ljubljani. To kontinuiteto generalne usmeritve stranke razkriva knjiga in jo dokazuje kot nedvomno.

Do zdaj je bila ta ali zatajevana, ali pomanjkljivo ugotovljena, ali prezrta kot neverjetna, včasih celo pri vseh nezaželena. Godeša zato tudi upravičeno in nič samovoljno išče prelom v njej. In to kar na začetku svojega začetka, saj je na tej točki najmanj ideološko sporen in najbolj stvarno, strokovno izpostavljen. Namreč v novi opredelitvi stališča SLS v evropski vojni. Ta je vzplamenela tudi na slovenskih tleh nad glavami državljanov napadene Kraljevine Jugoslavije in SLS je pod vodstvom Natlačena s svojo generalno usmeritvijo priznala in sprejela vojno uničenje Kraljevine Jugoslavije. In prav na tej stvarni in zanesljivo verodostojni ravni je avtor prelom neutajljivo tudi ugotovil. Dogodil se je nekaj mesecev pozneje pod vodstvom istega Natlačena z odločitvijo, da SLS opusti politiko državnopravnega priznavanja izvršene debelacije Jugoslavije ter da presedla na stališče in politiko neprizna(va)nja te vojnopravno nezakonite debelacije. Zato ta prelom v usmeritvi stranke kratko označuje kot legalizacijo. Seveda legalizacijo, nepogrešljivo za begunsko vlado na britanskem ozemlju in še posebno nepogrešljivo v odnosu vodstva SLS v Ljubljani do te vlade, v kateri je bila tudi sama zastopana. Edina med priznanimi slovenskimi strankami sploh.

Vse to izvajanje v knjigi, kakor sem že zapisal, sprejemam. So pa sicer tukaj še momenti, ki jih je treba pojasniti ali dodelati, a vendar avtorjeva teza o prelomu stoji že sama po sebi. Ali, kakor se rado reče, »pije vodo«. Morda je želel avtor okostenele zadržke omajati vsaj s tem neomajnim začetkom začetka in si ta hip še prihranjuje razpravo o vprašanjih in dvomih, ki bodo iz tega začetka nujno sledili.

In menim, da ima prav, če tako razmišlja. Saj sem rekel, da bi upanje nastalo že s premikom vsaj neke točke v brezupni skrepenosti pojmovanja v naši javnosti.

Okvirno o knjigi mislim, da je škoda, da avtor ni vzel v premislek pristopa, ki sem ga – tudi k tej temi – ponudil na posvetu Slovenske matice o tridesetih letih pri nas. V referatu »Politika

naroda v krizi družbe, države in idej«¹ sem poskušal odgovoriti na vprašanje, kolikšna je (še) bila politična moč SLS pred 6. aprilom 1941. Ob tem pa sem načel tudi vprašanje, zakaj ni bila izkoriščena možnost za nove, bolj demokratične (tajne) volitve v letu 1939. Kolikor vem, zgodovinarja, ki proučujeta politično delovanje v Kraljevini Jugoslaviji, dr. Jure Gašparič in dr. Jurij Perovšek, tega nista obdelala. Ker teh volitev pač ni bilo.

Žal pa ni avtor upošteval novih podatkov o »belogardizmu«, ki jih je Franček Saje, avtor knjige *Belogardizem*,² objavil konec sedemdesetih let v obsežnih nadaljevanjih v *Delu*. Šlo je za nekatere podatke iz tujih arhivov, ki jih je domnevno dobil od zgodovinarja dr. Dušana Bibra, večidel pa so bili iz fondov NUK o dejavnosti Katoliške akcije, Tomčeve organizacije, pa tudi odlomki nekaterih spominskih zapiskov. Saje mi je tisti čas pravil, kako vneto mu pri iskanju pomagajo sodelavke NUK. Jaz sem te izrezke iz *Dela* pregledal šele leta 2007, v času priprav na posvet SAZU o problemih demokracije,³ in jih nekaj uporabil v referatu.⁴ Navedek o »vsebanovinskem« zborovanju Katoliške akcije leta 1940 v Kranju, ki ga avtor po tem referatu navaja v knjigi na začetku (str. 14), je iz tega kar bogatega Sajatovega gradiva. Ne morem si oprostiti, da ga sploh nisem navedel. Niti nisem teh izrezkov pozneje v svojih papirjih več našel (bil sem že v krempljih starostne šlamparije). Sajatovo gradivo tudi sicer ni dovolj opaženo. To še posebej omenjam, ker je posredno pomembno tudi za videnje Kulovec-Krekovega petoaprilskega predloga Nemčiji. V Sajatovih dopolnilih ga tam, kjer bi moral priti na vrsto, namreč ni! Ne

---

1 Janko Pleterski, »Politika naroda v krizi družbe, države in idej«, v Peter Vodopivec, Mahnič Joža (ur.), *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*, Slovenska matica, Ljubljana, 1997, str. 43–57.

2 Franček Saje, *Zločin nad domovino*, knj. 1: *Belogardizem*, Slovenski knjižni zavod, Ljubljana, 1951 (3. izd.: Založba Ciceron, Mengeš, 2008).

3 Gl. nav. zbornik *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941*.

4 Janko Pleterski, »Totalitarni duh' na Slovenskem tudi v katoliškem taboru«, v *Pravica in moč za samoodločbo*, str. 577–608.

verjamem, da on ne bi vedel zanj. Domnevam, da ga uredništvo *Dela* ni želelo popularizirati. Predlog Nemčiji se je zdel nekaj naravnost nemogočega za ugled Slovencev, tako da se je najbrž nekemu zdelo bolj modro o njem ne govoriti, četudi je to moral biti za tedaj vladajočo politiko naravnost uničujoči dokaz zoper slovenski klerikalizem. A uničujoč tudi za sicer dobri sloves Slovencev v Jugoslaviji, posebno pri Srbih. Oni so se po svoji zgodovinski osovraženosti pri Nemcih in po svoji narodni ogroženosti po Hitlerjevem napadu radi primerjali ravno s Slovenci. In Slovenci so zaradi tega mogli v Beogradu nastopati proti velikodržavnemu centralizmu z manj sumničenja.

Ni mi znano, koliko je odkritje dr. Ferda Čulinovića⁵ vplivalo na mnenje in razpoloženje v tistih letih. Za ta neverjetni slovenski »predlog Nemčiji« sem izvedel menda šele iz objave v zbirki dokumentov o jugoslovanskem federalizmu Branka Petranovića in Momčila Zečevića (1987). Kdaj sploh je bila ta zoprna stvar prvič omenjena v slovenskem zgodovinopisju? Jaz sem o njej prvič pisal oziroma govoril na predavanju na ljubljanskem zgodovinskem društvu 14. novembra 1991.⁶ Tam sem na kratko obravnaval tudi temo, ki je jedro Godeševe knjige. Iz te zdaj prepričljivo izhaja, da sem tisto pisal neustrezno. Najvidnejša razlika je v tem, da ne potegnem neposredne kontinuitete predloga Nemčiji s tedaj že umrlim Korošcem, kakor zdaj piše Godeša. Povem naravnost: tega si nisem mogel zamisliti. Čeprav so bili pomisleki, na kakršne je mogel naleteti Saje pri omenjeni objavi svojih dopolnilnih dokumentov,

---

5 Ferdo Čulinović je objavil v knjigi *Okupatorska podjela Jugoslavije* (Beograd, 1970) zapis nemškega diplomata o obisku Kulovca in Kreka na slovaškem poslanstvu 5. aprila 1941. V slovenščini je ta dokument objavljen v zborniku *Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodnem spominu: Slovenski zbornik 2007*, GO ZZB NOB Slovenije, Ljubljana, 2007, str. 348–349, izvornik pa v *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*, Serie D: 1937–1941, Band XII.1: Die Kriegsjahre, 5. Band, 1. Halbband, Göttingen, 1969, str. 383–384.

6 Objava v *Delu*, 14. december 1992, in pozneje v moji knjigi *Senca Ajdovskega gradca*, str. 189–205.

medtem že korenito preseženi. Ne pa tudi za Sajeta pred tem, ko je verjetno tudi sam sprejel odločitev uredništva *Dela*.

Poglavje o Korošču vsebuje zame največ novosti. Zlasti pripoved o stopnjevanju in skoraj katastrofalni akciji za prevzem vladnih vajeti po pričevanju Mihaila Konstantinovića⁷ in še nekaterih soudeležencev z nasprotne srbske in dvorne plati ter ugotovitev Koroščeve prognostične in idejno podzidane usmeritve k prihodnosti Jugoslavije v novem evropskem redu. Posebno pomembni se mi zdita ugotovitev in razčlemba povezave te usmeritve s politično usmeritvijo in početjem novega poglavarja SLS Kulovca, navzlic nenadnosti Koroščeve smrti in slabe pripravljenosti za prevzem poslov. Avtor upravičeno ugotavlja različnost pogledov enega in drugega na Hrvate. Glede tega menim, da bi se dalo povedati še kaj.

Koroščevo razmerje do Hrvatov v okviru nasprotij v jugoslovanski politiki ni opredeljeno le špekulativno, ampak nosi tudi poteze strukturne politične različnosti med Slovenci in Hrvati v preteklosti, ki prinašajo tudi občutno različnost njihovih državnih možnosti in pričakovanja v razmerju do integritete Jugoslavije. O tem več ob vprašanju skladnosti Koroščevih predstav s konceptom predloga Kulovec-Krek 5. aprila 1941 Nemčiji. Pred tem nekaj pripomb glede splošne podobe SLS v Koroščevem finalu. Sklicujem se na dve deli, ki ju priporočam za nadaljnje upoštevanje.

Godeša navaja podatke o visoki podpori, ki jo je Koroščeva SLS kot del režimske stranke JRZ dobila na zadnjih predvojnih volitvah decembra 1938. Žal ni pri tem ničesar o odstavljenih volitvah leta 1939! Ta moment in še nekatere druge sem načel v referatu »Politika naroda v krizi družbe, države in idej med vojnama«, izdelanem leta 1995.⁸ V njem sem prišel do sklepa, da

---

7 Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma: dnevnične beleške 1939–1941, londonske beleške 1944–1945*, Agencija MIR, Novi Sad, 1998. Konstantinović (1897–1982) je bil pravnik, od avgusta 1939 do marca 1941 minister bez listnice in pravosodni minister v Cvetkovićevi vladi, eden od idejnih tvorcev sporazuma Cvetković-Maček o nastanku Banovine Hrvške ter član vlade, v kateri je bil minister tudi Korošec.

8 Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo*, nav. delo, str. 187–211.

je bila politična moč SLS v Dravski banovini bistveno zmanjšana že ob začetku vojne, ne šele v njenem teku ob vprašanju odpora okupatorjem.

Pri tem velja pripomba glede načina izražanja, ki ne razločuje veroizpovedi ljudi od njene politizacije v boju za udeležbo cerkve v državni oblasti in se hoče z versko oznako »katoliški« ogniti slabšalnemu pridevniku »klerikalni«. Tudi izraz »katoliški tabor« potrebuje precizacijo »politični«. Ali krajše kar »politični katolicizem«. Že pred vojno ga je prav v krogu katoliške kritične misli uvedel Ruda Jurčec v knjigi o Janezu Evangelistu Kreku.⁹ Zakaj ga danes nadomeščati z izrazom, ki se je nekoč utrdil kot obramba pred starimi slovenskimi liberalci, pa so ga leta 1905 opustili z novim imenom stranke svojega tabora – slovenska »ljudska« stranka, SLS, ne več »katoliška«! Če je danes govoriti o »klerikalcih« nevljudno, je govoriti o istih strankarjih kot o »katoličanih« strokovno netočno in do politično drugače mislečih ljudi katoliške verske pripadnosti celo diskriminatorno.

Tukaj naj mimogrede pripomnim, da avtor knjige *Čas odločitev* tudi priložnostno omenja škofa dr. Gregorija Rožmana in cerkvenega profesorja dr. Lamberta Ehrlicha ter da ju očitno oba politično prišteva v »katoliški tabor«. Želel bi si, da bi avtor v svoji knjigi kaj rekel o tezi (če morda ni tega storili že kje drugje), da sta obstajali vsaj dve bazi oblasti tega političnega tabora v jugoslovanski Sloveniji v tistih časih: ožje strankarska in strukturno cerkvena. O tem sem govoril na posvetu SAZU o problemih demokracije konec leta 2006. Mislim, da bi se s tem olajšalo iskanje odgovora na osrednje vprašanje knjige o kontinuiteti in o prelomu v politični usmeritvi SLS v času sovražne zasedbe. Natančneje, kdaj in v čem je prelom nastopil ali pa tudi ni nastopil?

Nedvomno upravičeno avtor ugotavlja Koroščevo usmeritev stranke v prihodnost Evrope po zmagi osnih držav in v smislu vrednot, skupnih Rimu in Berlinu ter njegovi stranki. In v poteku dogajanja do njegove smrti dokazuje kontinuiteto z usme-

⁹ Ruda Jurčec, *Krek*, Hram, Ljubljana, 1935.

ritvijo in dogajanjem po nastopu njegovega naslednika na čelu SLS Kulovca. Prva in prvinsko neomajna poteza te usmeritve in te kontinuitete je zavračanje vsakega odpora vojskovanju osnih držav v aktualni vojni z njihovimi nasprotniki. In prepričljivo je s to temeljno značilnostjo ali lastnostjo strankine usmerjenosti dokazovati tezo o njeni kontinuiteti v vojni politiki vseh treh v knjigi obravnavanih strankinih voditeljev, od Korošca do Natlačena. To ni sporno in to drži. In to je logična, prvinska predpostavka Kulovčevega predloga s Krekovim »sopodpisom« 5. aprila 1941 slovaškemu poslaniku, saj ta predlog vnaprej sprejema kapitulacijo, torej udejanjenje odpora stranke vsakemu odporu in nasprotovanju Nemčiji. Seveda, v tem trenutku že s predpostavko, da bo Jugoslavija, ker je takšno nasprotovanje 27. marca 1941 medtem že ustvarila, zdaj od Nemčije pokončana. V tem smislu je bil »petoaprilski« predlog Nemčiji dokončna zavrnitev ali obsodba državnega udara v Beogradu, in to s korakom na mednarodno področje. Na področje mednarodne vojne med dvema taboroma držav tudi v civilizacijskem smislu. To ni bila odločitev, ki bi bila nasprotna Koroščevi usmeritvi, ki je hotela v vsedržavnem smislu zagotoviti pozicijo Jugoslavije, ki jo je državni udar 27. marca tako manifestativno podrl. Vendar katerega negativne posledice za miren obstoj Jugoslavije je 30. marca solidarno sprejel – z narodnega stališča Slovencev in s stališča lojalnih državljanov – celo sestanek vodstva SLS v Ljubljani v odsotnosti Kulovca in Kreka.

Tako nastajata dve vprašanji, ki zahtevata nekaj posebne pozornosti. Eno je temeljno za dolgoročno kontinuiteto proosne usmeritve SLS, ki nastaja iz do sedaj znanih oziroma upoštevanih dokumentov ob očitni protislovnosti sklepov SLS z dne 30. marca v Ljubljani in realne vsebine petoaprilskega predloga Nemčiji v poslaništvu Slovaške v Beogradu. To vprašanje obravnava Godeša v delu knjige, ki govori o Kulovcu. Mislim, da ga je prepričljivo razrešil s tem, da je pokazal, kako je Kulovec protislovje osebno odstranil v dneh med obema datumoma, 30. marcem in 5. aprilom, in to s soglasjem (poučenih in kompetentnih) udeležencev o preklicu sklepov, impulzivno in zmotno sprejetih na sestanku vodstva SLS v Ljubljani 30. marca 1941.

Drugo vprašanje je Koroščevo stališče do ohranjanja celosti Jugoslavije, kakršno se mu vse do smrti 10. decembra 1940 v zgodovinpisju pripisuje v pozitivnem smislu, a je realna vsebina petoaprilskega predloga s tem v očitnem protislovju. Tega vprašanja Godeša v knjigi niti ne postavlja in ga očitno šteje za razrešeno v okviru logike zdaj argumentirano izkazane Koroščeve generalne usmeritve in njene zdaj vidne generalne kontinuitete pod Kulovcem in Natlačenom.

Do svoje smrti Korošču pravzaprav ni uspelo voditeljem nacistične Nemčije jasno sporočiti ali celo osebno razložiti svoje nove zamisli. Iz vsega, kar razgrinja avtor v knjigi, pa je mogoče glede tega reči, da je imel v mislih, da bi probleme rešil, tudi za svojo stranko in za njeno cerkveno ozadje, s trajno mirno pridružitvijo celotne Jugoslavije pod njegovim vladnim vodstvom politiki zmagovite Hitlerjeve Nemčije. Tudi glede ureditve Evrope. Idejno ga je pri tem vodila velika kompatibilnost političnega katolicizma oziroma njegovih konkretnih desno radikalnih variant na ozemlju Jugoslavije, posebej slovenskega, s konceptom nacistične Nemčije, tudi kot vodilne sile nacifašistične zveze Rima z Berlinom, ki že – vsaj od velikonemške likvidacije samostojnega katoliškega totalitarizma v Avstriji – trpežno udejanja medsebojno toleranco z Vatikanom, celo formalno konkordatsko. Takšna rešitev problema bi obsegla tudi položaj jugoslovanskih Slovencev. Kolikor je znano, Korošec ni nikoli poskusil niti nameraval razpravljati posebej o položaju Slovencev ali se celo dogovarjati s tedanjimi političnimi dejavniki Nemčije. Česa takega tudi v knjigi ni najti. Ali je imel morda Korošec iz svoje starejše politične preteklosti kakšne izkušnje v tej smeri?

Tu samo omenjam: nakazovanje možnosti popravka meje z Jugoslavijo na Koroškem ob julijskem puču nacistov leta 1934, privolitev Jugoslavije na anšlus leta 1938, enako tudi vodstva koroških Slovencev, temu sledeča zadržanost nove nacistične oblasti na Koroškem do slovenske manjšine, a hkrati svarilno ljudsko štetje leta 1938. Vse v razmerju do priznanja obstoja Jugoslavije kot celote.

Korošec je vedel, da je za Nemčijo v vojni interesantna Jugoslavija le kot celota, če ostane vsaj nevtralna. Hitler od njenega razbitja ni računal na nobeno vojaško prednost razen protibritansko preventivne glede navzočnosti na tem pomembnem terenu. Uničevanje Slovencev na njem je v viziji vojne zmage Hitlerju moglo biti le droben maščevalen oddih. Korošču pač tudi ideološka togost najbrž ni vzela pogleda na realnost, na pomen celovitosti Jugoslavije tudi za položaj Slovencev v njenih mejah. Simovičev državni udar je Kulovec v svojem predlogu Nemčiji res zavračal, a motiv ni bil enak Koroščevemu, ko je ta pripravljaval nasprotni namen tega udara, namreč pristop Jugoslavije k trojnemu paktu kot celote. Kulovčeva temeljna državniška nedoraslost mu morda ni dopuščala, da bi to dojel. Pa saj mu to niti ni bilo treba, saj Korošca ni bilo. Važno je bilo uveljaviti njegovo temeljno naročilo. Radovoljno priključitev zmagovitemu novemu redu, ki so ga Evropi prinašale države osi.

Avtorjeva teza, da obstaja neposredna vsebinska povezanost Koroščeve usmeritve kot voditelja SLS in Kulovca kot njegovega naslednika v SLS na tej funkciji, je po mojem dobro utemeljena. Seveda pa je težava v tem, da je Korošec preminil nepričakovano in da ni bilo primopredaje. In potem se je podobno zgodilo še Kulovcu. Če pomislim na vse, kar navaja v knjigi, in tisto, kar opažam sam (ne edini), se odpira samo še vprašanje, ki je seveda čisto hipotetično, ali bi tudi Korošec mogel biti »sopodpisnik« »petoaprilskega« predloga Nemčiji v letu 1941. Navajam nekaj premislekov.

KOROŠEC IN SLOVENIJA BREZ JUGOSLAVIJE

Ali je Korošec verjel v možnost, da Hitler po razdejanju Jugoslavije dopusti nastanek Slovenije, kakršnekoli, prizna obstoj Slovencev kot naroda, ali je na to celo računal? Velikonemška misel, tudi najbolj demokratična, celo Slovencem v kulturnem in socialnem smislu naklonjena, že leta 1848 izrecno odreče

možnost, da bi se državno osamosvojili.¹⁰ Vsa zgodovinska izkušnja – tudi osebna Koroščeva – je izkazala, da je ta odklonilnost velikonemštva neomajna, od Hitlerja stopnjevana do genocidnih skrajnosti.

Možnost, da bi Hitler po razpadu Jugoslavije mogel dopustiti samostojnost nekdanj avstrijskega ozemlja jugoslovanske Dravske banovine, je bila zanj *contradictio in adiecto*. Model Češko-moravskega protektorata ni prišel v poštev za zgodovinsko nikoli spočeto samostojno državnost sicer v nemškem Rimskem cesarstvu jezikovno zaznanega sklopa »slovenjih« (*windisch*) deželnih območij.

Starozakoreninjena velikonemška potreba oziroma pretenzija na neposredno, tudi državno in etnično obvladanje dostopa celotnega rajha do Jadrana prek od Jugoslavije odpadle slovenske Dravske banovine pa spričo tudi od Hitlerja priznane rapalske določitve vzhodne meje Italije, tega zdaj celo drugega tečaja osi, ni prišla – v smislu poti do Jadrana – v poštev za kaj drugega kot za ozemeljsko razdelitev z Italijo.

Hrvaška ni bila del Avstrije in tako ni bila del državnega velikonemštva. Tega so se zavedali tudi Hrvati. Leta 1859 so sicer govorili o Zvonimirovem kraljestvu do Trsta, a pravaštvo – niti potem, ko ga aplicirajo nase tudi Slovenci – njih nikoli zares ne posvoji. Niti v letih trialističnih iluzij SLS o reformirani Veliki Avstriji niti v jugoslovanski formulaciji hrvaškega vprašanja v času »novega kurza«, hrvaško-srbske koalicije.¹¹ Geslo nekaterih Hrvatov glede skupne usode s Slovenci, »Ili svi slobodni, ili svi u kavezu«, ki se je v oporo Slovincem oglašalo med Hrvati med prvo svetovno vojno, ni moglo obveljati. Korošec je to

¹⁰ Izjava Vinzenza Rizzija v moji knjigi *Narodna in politična zavest na Koroškem*, Slovenska matica, Ljubljana, 1965.

¹¹ Misija Vittotija Racca za potrditev že napol dogovorjenega sporazuma o abdikaciji Trsta in Istre z Goriško, tudi s strani Slovencev niti v času Supilo-Trumbičeve jugoslovanske in protiavtstrijske akcije med prvo svetovno vojno, ki dejansko sprejema zaveznitvo z antantno Italijo in s tem končno ubrani na vzhodnem Jadrano le Dalmacijo. Niti Reke ne. Na ozemlju Slovencev ne vztraja niti na soško-savski razvodnici iz londonskega pakta.

izkusil in vedel, da ostanejo Slovenci brez Jugoslavije zagotovo sami, a da imajo Hrvati brez Jugoslavije svoje resne posebne možnosti. Problem Hrvatov je bila navzočnost Srbov na velikih delih zgodovinske Hrvaške. V jugoslovanskem kraljestvu opora velikosrbstva. Korošec je vedel za to protislovnost slovenskih in hrvaških interesov in upošteval je verjetnost, da bodo Hrvati svoje interese poskušali uveljaviti ne glede na usodo Slovencev.

Poseben razlog za Koroščevo distanco do Hrvatov je nastal po nastanku Jugoslavije prav zaradi diferencirane vloge pravaštva po letu 1918. Za SLS (VSL) niti prej niti po letu 1918 ni bilo v prohibitivni meri moteče, da Hrvati niso razvili močne katolicistične stranke, ki bi mogla biti pravašnja partnerica SLS. To se ni zgodilo niti v Jugoslaviji, ko se je s splošno volilno pravico na Hrvaškem večinsko uveljavila Radićeva oziroma Mačkova HSS, pravaši pa so postali relativno obrobni. Za Korošca je pred vojno in ob njenem začetku postal pri Mačku problematičen njegov nejasni odnos do Pavelićevega ustaštva, ki je črpalo iz pravaške ideologije na skrajno protijugoslovanskih pozicijah. Povsem nekaj drugega kakor v Šušteršičevih časih. Kulovec tem pridržkom ni sledil. In to se je po Koroščevi smrti izkazalo tudi v petoaprilskem predlogu Nemčiji.

(NE) UMRETI S SRBI

Dokument nemškega zunanjega ministrstva o Kulovčevem in Krekovem predlogu Nemčiji, ki ga je pri nas (v Jugoslaviji) prvi objavil Ferdo Čulinović, je v knjigi naveden v parafrazi.¹² Mislim, da bi bil potreben neposreden citat! Parafraza ni zadostna in je nekakšen namerni *understatement*. Ne podaja ostrine izjave. Opozarjam, da je to pomembno tudi za primerjavo s Koroščevimi stališči in njegovimi verjetnimi namerami. Pri tem se je treba spomniti, kako se je izrazil Korošec v svoji

---

¹² Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, nav. delo, str. 397. Avtor povzema dokument iz *Documents on German Foreign Policy*, zv. XII, dok. 273, str. 644.

zadnji izjavi cesarju Karlu oktobra 1918, ko je dejal, kolikor pomnim, da Slovenci (avstrijski Jugoslovani) hočejo s Srbi živeti in tudi umreti. Izjava Kulovec-Kreka je posledica ravno nasprotne volje. In to z dikcijo, ki bi se Korošču zagotovo uprla ob spominu na lastne zgodovinske besede, izrečene leta 1918! To izjavo je Korošec obširno citiral v svojem poročilu na sestanku državnoborskega Jugoslovanskega kluba. Nedavno je bila objavljena v spominih Vladimirja Ravniharja, če se prav spominjam. (Feliks Bister je v knjigi o Korošču¹³ ne omenja, na kar sem opozoril v svoji recenziji v *Naših razgledih*.) Parafraza to primerjavo onemogoča. Sploh pa je Kulovčev in Krekov predlog Nemčiji 5. aprila 1941 ključni dokaz knjige in bi ga moral bralec dobiti pred oči, tudi v izvirniku. Pa še tako kratek je, da ne bi bil obremenjujoč. Po mojem gre za še eno »Arhimedovo točko« v naši zgodovini.

O Koroščevih hipotetičnih zadržkih, če bi bil še živ, bi se dalo razmišljati tudi ob nekem pričevanju, ki ga avtor ne omenja in sem o njem govoril pred leti takole: »Potrdilo za Koroščevo zaupanje v Jugoslavijo, kot edino resnično oporo za Slovence, najdemo za zadnje dni miru v znanem spominu koroškega slovenskega politika krščanske socialne smeri dr. Joška Tišlerja, ki ga je zapisal leta 1968 v pismu Rudi Jurčecu. Vendar najdemo v tem pismu tudi že izraženo Koroščevo oceno, da bo Jugoslavija v bližajoči se vojni razbita. To je zanj seveda nezaželena katastrofa. Zato njegov nasvet, kako naj Slovenci v takem primeru ravnajo, zagotovo ni izraz kakega narodnega programa, še posebno ne kakega programa Slovenije brez Jugoslavije. Njegov nasvet ima značaj obupnega iskanja izhoda v skrajni sili. Le dokler obnova Jugoslavije ne bi bila spet možna, naj Slovenci iščejo neko zasilno rešitev. Korošec ne misli na kak upor. Računa na konkurenčnost med aspiracijami Nemčije in Italije glede jugoslovanske Slovenije in svetuje, naj se tudi jugoslovanski Slovenci zatečejo k Italiji. Strah pred nemštvom v njem očitno prevladuje. In ta strah pred nemško močjo povzroča,

---

¹³ Feliks J. Bister, *Anton Korošec, državnoborski poslanec na Dunaju: življenje in delo: 1872–1918*, Slovenska matica, Ljubljana, 1992.

da le malo pozneje sam zdvomi o možnosti, da bi Slovenci res lahko kaj izbirali med Nemčijo in Italijo.«

In Tišler je še leta 1953 v Koroščevem smislu formuliral svoj pozitivni odnos do Jugoslavije: »Vseeno, ali vlada tam Peter ali Pavel.« Tako je Tišler dejal na nekem predvolilnem shodu, čeprav je bila slovenska krščanska javnost na Koroškem že globoko razcepljena, predvsem pod vplivom emigracije. Svoj spomin na to Tišlerjevo izjavo sem povedal pred nekaj leti na predstavitvi koroškega zbornika o njem. Spomin je vključen v poročilo *Dela* o predstavitvi.

MOŽNI HIPOTETIČNI SKLEP O HIPOTETIČNEM VPRAŠANJU

Zagotovo je bil položaj Jugoslavije v mednarodnih odnosih 5. aprila 1941 že nekaj nespremenljivo danega. Hipotetično vprašanje, ali bi Korošec nanj reagiral drugače, kot se je glasilo »petoaprilski predlog Nemčiji«, je lahko le ugibanje, koristno za zgodovino kvečjemu kot miselna vaja. Korošec bi bil pač razočaran, da je Jugoslavija zdaj zanesljivo pred razbitjem in da so Slovenci brez vsakega jamstva izročeni »novemu redu«, v katerem bo prav posebno Hitler odločal o njihovem narodnem obstoju. Korošec ni bil človek kot na primer Ivan Hribar. Raje bi sprejel tisto, kar je bilo realno in pomembnejše od naroda: zadovoljitev temeljnega ideološkega interesa njega samega in po njegovem prepričanju še zlasti tudi ljudskega, verskega interesa. Jasno identificiranega s postulati tradicionalnega in sodobnega verskopoličnega fundamentalizma, ki sovpadajo s postulati novega reda. To je s korporativističnim, stanovskim antiliberalizmom in antisocializmom, predvsem pa tudi s papeškim antikomunizmom in celo z nacističnim antisemitizmom. In s prvim jamstvom brezpogojnega sprejemanja novega reda. Torej z zavračanjem odpora državi, ki ta red prinaša z orožjem. Slovenci? Srbi? Milost božja z vami! Ergo: Kdo ne bi podpisal petoaprilske ponudbe Nemčiji, četudi ve, da je brezupna?

Torej ni dokaza niti ni verjetno, da bi morali dvomiti o kontinuiteti usmeritve SLS od Korošca do Kulovca pa potem naprej, o čemer govori knjiga *Čas odločitev*.

Poglavje o Kulovcu seveda presega mojo dozdajšnje informiranost o njem kot nasledniku oziroma prevzemniku Koroščevih avtoritarnih voditeljskih metod v stranki, o njegovi iniciativni vlogi za pristop k trojnemu paktu v kronskem svetu. O trenutku, ko obupa nad Jugoslavijo oziroma možnostjo, da bi SLS v njenem okviru mogla uveljaviti svojo proosno strateško usmeritev, ali to vsaj skupaj s HSS. Zame bistvena novost je, da Kulovec osebno še 3. aprila uveljavi svoje stališče pri SLS v Ljubljani in obenem razveljavi sklepe s konca marca. Nič ni bolj jasna idejna preusmeritev k nacizmu. Vse v okviru vere v trajnost nemške zmage in nujnosti rešitve »Slovenije«, banovine, apriorne blizkosti zaradi antikomunizma, antisemitizma in sovraštva do framaisonstva, tj. liberalne demokracije. Vse to ostaja v tem oddelku brez eksplikacije in sploh brez omembe doktrine in stališč Rimskokatoliške cerkve, Katoliške akcije. Krekov beg z vlado ni reflektiran v zvezi s problemom tudi njegovega predloga Nemčiji prek slovaškega poslanika.

V drugem in tretjem delu knjige avtor prepričljivo dokumentirano vzpostavi povezanost stališč in političnih dejanj vodstva SLS od Kulovca s Krekom do Natlačena, preostalega na okupiranih domačih tleh. On še čuti odgovornost do Kreka, četudi je ta medtem, hočeš nočeš, prestavljen na britanska tla in v vojni na protiosno stran. Spričo Kulovčeve smrti kot prvaka stranke in v razmerju do njenega obstoja in ravnanja ostaja ta predlog Nemčiji (spričo dokazane povezanosti stališč in političnih dejanj vodstva SLS) tudi v novem položaju za oba, Natlačena in Kreka, determinanta vodstvenega odločanja v stranki. Pri Kreku se to izkaže, ko poleti 1944 dokončno odkloni celo od Churchilla spodbujeno sporazumevanje med vodstvom NOB v Jugoslaviji in jugoslovansko vlado v emigraciji.

Drugi del knjige dokazuje kontinuiteto odločanja na doslej dvomom najbolj izpostavljeni točki. Odstranjuje vtis protislovja med sklepom vodstva SLS na sestanku 30. marca 1941 v Ljubljani in pa Kulovec-Krekovim predlogom Nemčiji 5. aprila

1941 iz Beograda. To se je v knjigi zgodilo z ugotovitvijo Kulovčeve osebne navzočnosti med obema datumoma v Ljubljani in s prikazom njegove uspešne intervencije za revizijo stališč in sklepov vodstva SLS, tako da to vodstvo sprejme nove, v smislu stališča obeh ministrov v beograjski vladi, ki bo 5. aprila 1941 vpisano v njun kritični predlog Nemčiji. V dokazni verigi je odpadla možna domneva o zevajoči vrzeli, manjkajočem členu, in odkrita je neposredna povezanost te politične usmerjenosti in dejanj SLS pred agresijo Nemčije in Italije na Kraljevino Jugoslavijo in po njej v razmerah sovražne okupacije. S tem je tudi omenjeni skrivni predlog Nemčiji končno umeščen v ugotovljeno zgodovino Slovencev in Slovenije. Menim, da je s tem Kulovec-Krekov predlog Nemčiji dobil v njej pomen še ene Arhimedove oporne točke za razpoznavanje problemov. Natlačenu je pomenil uporaben napotek za odkrito akcijo na tej strani vojne črte, zdaj onstran nje odsotnemu Kreku pa trajno, četudi najskrbneje skrivano zavezanost vsaj še politiki (totalitarnega) antikomunizma oziroma odpora odporu. Ta brezpogojna zavezanost je še naprej nepreklicana »rdeča nit« samega obstajanja stranke, njegov skrajno aktualizirani vidik, njen čedalje neogibnejši *raison d'être*, stržen njene usmeritve od Korošca do poraza in bega v tujino.

Natlačen se v svojih prizadevanjih, najprej za sporazum z Nemci, zatem pa z Italijani za priznanje slovenske avtonomije v sistemu okupacije, nikoli ni skliceval na petoaprilski predlog Nemčiji, četudi je poskušal vsaj delno uveljaviti njegov namen. To je mogoče pojasniti s tem, da je sicer vedel za njegov smisel, a o besedilu samem ni bil informiran. Neposredno po predlogu v bombardiranju Beograda ubiti Kulovec njegovega besedila ni prenesel nikomur (če je sploh kdaj bilo napisano in predlog ni bil le ustno podan). Krek pa je o njem – tudi v interesu svoje osebne usode med Britanci – in očitno tudi po njihovi zmagi v vojni obmolčal za vedno. Nobenega podatka ali znamenja ni, da bi kdorkoli izvedel kaj konkretnega o petoaprilskem predlogu Nemčiji. Razen samih Nemcev. Rekel bi, da na primer tudi obnašanje Alojzija Kuharja priča o tem, sicer ne bi tako nasedal Natlačenovi »duši«, kakor bom še omenil.

Natlačen je v pismu z dne 18. septembra 1941 visokemu komisarju Emiliju Grazioliju¹⁴ pojasnil svoj izstop iz konzulte z ravnanjem italijanskih oblasti, ki ni bilo v skladu z načelom »*Serva lege et lex servabit te!*«, kar mu je dalo povod za odločitev, »da odklonim od sebe tudi videz, da bi za tako zgrešeno upravno postopanje hotel nositi v očeh javnosti soodgovornost«. In dalje: »Dejansko v tem času vpliv odporniškega gibanja, čeprav ga je že bilo čutiti, še ni bil tolikšen, da bi resneje vznemirjal Natlačena in njegove privrženice,« je zapisal Godeša (str. 291). Prelom je datiral z Natlačenovim izstopom iz konzulte 18. septembra 1941. Ob tem, da naj bi bil Natlačen »prisiljen izstopiti iz konzulte, da je s tem tudi na simbolni ravni prekinil s prosojno politiko« (str. 302), je treba povedati, da prekinitev ni bila niti simbolna niti na generalni ravni. Vprašati pa se je treba, ali Natlačena izstopna izjava iz konzulte preklicuje soglasje za vojskovanje italijanske vojske s partizanskim odporom na okupiranem ozemlju slovenskega dela Jugoslavije. Potrebna bi bila, a manjka podrobna analiza izjave!

Pogrešam bistveno citiranje in analizo odstopne izjave. Ali se motim, ko se je poskušam spomniti, da očita italijanski oblasti neučinkovitost vojaških oziroma nesmotrnost retorzijskih ukrepov ob partizanskih akcijah, ker ne prizadevajo pravih krivcev, ampak kaznujejo nedolžno katoliško, lojalno prebivalstvo? Če se ne motim, ob primeru Radohove vasi?! Takšni očitki bi kajpak izključevali presojo, da gre poleg odmika v državnem, mednarodnopravnem smislu napačnega stališča do debelacije, tudi za preklic že obstoječega kolaborativnega pritrjevanja upravičenosti okupantov do tekoče prakse pobijanja odpora. Razumevanje te odstopne izjave je pomembno za vprašanje, kdaj nastopi prelom v politični usmerjenosti

---

14 V konzulto, tj. sosvet za Ljubljansko pokrajino, ga je imenoval Grazioli. Omenjeno pismo je Natlačen navedel v svojem poročilu (poslano je bilo jugoslovanski vladi v London) o delovanju od začetka vojne aprila do sredine junija 1941. Objavljeno v *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2001, št. 1, str. 146–147, in v Tone Ferenc, »*Visoki komisar pravi ...*«: *Sosvet za Ljubljansko pokrajino: dokumenti*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2001, str. 149–150.

SLS in v čem je ta prelom. To vprašanje sodi v sklop osrednje teze knjige.

Glede dileme, koliko je pojav oziroma nastopanje OF v javnosti na začetku jeseni 1941 vplivalo na Natlačena, je Godeša zapisal: »Konflikt glede oblikovanja vojne strategije in vprašanja njenih nosilcev v tradicionalnih taborih, ki je bil v začetku v ospredju, pa je kmalu zasenčil nenaden pojav Osvobodilne fronte kot pomembnega političnega dejavnika na slovenskem političnem prizorišču. Množičen odziv prebivalstva na poziv odporniškega gibanja pod vodstvom slovenskih komunistov k takojšnjemu oboroženemu odporu proti okupatorju je namreč zahteval nove opredelitve in odpiral nova vprašanja.« (Str. 304.)

Ali je pri tem nastal kak konflikt? Ali je bila sploh kakšna debata med »tradicionalnimi tabori« o pojavu OF? Kritični trenutek je sicer ustanovitev SNOO sredi septembra 1941, odgovori »tradicionalcev« pa so bili pripravljeni in v praksi utirjeni že zdavnaj. Od SLS ti odgovori sicer znova zahtevajo njeno intimno potrditev 21. junija 1941. To kaže letak Ehrlichove *Straže v viharju* »Kerenskijade« iz aprila 1942. V tem je še enkrat potrjena kontinuiteta s Koroščevim predsmrtnim stališčem, to je bil vselej prvenstveno voditelj političnega katolicizma in je alternative izbiral kot takšen. Po njegovem zgledu takoj tudi Ehrlich in Rožman. Pa še Natlačen za obema po *interregnumu* podvojenega odločanja v »katoliškem taboru« (22. junij–18. september 1941). Natlačen pač v zaščitni senci svoje izstopne izjave iz konzulte pred liberalnimi tradicionalisti, ki so se pred svetom afirmirali z nepriznavanjem debelacije, a korakajoč še naprej za obema v oceni in izbiri večjega ali manjšega zla za katoličane med Slovenci pod okupacijo.

Prelom po geslu legalizacije rešuje položaj predstavnikov SLS v begunski vladi v razmerju do Združenih narodov, ne pa same SLS v Ljubljani v stališču do odpora.

Tako imenovane »londonske« točke, program, dogovorjen z Jugoslovansko nacionalno stranko v Ljubljani, pozneje pa še najave Slovenske zaveze se s poudarjanjem, da so sprejete brez sodelovanja s komunisti, navezujejo na totalitarni antikomuni-

zem. Na ta način dejansko potrjujejo stržen tiste usmeritve SLS v vojnih letih 1940–1941 v vodstvenem sosledju Korošec–Kulovec–Natlačen o naslonitvi na novi evropski red zmagovitih držav osi, katere najnujnejši logični politični sklep je bil zavrnitev vsakega odpora proti tem državam, še posebno vojaškega. To dejansko in vnaprejšnje zavračanje odpora se je po odločitvi Natlačenove SLS za svojo »legalizacijo« v razmerju do drugih nekdanj oficialnih slovenskih strank, ki niso priznavale debelacije Kraljevine Jugoslavije in ki so ostale skrivno (pred okupatorji) zveste begunski jugoslovanski vladi, se je na ta način še naprej uveljavljalo in stvarno nadaljevalo v obliki njihovega skupno hlinjenega atentizma – odlašanja oziroma čakanja z odporom na ugodnejši čas. Sistematično so zagotavljale, da se hočejo okupatorjem upreti – ne zdaj kakor OF oziroma komunisti, pač pa nekoč v prihodnosti, v res pravem trenutku, skratka, pozneje. Morda je prelom v politični usmeritvi SLS sploh bil mogoč le ob sklepanju nekakšne neformalne, tihe zaveze vseh partnerjev »londonskih« točk, da se bodo vsi držali atentizma. Lagodno premišljevanje liberalnih in socialdemokratskih struktur zunaj OF o primernosti trenutka za začetek odpora (atentizem) je bilo ves čas v opreki z absolutno in takojšnjo odločenostjo SLS in ljubljanskega škofa za izključevanje odpora. To je bilo tako tudi ob Ehrlichovi zamisli o ustanovitvi skrivne slovenske vlade. Saj ta je počivala na priznanju debelacije Jugoslavije z vojnim dejanjem Nemčije in Italije.

Tudi v spremenjenem vojnem položaju po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo in po Natlačenovem izstopu iz konzulte lahko slovenski kolaboranti – zdaj in vse do konca vojne – politično samozavestno vztrajajo pri svojem prvinskem stališču odpora odporu, ker se tolažijo z upom na »veličastno priznanje« Zahoda za svoje ravnanje. Pričakujejo, da bodo zahodni zavezniki v nekem trenutku prav s pozicije antikomunizma stopili v vojno proti Sovjetski zvezi, morda celo skupaj z Nemčijo kot svojo novo zaveznico. In seveda z njenimi nekdanjimi antikomunističnimi kolaborantskimi vojščaki. S pričakovanjem veličastnega priznanja je časnik *Slovenski dom* (Mirko Javornik) poleti 1944 zavrnil pozive domobrancem NN iz

Londona, naj se odrečejo sodelovanju z Nemci po sporazumu Tito-Šubašić. Po padcu berlinskega zidu in koncu hladne vojne so v istem smislu proizvedli tezo o zmagi poraženih, ki se je še danes krčevito oklepajo. Morda se bodo nekoč še sklicevali na knjigo Bojana Godeše kot na dokaz neomajnosti svoje prave ideološke usmerjenosti v vsem času.

Kar zadeva tisto, za račune naših kolaborantov usodno gledanje Churchilla in Stalina na nezaželenost državljanskih vojn v osvobojenih deželah Evrope in njune dogovore o tem oktobra 1944 v Moskvi, priporočam upoštevanje knjige Lloyda Gardnerja.¹⁵ V *Prispevkih za novejšo zgodovino* sem leta 1996 objavil recenzijo o njej.¹⁶ Po zoprni pomoti pa je nisem vključil v svojo knjigo *Pravica in moč do samoodločbe*, kjer bi morala biti na voljo.

V vsem času do konca vojne je SLS izvajala ta svoj neminljivi odpor odporu, vsej »legalizaciji« navkljub, samo da z nekakšno inovacijo: z ustanovitvijo MVAC, vaških straž pod italijanskim poveljstvom v letu 1942 in z ustanovitvijo Landeswehr, domobranstva pod nemškim, v letu 1943. »Inovacija« je bila posneta po modelu »legaliziranih« četnikov v Srbiji. Namreč legaliziranih pri nemških okupatorjih prek kvislinške, od Nemcev postavljene Nedićeve vlade (posnetka Petainove vichyske). Nad tem modelom so se v Ljubljani v vodstvu SLS navduševali in ga svojim tovarišem v Londonu priporočali že 6. januarja 1942. Dokument navaja Dušan Biber.¹⁷ Položaj v Ljubljanski pokrajini je bil drugačen v tem, da tu ni bilo od okupatorja postavljene slovenske vlade. Tu sta njeno vlogo improvizirala kar dva od okupatorja priznana pooblaščenca okupirancev, seveda, oba prominentna »anektanta«, Natlačen (ne glede na izstop iz konzulte) in škof Rožman. Po izgonu Italijanov pa nemška izboljšava prizorišča: »prezident« Rupnik pod ško-

---

15 Lloyd C. Gardner, *Spheres of Influence: the Partition of Europe from Munich to Yalta*, Ivan R. Dee, London, 1993.

16 *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1996, št. 1–2, str. 283–287.

17 Dušan Biber, »Okupacija in razkosanje Slovenije – Londonski odmevi 1941/42«, v *Slovenski odpor 1941*, str. 191–192.

fovim patronatom in s Hitlerju zapriseženimi *lanzicheneci* (italijanska fonetična transkripcija nemške besede *Landsknechte*), kakor so domobranci rekli v Trstu. Kot nekakšen zunanji minister obeh nadomestnih Petainov oziroma Nedića se je aprila 1942 do italijanskih okupatorjev s svojo spomenico obrnil še tragični Lambert Ehrlich.

Sama proizvodna ideja tega neminljivega odpora odporu pa v vsem času, od »ne več elastičnega« Korošca naprej in vse do konca vojne, kljub Natlačenuvi spokorniški »legalizaciji« ni odmrta. Izrecno jo je na primer mogoče prepoznati v neki malce čudno zmešani, danes bi rekli bizarni, polemični misli »legionarjev« ali vaških stražarjev, jutrišnjih domobrancev, septembra 1943, obleganih od enot Narodnoosvobodilne vojske Slovenije na Turjaku. V pogajanjih o predaji so govorniki oblegancev zavračali upravičenost partizanske zahteve po predaji – v imenu boja proti prodirajoči nemški vojski – s poudarkom, da oni »vmešavanje v borbo velesil« prepuščajo partizanom. Nje same pa naj puste bojevati se za svoj prav.¹⁸ V takšnem nenavadnem dokazovanju je bila nedvomna logika. Namreč logika predstav o vrednotah in sklepa o politični usmeritvi voditeljev v času, o katerem piše Godeša v svoji knjigi *Čas odločitev*. Pritrjuje Godeševim ugotovitvam o značaju vojne usmeritve SLS od Korošca, Kulovca do Natlačena, saj to dokazovanje izpostavlja stržen te usmeritve in dokazuje njeno kontinuiteto, nespremenjeno veljavo, tudi po prelomu, ki ga avtor ugotavlja glede priznavanja debelacije Jugoslavije. Ta v London projicirani prelom seveda tam kot takšen ni mogel biti niti omenjen, saj bi bilo to samo po sebi priznanje napačnega stališča, ki ga avtor odkriva. In kajpada ni prizadel niti smel biti v škodo prve plasti stržena Korošec-Kulovec-Natlačeneve vojne usmeritve, nič storiti v spopadu velikih za poraz osnih držav.

Skratka, upor upor okupatorjem je v sklopu svetovne vojne bil in ostal podpora njihovem vojskovanju proti protihitlerjevskim zaveznikom. Četudi so se voditelji SLS morali odločiti za pričakovanje njihove zmage.

¹⁸ Brošura *Turjak*, Ljubljana, 1944.

Iz tega protislovja se ni izmotal niti Miha Krek, ki je v zavezniškem zavetju moral takoj pristati na mednarodnopravno legalnost stališča SLS. A v trenutku zavezniškega in jugoslovanškega vladnega, celo kraljevega priznanja (slovenskega) odpora on tega priznanja ni sprejel. Ne osebno niti za svojo stranko. Tako se mu ni uspelo otresti soodgovornosti za kolaboracijo SLS na domačih tleh. V zadnjih dneh pred koncem vojne je to poskusil celo škof Rožman, skupaj s predstavnikom domobranstva Leonom Rupnikom. Tudi on na Natlačenov način, z legalizacijo pred očmi zaveznikov. Odstopil je od svojega štiri leta prakticiranega stališča o debeliranosti Jugoslavije.

Napada na Sovjetsko zvezo Natlačen ni ocenjeval kot koraka k njemu nezaželenemu porazu držav osi, to je k zmagi Britancev. Nasprotno. Ocenjeval ga je kakor Ehrlich v članku 20. novembra (da je vojna dobila značaj odločilnega boja za krščansko Evropo) in pred njim 24. oktobra politično direktivno že škof Rožman v svojem pastirskem pismu.¹⁹

Prav ob tem mi je žal, da se v razčlembi Natlačenovih vratomščin kot strankinega in »narodnega« voditelja v Ljubljani po 6. aprilu 1941 avtor ni ozrl na pričevanje Franceta Koblarja o Natlačenovi pitijski izjavi, ki jo je dal Koblarju neposredno po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo. Rekel naj bi: »Božji mlini so začeli mleti.« Po branju knjige bi se dalo izjavo razumeti takole: Zmleli bodo komunizem in tudi Hitler je v božjih mlinih mlinar. Da je torej Natlačen menil podobno kakor Rožman in Ehrlich. Koblar pa ga je očitno razumel v nasprotnem smislu: Zmleli bodo Hitlerja in tudi komunisti so mlinarji v božjih mlinih. V takšnem razumevanju je pojasnilo Koblarjeve trditve v letu 1971 meni kot zaupanja vrednemu piscu knjige *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, da Natlačen ni bil kolaborant. V knjigi *Senca Ajdovskega gradca* sem Koblarjevo razumevanje vključil v svoje predavanje o kontinuiteti slovenskih narodnih odločitev.²⁰ Po branju knjige *Čas odločitev* bi seveda moral to

19 Janko Pleterski idr., *Škof Rožman v zgodovini*, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Ljubljana, 2008, str. 48–50.

20 Pleterski, *Senca Ajdovskega gradca*, nav. delo, str. 189–205.

predavanje v tem odstavku korenito revidirati glede tolmačenja Natlačenove izjave. A vendar ne kar s preobrnjenjem belega v črno. Godeša lepo razčlenjuje Natlačenovo poročilo o njegovem ravnanju do izstopa iz konzulte in pokaže, kako je mazal oči svojih bralcev v emigrantski vladi, da bi skrnil parklje kolaboracije pod plašč iskanja »rešitve slovenskega narodnega vprašanja« (uporabljam Godeševo dikcijo). A na drugem mestu preberem v knjigi takšnole razlago oziroma opravičevanje Natlačenovih vratolomščin pri Mussoliniju itn.: »Dobro smo razumeli, da je bilo vse prav v duši.« Tako je zapisal še 8. marca 1943 Alojzij Kuhar iz kroga SLS ob jugoslovanski vladi v Londonu. V pogosto navajanem pismu v zgodovino pisju, z raznimi odlomki in v prid različnih, tudi protislovnih mnenj. V tem primeru je Kuharjevo mnenje na dlani: »v duši« Natlačen ni bil pri Mussoliniju itn. Kuhar je pač verjel, da je Natlačenova duša enakega kova kot duša zaslužjenih in uničenju zapisanih Slovencev, ki želijo, da bi bili njihovi okupatorji v svetovni vojni poraženi. Podobno pač kot tudi France Koblar, ki ni mogel verjeti, da bi Slovenec Natlačen s svojo mlinarsko izjavo mogel misliti kaj drugega. Ne Koblar ne Kuhar pač nista mogla prebrati Godeševe knjige. Problem za zgodovino pisje pa je v tem, da je za relevantno vsebino te knjige že takrat vedel in jo do svoje smrti najskrbneje prikrival Miha Krek (prav zagotovo tudi Kuharju). Saj je bil soustvarjalec njene vsebine, neizbrisni sopodpisnik predloga Nemčiji tistega groznega 5. aprila 1941, Arhimedove točke obstoja in razumevanja problema. Ves čas je vedel, kaj pogojuje stanje Natlačenove duše in tudi njemu sledeče ljubljanske SLS.

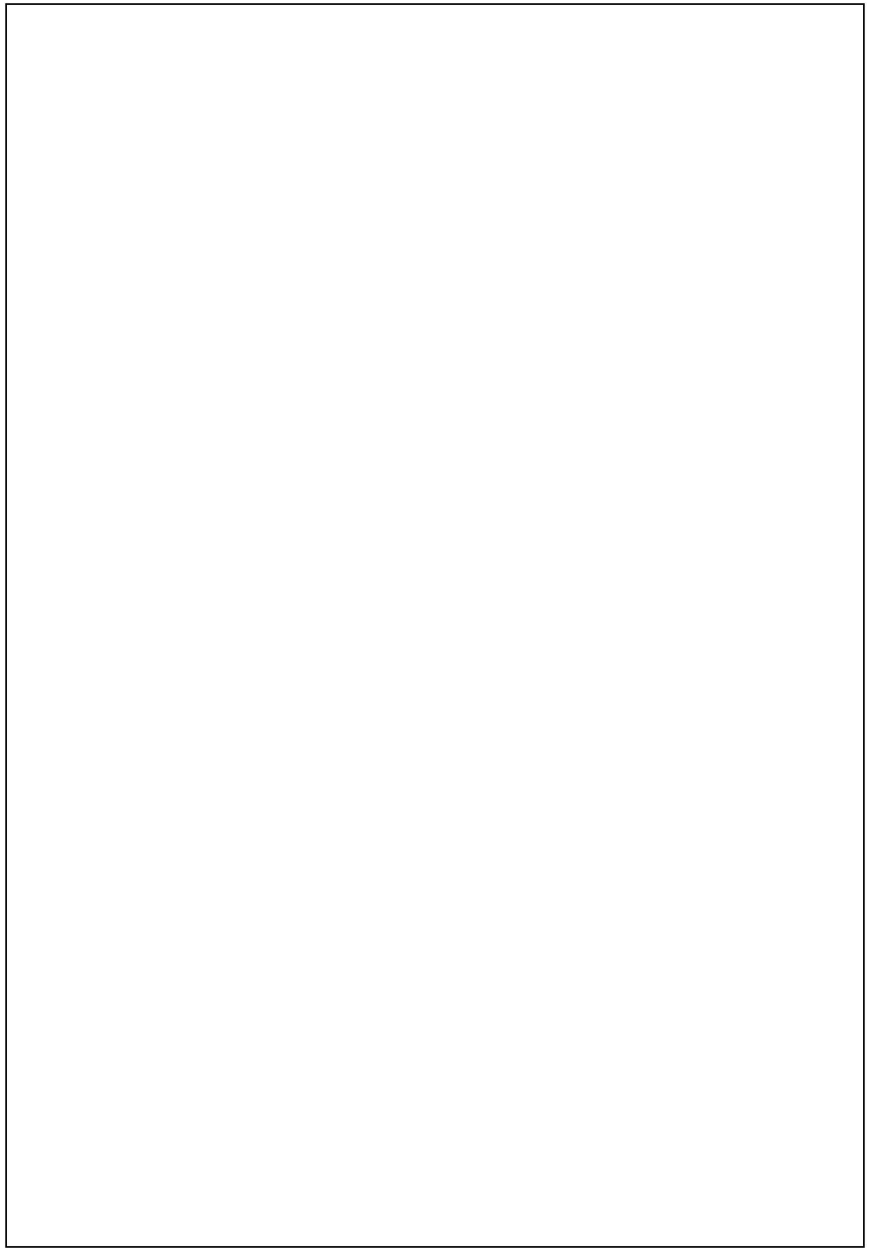
Natlačen, preostal na okupiranih domačih tleh, še čuti odgovornost tudi do Kreka, četudi je ta medtem, hočeš nočeš, prestavljen na britanska tla in na protiosno stran v vojni. Spričo Kulovčeve smrti kot prvaka stranke in v razmerju do njenega obstoja in ravnanja ostaja njun »predlog Nemčiji« tudi v novem položaju za oba, za Natlačena in za Kreka, intimna determinanta vodenja stranke. Pri Kreku se to končno izkaže, ko poleti 1944 definitivno odkloni celo od Churchilla spodbujeno sporazumevanje med vodstvom NOB v Jugoslaviji in jugoslovansko vlado v emigraciji. Razume se, da more

Krek, kot razlog za to svojo odklonilno odločitev, zdaj izmed tistih, ki so nekoč govorili za »predlog Nemčiji«, navajati le še goli ideološki antikomunizem. In celo pri tem se ne more več sklicevati niti na papeško encikliko *Divini redemptoris*. S tem pa se ravno tak antikomunizem izkazuje kot prvenstveni in najdaljšoročnejši razlog vsega ravnanja SLS v preizkušnjah druge svetovne vojne. Tudi tistega ravnanja, ki je vse do konca zaviralo poraz nacizma in njegovih pomagalcev.

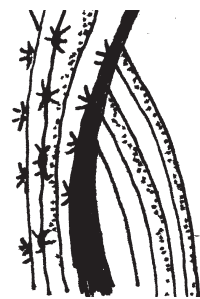
Kdo iz krogov slovenske emigracije je v času češkoslovaške režimske krize leta 1968 šel spraševati v Rim o namerah Italije za primer, če bi Slovenija izpadla iz jugoslovanskega okvira? O tem mi je leta 1980 pripovedoval dr. Mirt Zwitter v Celovcu, češ, v Rimu so odgovorili, da bi nemudoma zasedli staro rapalsko mejo Italije z Jugoslavijo. To spraševanje je bilo v tradiciji Koroščevih zaznav položaja separiranih Slovencev, samih samcatih v svetu. Ne ehrlichovskih. Koroščevo dojemanje slovenskega vprašanja je proti Žebotovemu ehrlichovstvu sprejemal v času pariške mirovne konference leta 1946 sam Miha Krek in končno celo škof Rožman. O tem sem raziskovalno pisal in objavljaj.

Še nekaj o terminologiji v tem in tudi drugih novejših delih o času druge svetovne vojne pri nas. Avtor uporablja kot *terminus technicus* »nasprotniki partizanstva«. Z njim pa nekako izenačuje zagovornike čakanja z odporom in kolaborante, ki ne čakajo z vojskovanjem proti odporu, proti NOB OF, v sklopu okupatorske represije odpora. S tem problematizira generalno razliko med zanikovalci in priznavalci debelacije. Legalizacija stališča do svoje zakonite države, ki jo ugotavlja kot najdbo preloma, ki ga išče, ostaja na tak način površinska, ne tudi globinska, realna.

V delu *Čas odločitev* se nenehno ponavlja dikcija o reševanju slovenskega narodnega vprašanja. Dati to za izhodišče vsega služi zabrisanju dejstva, da je ljubljanska SLS skupaj z Rožmanom videla glavno nalogo v antikomunizmu. Če že ne z osjo, pa »legalistično«, to je nenehno odlašajoč odpor okupatorju, a ves čas političnopolicijsko in oboroženo z njim proti NOB in OF, na koncu koncev pa za odpuščanje zagrešene kolaboracije skupaj z Veliko Britanijo oziroma z Zahodom proti Sovjetski zvezi in »komunizmu« (NOB, OF in Titu) doma.

* *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2014, št. 2, str. 263–274.

INSTRUMENTALIZACIJA PIETETE*

V *Slovenskem zborniku 2014* sem se srečal s prispevkom dr. Vide Deželak Barič »Posledice represije: smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem«. ¹ Že dolgo poznam in cenim avtorico, z njo sem tudi osebno povezan, saj me je leta 2003 predstavila v mojem jubilejnem profesorskem zborniku. ² Naslov njenega prispevka, na katerega se odzivam, obeta ponudbo statistične bere pomembne raziskave, za katero vem, da že več kot poldrugo desetletje skrajno resno in prizadevno poteka na Inštitutu za novejšo zgodovino, in o kateri sem sam že napisal nekaj pripomb pred dobrim desetletjem, ob predstavitvi prvih rezultatov zastavljenega dela. Iz članka vidim, da je pričakovana žalostna statistika vojnih žrtev – sama zase zelo dragocena – služila avtorici bolj za nekakšno ozadje, bolj za

---

1 *Slovenski zbornik 2014: narodnoosvobodilni boj in današnji čas*, ZZB za vrednote NOB Slovenije, Ljubljana, 2014, str. 131–155. Tekst v tem zborniku je ponatis iz zbornika *Nasilje vojnih in povojnih dni*, ur. Nevenka Troha, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2014, str. 11–36. Je razširjeni in dopolnjeni referat, ki ga je predstavila avtorica na mednarodni znanstveni konferenci *Represija med 2. svetovno vojno in v povojnem obdobju v Sloveniji in sosednjih državah*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 7. in 8. novembra 2012.

2 Vida Deželak Barič, »Akademik Janko Pleterški – osemdesetletnik«, v Oto Luthar, Jurij Perovšek (ur.), *Zbornik Janka Pleterškega*, Založba ZRC, Ljubljana, 2003, str. 13–30.

skrajno resen in pričakovano tehten kontekst za pisanje njenega lastnega zgodovinopisnega komentarja dogajanj v vojnih letih.

Vidim, da v tem svojem pisanju ponuja nekaj ključnih tez, ki se meni zdijo enostranske in jim ugovarjam.

Povzemam jedro njene interpretacije naše zgodovine v letih druge svetovne vojne. To je razlaga, da se je v njej dogajala med prebivalci Slovenije tudi bratomorna vojna, ki pa jo je treba ovrednotiti kot povsem samostojen pojav, in sicer kot pojav namerno in zavestno vodene državljanske vojne, v kateri sta v Sloveniji nastopila dva državna subjekta: na eni strani partizani, na drugi pa tabor, ki se legitimira kot protipartizanski. Slednji ne vključuje samo političnih nasprotnikov partizanskega osvobodilnega odporiškega gibanja, Osvobodilne fronte s Komunistično partijo Slovenije, ampak učinkovito tudi vse kolaborativne vojaške formacije, ne glede na to, da so res bile ustanovljene in so delovale kot (pomožna) okupatorjeva vojska. Torej Vaške straže oziroma MVAC, vse oblike domobranstva, policijske enote enakega izvora in usmeritve. Tako namreč razumem pripoved naše avtorice o državljanski vojni, ki jo brez najmanjšega strokovnega zadržka vključuje v svoj komentar prikazane statistike. Ta državljanska vojna, meni, je bila povzročena zaradi ideološkega značaja in komunistične revolucionarne dejavnosti partizanov.

Šokantna zgodba! Vsaj zame. Posebno ob dejstvu, da teza sploh ne izhaja iz števil, zbranih v fondu podatkov o žrtvah vojne. Celó ne v podani predstavitvi, četudi je sistemsko nekoliko, kolikor je to sploh mogoče, tezi prilagojena. Toda najbolj šokantno se mi zdi, da se tezo poskuša podtakniti bralcu pod varstvom statistike mrtvih, ko je človek prevzet od pietetnih čustev.

O bazi zbranih podatkov o smrtnih žrtvah, ki jo hranijo na Inštitutu za novejšo zgodovino, je naša avtorica 12. junija 2012 povedala novinarki *Dnevnika* Ranki Ivelja, da je bazo treba trajno zavarovati za nadaljnje znanstveno proučevanje, obenem pa poskrbeti, da bodo ostali na voljo tudi usposobljeni zgodovinarji, ki znajo opravljati zanesljive statistične analize

zbranih podatkov. To seveda pomeni, da so možne tudi znanstveno nezanesljive, politično pristranske analize. To je pač usoda in obenem odlika dokumentov, ki so in ostajajo enkratni pričevalci tega, kar se je zgodilo.

Pa pogledjmo najprej, kaj bi od znanstvene analize iz rok naše, za to temo zanesljivo usposobljene zgodovinarke na prvi mah pričakovala izkušena novinarka in neustavljiva »pretuhtavaričica«, gospa Ranka Ivelja, ki pa besedila, o katerem zdaj pišem, seveda še ni mogla imeti v roki. Pričakuje, da bo v predstavitvi, ko bo čez čas objavljena, najti številke, ki odgovarjajo »na v minulih desetletjih pogosto zastavljena vprašanja: na kateri strani je padlo največ žrtev«. Začudilo nas bo, da takšnega odgovora v *Slovenskem zborniku 2014* in v zborniku *Nasilje vojnih in povojnih dni* predstavljeni statistiki in analizi ne moremo odkriti! Videli bomo še, od kod in zakaj ta praznina. Toda pred tem se spomnimo celote problema, ki visi nad vsemi nami v ozadju kot kak zemeljski plaz po hudourni noči!

Zagotovo nihče ne more pozabiti, kaj se je zgodilo s slovenskimi domobranci, ki so se, še vedno v spremstvu nemških vojakov, zatekli čez tisti dan na novo najdeno državno mejo, za katero so dotlej Hitlerju prikimali, da je podrta, k Britancem, zmagovalcem v svetovni vojni proti Hitlerju in fašizmu. Ti so na Koroškem pravkar po svoje obnavljali Avstrijo. Dobesedno pred očmi britanskih vojakov na onstranskem bregu Drave so ti domobranci tostran reke pod Borovljami uprizorili krvavo bitko s slovenskimi partizani, priznanimi zavezniki Britancev. Dan po koncu svetovne vojne! Pobili so množico partizanov in trupla pometali v Dravo. Kakor da bi hoteli izkazati zvestobo predsmrtnemu naročilu svojega strankarskega voditelja in starouveljavenega državnika dr. Antona Korošca. Ta je namreč 7. marca 1940, ob izteku rusko-finske vojne, izrekel besede, ki naj bi postale za Slovence dogodena zgodovina: »Naš Viipuri (Viborg) ne sme biti osvojen!« Na tisti svoj v nebo kričeči način so hoteli omenjeni domobranci dokazati svoj prav tudi navzočim Britancem. Pač v pričakovanju »veličastnega priznanja« v imenu antikomunizma, kakor so jim prerokovali tisti, ki so jih pripeljali vse do prisege Hitlerju in naprej

do konca. Toda Britanci v domobranskem masakru slovenskih partizanov pod Borovljami niso uzrli nobenega Viipurija, ne finskega ne Koroščevega.

Vitalni problem držav, zvezanih v vojni s fašizmom, ni bila morebitna revolucija znotraj nekaterih med njimi. Vitalen, pač poleg nujnosti končne in čimprejšnje zmage, je bil sporazum o delitvi interesnih sfer po zmagi. In to najprej med velesilami z različno družbeno ureditvijo. Vprašanje o morebitnem pojavu državljanskega spopadanja znotraj posameznih držav je bilo izločeno že v začetku, vsekakor v luči pogojev te iste zmagovitosti. In hkrati s tem je bilo iz zavezniške politike izločeno obremenjevanje z vprašanji revolucionarnih sprememb, ki utegnejo nastati v zvezi z razvojem odpora v okupiranih državah. Naj omenim, da sem o tem pisal v predstavitvi knjige Lloydja C. Gardnerja *Spheres of Influence: The Partition of Europe from Munich to Yalta* (1993), ki govori o dogovarjanju Winstona Churchilla s Stalinom oktobra 1944 v Moskvi.³ Za zavezniško politiko je bilo odločilno merilo, koliko in kako prepričljivo prispevajo posamezne okupirane države k zmagi z močjo svojega odpora proti okupatorjem. V Jugoslaviji oziroma Sloveniji je bila to moč partizanskega odpora, saj drugačnega vse bolj očitno ni bilo.

Takšna izločitev je še posebno obveljala, če so se ideološki in politični nasprotniki partizanskega odpora v svoji domnevno le taktični kolaboracijski praksi celo formalno obremenili s priznanjem debelacije svoje napadene avtentične države. Takšnim ljudem in skupinam so zavezniki ob koncu vojne odrekli lastnost in pravice udeležencev v državljanski vojni in jih v nekaj kričečih primerih vrnili oblastem njihovih osvobojenih držav in njihovemu pravnemu redu ali neredu.

Ali je bilo za to krivo mednarodno vojno pravo, po katerem domobrancem ni (bilo) mogoče priznati dostojanstva subjekta v domači državljanski vojni in jih s tem odrešiti vloge kolaborantov? Morda ne že kar zato, ker so res bili sovražniki komunistov?

---

³ Janko Pleterski, »Ocena«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1996, št. 1–2, str. 283–287.

Pri tem ni odločalo mednarodno pravo. Obravnavanje obeh vprašanj, kaj je državljanska vojna in kaj kolaboracija, je to pravo takrat še prepuščalo notranjemu pravu držav. Odločali sta človeška morala in seveda politika. V ozadju obeh pa je veljalo prastaro zavračanje efijaltstva, izdajstva napadene skupnosti, ki ji človek pripada. Slovencem je že Valentin Vodnik prevedel Demostenovo pripoved, kako je makedonski kralj Filip ta problem rešil za osebi Entikrata in Lastena, »izdajalcev Olinčkiga gradu«, ko sta se mu pritožila, da ju njegovi zmagoviti vojniki pitajo z označbo izdajalcev. Kralj Filip jima je odvrnil: »Poterpita. Makedonski vojaki so še preveč zarobljeni, vsako reč po svojemu imenu kličejo.«

Vodnikov prevod sem leta 1993 navedel v svoji knjigi *Senca Ajdovskega gradca*. Obenem s svojim predlogom na posvetu 1991 o slovenskem odporu,⁴ izrečenim glede tega, da problem neljalnih državljanov v letih okupacije bolj sodobno strokovno (morda manj zarobljeno) imenujemo »funkcionalna kolaboracija«. Ne torej državljanska vojna, ampak kar kolaboracija, čeprav ne zgolj v korist okupatorjevega vladanja in državnega prilasčanja, ampak tudi v funkciji njihovega lastnega, ideološkega oziroma političnega naboja! Pozneje sem videl, da nekateri zahodnonemški sociologi v podobnem smislu govorijo o kolaboraciji kot vozilu (nekakšni neugledni »šajtrgi«) za prevažanje specifičnih namenov kolaborantov samih (»Wechikollaboration«).

Nekako v času izida moje omenjene knjige je zgodovinar dr. Bojan Godeša v *Delu* zapisal, da le še eden od slovenskih zgodovinarjev ne sprejema teze o državljanski vojni na Slovenskem med okupacijo. Prepričan, da to leti name, sem mu ob srečanju rekel, da kolaboracija z vojnim agresorjem ne more imeti dignitete državljanske vojne znotraj te napadene države. Zdaj vidim, da se je v nastopih, kakršen je tudi ta naše avtorice, uveljavilo stališče, ki pomeni nekakšen obrat moje misli: kolaboracija naj se upraviči z dostojanstvom državljanske vojne tako, da prekličesh njeno kompromitirajoče imenovanje pre-

---

⁴ *Slovenski upor 1941*, nav. delo.

prosto s tem, da besede kolaboracija sploh ne uporabiš več in da vse delovanje ob boku okupatorjev, posebno vojaško, prekrstiš v dostojanstveno državljansko vojno proti partizanom, pri čemer si početje olajšaš tako, da poleg tradicionalnih političnih taborov v Sloveniji izumiš novega, »protipartizanskega«, tabor brez oprijemljivega in odgovornega vodstva.

To upravičiš z dejstvom, da je vsa kolaboracija nasprotovala revolucionarni zaroti NOB OF pod vodstvom KPS in bila zato protipartizanska. Tak miselni obrat naj na ravni ideologije, ki je seveda vedno legitimna, tudi v vojni, poistoveti vrednoto odpora napadalcu z običajno zavrženostjo predaje svoje napadene države tujcem. Miselni obrat v glavah nekaterih zgodovinarjev? Vse bolj se mi zdi, da gre bolj za neko dokončno oblikovano politično prepričanje in hkrati za novo zamisel, kako to prepričanje naprtiti narodu in še domovini povrh. V bistvu gre za visoko talentiran poskus, za prav »razumniško« domisljico, kako popraviti zgodovino. In to varno, v zaščitnem ovojju nespornih čustev pietete do vseh pokojnikov.

V članku naše avtorice gre seveda samo za odsev te domisljice ali prepričanja. Pretežno in izvorno ji zagotovo gre za poznavalsko predstavitev imponantnega rezultata raziskave, ki je Sloveniji dala izjemno dragoceno računalniško bazo podatkov povsem samostojne narave in trajnega, temeljnega pomena, pravcat spomenik dejavnosti, poguma in usode ljudi na Slovenskem v tistih nepopisnih štirih letih druge svetovne vojne in neposredno po njej.

Kako se torej naši avtorici posreči, da se ogne izpolnitvi pričakovanja in želje Ranke Ivelja? Odgovor najdemo v prvih dveh tabelah, ki ju je izdelala in nam ponudila v branje.

V tabeli »Struktura žrtev glede na vojni status« so najprej civilisti nasploh, med njimi posebej aktivisti OF, drugi sodelavci osvobodilnega gibanja in organizacije Tigr. Nato sledi neoznačeni preskok na žrtve vojaških enot brez razlike, katerega izmed obeh taborov svetovne vojne so te enote podpirale. Navedene so le z imeni, vsaka enota zase, brez seštevjanja

---

5 *Slovenski zbornik 2014*, nav. delo, str. 135, 136.

žrtev na tej ali oni strani vojne. Samo pri italijanskih enotah so označene kot kolaborantske. Pri slovenskih so označene le nekatere manjše (med njimi Črna roka), a razvrščene so le kot protipartizanske, nobena slovenska enota ni označena kot kolaborantska. Niso sumirane ne tako ne drugače. Niti v odnosu do okupatorjev z vidika Slovenije niti z vidika splošnega odnosa do te ali druge strani v svetovni vojni. K temu pa vendar sodijo slovenske žrtve, ki so padle bodisi v sovražnih bodisi zavezniških vojnih enotah, in samoumevno še posebej padli v enotah Kraljevine Jugoslavije. Vse seštevanje na to ali ono stran v vojni je prepuščeno bralcu samemu in njegovi zgodovinski obveščenosti. Gospa Ivelja bi temu zagotovo bila kos, če bi si vzela čas. Končno pa je vendarle podana le vsota vseh in vsakršnih žrtev brez razlike, potemtakem le glede na celoto pojava svetovne vojne med prebivalci Slovenije: 98.723, 6,6 odstotka.

Toda pri naslednjem koraku postane stvar bolj zapletena in nekam protislovná, težko rešljiva spraševalcu.

Tabela »Struktura žrtev glede na povzročitelja smrti«⁶ prikazuje strukturo te celote žrtev vojne glede na povzročitelja smrti. Tu je dodana razlaga: »Osebe, ki je izgubila življenje v vojni vihri, pa ne določa samo njen vojni status, to je njena (ne)vpetost v vojno dogajanje, ampak je enako pomembno vprašanje, kdo je povzročil njeno smrt. Šele iz interakcije obeh vidikov izhaja polnejša podoba narave nasilja, ki ga je sprožala pa tudi omogočala vojna.«

Gre torej za posebej izbrani način razvrščanja obstoječih podatkov o žrtvah druge svetovne vojne v njenem dogajanju na Slovenskem ter za relativizacijo njihovega pomena v povezovanju samo nekaterih vidikov njihovih interaktivnih razmerij. Izključujejo se oznake vidikov, ki so vezani neposredno na zgodovinski značaj te vojne kot reševanja narodov pred agresijo fašizma.

S celoto prakticirane metode predstavitve se očitno poskuša doseči izločitev iz vidne podobe smrtnih žrtev vojne, prav tistih vrednostnih potez, ki primer Slovenije povezujejo

⁶ Prav tam, str. 136, 137.

neposredno z meddržavnim dogajanjem. Bralcu se predoča le tisto, kar bi ga moglo v predstavljeni podobi dogajanja na Slovenskem navesti na misel o državljanski vojni kot nekem njenem posebnem, v bistvu zgolj notranjem fenomenu vojne, pač vojne proti komunizmu. Ta pa se molče prepušča presoji po internih političnih standardih Slovenije, in to s stališča ideološkega vrednotenja ter današnjih političnih odnosov. Bralec, ki je pričakoval, da bo videl tisto, kar je navedla novinarka, in ostal praznih rok, morda najprej pomisli, da gre za nekakšno spravno prizadevanje: če ne navajaš imen in obstoja tistih dveh taborov, ki sta se spopadala v svetovni vojni tudi na tleh Slovenije, se pač preprosto ogneš govoru o sovražnosti med Slovenci samimi in se tako krepijo spravna nagnjenja. Lepo. Toda bralec zagleda tudi razvrščanje števil, ki niso samoumevne niti po sebi in so očitno tudi namerno izbrane, če že ne morda kar izdelane prav za to.

V tabeli bralca preseneti posebna delitev med vojaškimi enotami, za katere sam sicer ve, da so bile kolaborantske. Kot povzročitelj smrti nastopa vsaka posebej, ločena v dve kategoriji. Najprej so navedeni domobranci in posebej domobranci v sodelovanju s (pretežno) nemškimi enotami. In še po istem vzorcu: MVAC, Legija smrti in posebej MVAC v sodelovanju z italijanskimi enotami. Ali naj za povzročanje smrti v fizičnem sodelovanju z nemškimi ali italijanskimi enotami veljajo drugačna vrednostna merila kakor za tisto povzročanje smrti, ki je bilo storjeno brez te fizične navzočnosti? Ko vemo, da so bili tako domobranci kot tudi MVAC pomožne vojaške enote okupatorjev in vse te tudi načeloma in dejansko pod okupatorskim poveljstvom?

Šef britanske vojaške misije pri Glavnem štabu NOV in PO Slovenije Peter Wilkinson je za Slovence posebno imeniten po svojem poročilu britanski vladi o slovenskem partizanskem odporu, v katerem ga je primerjal s čaščenjem ljudskega odpora Tirolcev ob vdoru Napoleonovih vojska. Wilkinson je kmalu po letu 1991 obiskal Republiko Slovenijo. Novinar slovenske televizije ga je takrat vprašal: »Kaj bi vi, ki ste bili britanski vojaki in ste se lahko po Sloveniji gibali tudi samo-

stojno, storili, če bi ob takšni priložnosti nepričakovano trčili ob domobrance?» «Nismo trčili obnje,» je odgovoril polkovnik Wilkinson, »ampak najbrž bi streljali nanje.« Naš novinar seveda ni dodatno vprašal, ali bi streljali tudi, če domobranci ne bi imeli ob sebi kakega Nemca, saj ni prebral sestavka naše avtorice. A če bi, bi pač lahko s takšnim vprašanjem izzval le začudenje Britanca nad smislom tega spraševanja. Tirolci bi že vedeli, s kom imajo opraviti, tudi če ne bi ob vojski jezdil Napoleon osebno. Streljali bi.

Domišljajska teza izumiteljev protipartizanskega tabora o protipartizanski državljanski vojni 1941–1945 je za zgodovinarja bosa. Vojaško moč protipartizanskega tabora naj bi predstavljali domobranci oziroma njihovi predhodniki. Vse te enote pa so priznavale, da je bila njihova izvorna država Jugoslavija z napadom fašističnih držav uničena in je prenehala mednarodnopravno obstajati (priznanje debelacije). To je v nasprotju z gibanjem odpora okupatorjem, ki debelacije že v svojem izhodišču ni priznalo. Tako je nastal in vso dobo okupacije Slovenije trajal položaj, ko vojaki in simpatizerji protipartizanskega tabora niso bili državljani iste države kot partizani in zato niso mogli biti z njimi v državno vojnem odnosu ne po merilih mednarodnega prava ne po morali naše civilizacije.

A žal vem že od profesorja dr. Danila Türka, da v času, ko je bil šele načelnik inštituta za meddržavno pravo, ni bil pripravljen pri nas javno povedati svojega nikalnega mnenja o trditvah glede takšne državljanske vojne. Morda ni hotel v imenu stroke sprejemati odločitev, ki jih mora odmeriti nacionalna politika, če je res državna, nacionalna. Politika pa do danes omahuje med dvema domovinama v isti državi. Trditev in stališče o državljanski vojni nekega protipartizanskega tabora pri nas, če ju premislimo, najprej zanikata slovenskemu narodu njegovo samoodločbo, udejanjeno v času njegovega odpora sovražni okupaciji, ker se je tako opisani protipartizanski tabor sam obenem z okupatorji postavil na njihovo državno pozicijo. Teza o takšni vojni protipartizanskega tabora nima v sebi nič spravnega ne za včeraj ne za jutri in je sama sebi protislovna.

In tako se lahko zgodi, da naša avtorica ne opazi, kako njena lastna pripoved zanika tezo o slovenskem protipartizanskem taboru.

Njena razlaga streljanja talcev kot retaliacije okupatorjev za dejanja slovenskega odpora ji ne da misliti, ko navede dejstvo, da so Italijani svoj najmočnejši udar s pobojem talcev izvedli prav ob atentatu, ki je pokončal najbolj uglednega političnega predstavnika slovenskih priznavalcev debelacije in državne priključitve Ljubljanske pokrajine Kraljevini Italiji. To je bil atentat na nekdanjega bana Dravske banovine in celo načelnika SLS dr. Marka Natlačena. Najhuje so se italijanski okupatorji torej znesli nad slovenskimi talci zaradi izgube svojega najvidnejšega novopridobljenega državljana! Kakor da bi bil nekakšen njihov Heydrich⁷ ... In prav ob tem so Britanci začeli drugače razmišljati o razmerah v okupirani Ljubljani, kakor jim je to razlagal Miha Krek v emigraciji. Četudi jim ni bilo znano, da je on sam človek, ki je skupaj s Franom Kulovcem 5. aprila 1941, tik pred Hitlerjevo agresijo in v smrtnem strahu pred Srbi, če bi za to vedeli, Hitlerju ponudil kapitulacijo Slovencev in kolaboracijo z njegovim novim redom. Saj, kdo pa je celo danes sploh pripravljen opaziti, da so domobranci leta 1944, menda še pred prisego Hitlerju (20. aprila 1944), v bistvu ponavljali Natlačenovo aneksionistično stališče, ko so se izrazili, da se partizani s svojim odporom »vmešavajo v borbo med velesilami«? O kakšni svoji slovenski državljanski vojni protipartizanskega tabora seveda Nemcem ne bi bili smeli niti črhiniti.

Razume se, da avtorica ne opazi obstoja tudi sicer malo opaženega dejstva, da je svojo vojno proti partizanom štela za res

---

⁷ Dva češka protifašista sta 27. maja 1942 streljala na avtomobil namestnika komandanta gestapa Reinchara Heydricha, ki je bil na poti v Prago, kjer naj bi zasedel mesto protektorja Češke in Moravske. Heydrich je po petih dneh umrl. Sledile so maščevalne akcije nacistov, mdr. 10. junija, ko so obkolili vas Lidice, naslednji dan postrelili vse moške, starejše od 16 let, ženske poslali v koncentracijsko taborišče Ravensbrück in otroke v taborišče Gneisenau, jih rasno ocenili, del poslali v Nemčijo, medtem ko je usoda preostalih neznana. Vas so zravnali z zemljo. Skupaj je bilo iz Lidic ubitih 340 oseb.

svojo državljansko vojno Italija sama. Pač za vojno na državnih tleh Italije proti svojim novoosvojenim sicer vstajniškimi, a vendarle že italijanskim državljanom. To so tedaj opazili v Vatikanu, ko so italijansko interniranje civilnega prebivalstva velikega dela Ljubljanske pokrajine poleti 1942 ocenjevali kot neprimeren ukrep na območju »državljske vojne«.⁸

Vendar teza o protipartizanskem taboru in državljanski vojni ni nelogična, če jo pogledamo s politične pozicije, da je druga svetovna vojna bila končana prezgodaj, da bi morala biti daljša. Kako?

Že četrto stoletje divja neototalitarni bobneči ogenj propagande proti spominu na partizanske »tolovaje« in na njihovo zmago v odporu Slovencev in vseh nasprotnikov fašizma. To je bilo obdobje, ko je luč postala tema, vid slepota, srce v prsih greh, zvezda grdota, hlapčevstvo vrednota, smrt naroda manjše zlo, začetek svobode njen konec, zgodovina pa dekla naše prave resnice. Četrto stoletje, med katerim smo skoraj izgubili državo, je dalo svoj sad, pravo resnico, ki nas bo osvobodila, da kolaboracija ni bila tisto, kar je bila, marveč častivredna državljanska vojna, ki pa ji ni bilo dopuščeno, da bi se zmagovito dokončala.

Med tem truščem se je nekaterim nič zlega slutečim »teoretikom« kar sama ponujala elegantna odrešilna misel: imeli smo domačo državljansko vojno belih proti rdečim. Pa saj so v svojem času že partizani sami govorili o belogardizmu, pojmu iz državljanske vojne v Rusiji, čeprav je bilo vsem jasno, da v Rusiji pri tej primerjavi manjkajo tuji zavojevalci, okupatorji, ter s tem tudi kolaboracija. A zdaj s tezo o protipartizanskem taboru ne gre za pomanjkljivo primerjavo, ampak za zgodbo izpod peresa šolanih zgodovinarjev!

Morda bi spričo bobnečega ognja oni radi zgodovino popravili, a so pri tem izgubili kompas? Naša naloga ni dajati zgodovini lekcije, je opozarjal profesor Fran Zwitter. On ni bil član partije, a bil je kritičen državljan in znanstvenik ter cenjen tako

---

8 Janko Pleterski, »Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940–1945«, *Grafenauerjev zbornik*, ur. Vinko Rajšp idr., SAZU idr., Ljubljana, 1996, str. 635–648.

v SANU kot v JAZU, četudi jim je tam povedal, da z njimi govori kot slovenski okcidentalci. Meni pa je rekel: »Nimam rad političnih sestankov, vselej pa grem na občni zbor terenske zveze borcev.« Drugi povedo, kako je opozarjal: »Misliti pa moramo tudi na Slovence, ki so v politični emigraciji, kot na Slovence.«

Torej? Domnevna protipartizanska državljanska vojna ni z ničimer pripomogla k zmagi antifašizma v drugi svetovni vojni, pač pa nasprotno, zagotovo je vojno podaljšala. Tudi za Slovenijo. To nima nič opraviti z željo po spravi, je pa bistveno za število smrtnih žrtev.

Kaj pa žrtve obvojnih ali povojnih pobojev? Tukaj se združujem komentiranja tistega, kar je zapisano v besedilu dr. Vide Deželak Barič. Za sklep pa vendar pristavljam svojo misel, ki sem si jo zapisal pred leti ob nekem drugem vzroku, ko je šlo za dojetje nedeljivosti naše zgodovine: »glede na vzročno povezanost obeh velezločinov, storjenih v tej naši zgodovini 20. stoletja. Torej povezanost prvega zločina, storjenega nad dušo naroda, zapeljanega v kolaboracijo z argumentom antikomunizma kot verske dogme, ki stoji nad pravico naroda, da se brani pred sovražnim napadom, in pa drugega zločina, storjenega nad telesom naroda s povojnimi poboji kolaborantov [...] Zgodovina se temu vprašanju (povezanosti) ne more ogniti in ne ugotoviti, da so žrtve pobojev bili žrtvovanci! To ni opravičevanje ali celo upravičevanje pobojev, ampak vprašanje zgodovinske odgovornosti tistih, ki so jih postavili v vlogo žrtvovancev. To pa je edino, kar more pripomoči preživelim in svojcem, njihovim potomcem, uvideti, kako in po čigavi odgovornosti so žrtvovanci umrli, ter kako, zaradi katerih zmot se je to moglo dogoditi. To in takšno razumevanje je tisti lek, ki zmore, zagotovo bolj ponotranjeno kot slast maščevanja, ublažiti bolečino prizadetih ljudi in zdraviti razdvojeno dušo naroda. Mrtvih obuditi žal ne more.«⁹

Z metodo hkratnega prikazovanja žalostne slovenske statistike mrtvih in njenega komentiranja s tezo o protipartizan-

---

9 Gl. moj odgovor Spomenki Hribar v razdelku »Preklicati revolucijo v slovenski zgodovini?«.

ski državljanski vojni se v prvi vrsti zanika in hkrati poskuša politično preseči ključno dejstvo, ki je izhodiščnega pomena za Slovenijo v Evropski uniji. Namreč dejstvo, da se je v letu 1991 osamosvojila in bila nato sprejeta v EU, izhajajoč iz mednarodnopravno priznanih ustavnih pridobitev svoje druge državotvorne samoodločbe, tiste iz leta 1945. Mislim, da zato v nadaljnjih razpravljanjih ne bi smeli pozabljati nekaterih za dojetje celote dogodenega zgovornih dejstev.

Glede komunistov bi se v tem trenutku veljalo spomniti, da se slovenski že od prvega trenutka te svetovne vojne na naših tleh niso oprijeli modela obnašanja ruskih boljševikov v prvi svetovni vojni in niso razglasili tako imenovanega revolucionarnega defetizma. Nasprotno, najprej so glede napadene Jugoslavije organizirali prostovoljce za njeno obrambo, po okupaciji pa so v Sloveniji že prej kot v treh tednih izrekli potrebo po ustanovitvi Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Zavrnitev možnosti, da bi tudi druga svetovna vojna obveljala kot še vedno imperialistična, so prepustili kar zahodnim protiosnim zaveznikom, s pogojem, da priznajo pravico do samoodločbe vsem narodom. Zagotovo slovenskemu, a tudi vsem v kolonialnih imperijih. Niso pa na to čakali in so osvobodilno fronto soustanovili takoj. Prav jim je dala Atlantska listina. In pri tem je ostalo in je končno postalo temeljna pridobitev zmage zaveznikov v drugi svetovni vojni. Te pridobitve so postali deležni tudi privrženci protipartizanskega tabora. Hote ali nehoti. Mar ne?

Glede slovenskih četnikov se velja spomniti, da niso bili že vnaprej v tem protipartizanskem taboru, kot so to bili voditelji SLS že pred nemškim napadom, a da so strankarski šefi četnikov v trenutku napada tudi sami zavrnilo vstop komunistov v Natlačenov Narodni svet. Toda spomniti se je treba tudi, da slovenski četniki enako kot komunisti (in jugoslovanska vlada) niso vedeli, da Natlačen s tem svetom pripravlja slovensko priznanje debelacije in vključitev Slovencev v Hitlerjevo ureditev Evrope.

Kako je bilo to s SLS, so že leta 1971 zgodovinarju Ferdu Čulinoviću razkrili dokumenti nemškega ministrstva za zunanje

zadeve, za katere skrbijo v ZDA. Podrobnosti je poiskal in objavil kolega naše avtorice, dr. Bojan Godeša.¹⁰ Slovenski četniki so v Ljubljani 9. oktobra 1941 še kar sami nastopili s protestno manifestacijo na obletnico atentata na jugoslovanskega kralja Aleksandra leta 1934 v Marseillu. Italijani so tisti čas zajeli trojico teh, ki so natovorili mitraljez, namenjen boju z okupatorjem, na javni avtobus za Polhov Gradec, in jih obsodili. Spoznal sem jih kot sojetnike v italijanski kaznilnici.

Veliko se spominjamo, kako neprimerno uspešneje je idejo izvedla Osvobodilna fronta s tišinsko akcijo v Ljubljani 29. oktobra 1941 za obletnico prve slovenske samoodločbe 1918. A manj ponavljamo, da je to bil tudi dan, ko je klavarno propadel prvi nasprotni poskus protikomunističnih mladincev iz vrst Katoliške akcije – *Straže v viharju* – oziroma SLS.

Sploh pa nočemo omeniti, da je ta stran sledila pastirskemu pismu ljubljanskega škofa z dne 24. oktobra 1941, v katerem je že apeliral na »redno vojsko«, pač italijansko, edino redno in v Ljubljani navzočo, naj zatre slovenski odpor – Osvobodilno fronto in partizane. In upoštevajmo končno – tako na desnici kot na levici –, da je to bilo v nasprotju s tedaj aktualno politiko Svetega sedeža, kakor je dokazano z objavo njegovih dokumentov.¹¹ Tega si zlasti današnji kreatorji protipartizanskega tabora še niso drznili vzeti na znanje.

In neprekršeni tabu je tudi skoraj istočasni napad vojaškega vodje četnikov Draže Mihailovića 2. novembra 1941 na partizansko Užice v Srbiji ter tabuiziranje dejstva njegovega pogajanja 11. novembra 1941 z nemškim poveljstvom v Divcih v Srbiji. Ni šlo zgolj za sodelovanje, marveč za Mihailovićevo ponudbo, da sklene z Nemci pravcato zavezništvo, seveda skrivno. Nemci tega za svoje območje niso bili pripravljeni sprejeti, a praksa neuradne »legalizacije ilegalnosti« četništva se je udomačila v območjih italijanske okupacije. Tudi v slovenskem ljubljanskem. Kakšna je bila nato dejavnost slovenskih četnikov, je nazorno opisal Ljubo Sirc, liberalec in prepričan

¹⁰ Godeša, *Čas odločitev*, nav. delo.

¹¹ Gl. Pleterski, *Senca Ajdovskega gradca*, nav. delo, str. 95–139.

nasprotnik komunizma – po vojni obsojenec v zloglasnem političnem procesu v Ljubljani in pozneje univerzitetni profesor v Veliki Britaniji – v svoji knjigi spominov jeznega Slovenca.¹²

V tem delu se Sirc večkrat vrača k svoji misli iz kritičnega časa, ki jo je takrat sporočil jugoslovanskemu veleposlaništvu v Rimu pri Svetem sedežu, namreč, da je »zoperstavljanje sovražniku (okupatorjem) edini način, s katerim lahko zadržimo komuniste«. Opisuje, kako neuspešni so bili poskusi to stališče uveljaviti pri slovenskem četniškem vodstvu. Pri tem omenja, da se tudi Slovenska zaveza, ki so jo stare stranke ustanovile aprila 1942 z namenom zavrtja vpliva komunistov, ni hotela odreči kolaboraciji, kar je bil tudi vzrok, da je nazadnje ostala brez Nagodetove (in Sirčeve) Stare pravde, kritične do komunistov in OF. In potem, po tveganem prebegu bolnega in obupanega Sirca v Švico, se spomnimo udarnega podatka iz »Mačkovškovega dosjeja«, objave virov, ki jih je za objavo pripravila dr. Jerca Vodušek Starič. Tu beremo, kako sta se 20. februarja 1944 v hotelu Continental v Trstu dva četniška poveljnika, Novak in Jevdjević, zložno pogovarjala z najvišjim nemškim funkcionarjem v operativni coni Jadransko primorje Friedrichom Rainerjem o okrepitvi svoje »legalne ilegale« v tej coni, in sicer s prihodom tisoč bosanskih četnikov!¹³ Za likvidacijo Devetega korpusa?

Zdaj še nujni internacionalni *last not least*. Teza o protipartizanski državljanski vojni 1941–1945 na Slovenskem označuje tudi kritiko politike zahodnih zaveznikov, češ da zmage nad Hitlerjem niso povezovali s hkratno zmago nad komunizmom. Namesto tega so vojno kar zaključili s kapitulacijo Nemčije in proti komunizmu raje krenili v miroljubno hladno vojno, ki je drugo zmago prinesla šele po 44 letih. Poraženci v slovenski protipartizanski državljanski vojni so zdaj po svojem mnenju vendarle postali tudi zmagovalci in zahtevajo rehabilitacijo zase. Slovenska država je že sama na tem, da se v

---

12 Ljubo Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, DZS, Ljubljana, 1992.

13 Jerca Vodušek Starič, »*Dosje*« *Mačkovšek*, *Viri*, št. 7, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana, 1994, str. 90.

njej v to usmeri tudi tisto neobvezno, bolj ali manj diletantsko razglabljanje o državljanski vojni kot razlaga pojava naših kolaborantov.

Utegne pa se to sprevreči v zapovedano resnico, določujočo za našo državno zgodovino vojne 1941–1945, vred s kritiko zahodnih zaveznikov.

Le berimo še enkrat, kako Aleksander Bajt v knjigi *Bermanov dosje*¹⁴ posebno ostro graja britanskega predsednika vlade Churchilla, češ da je zamešal kratkoročne interese (zmago v vojni) z dolgoročnimi! Tu gre za očitek, da je drugo svetovno vojno končal prezgodaj! Da jo je po svoji napačni presoji interesov skrajšal! Zdaj bo ost teze protipartizanskega tabora zlahka uperiti v Evropsko unijo, ki si za izhodišče načeloma še vedno jemlje (Churchillovo) zmago protifašistične koalicije v drugi svetovni vojni, in ne še do kraja tiste na berlinskem zidu, ki je sicer bila (za nekatere morda žal) nekrvava in jo Nemci povezujejo celo s hvaležnostjo Mihailu Gorbačovu.

Ali ni to nekaj načeloma sorodnega napovedi Slovenije in Evrope v domobranski prisegi? In če se pri tem še enkrat za hip zadržimo pri zgodbi protipartizanskega tabora o domobran-
cih, bi se dalo pričakovati, da se bo nekoč s podobno kritiko, kot je Bermanova na račun Churchillove »kratkovidnosti«, spraval nekdo z njihove strani tudi na papeža Pia XII.! Saj je že ves čas po 22. juniju 1941 očitno, po vojni pa z objavo njegovih dokumentov tudi vsej javnosti dokazano, da je tudi on krajšal(!) svetovno vojno in glede prejšnje prepovedi sodelovanja s komunisti sedaj pri obrambi dežel, ki jih je napadel Hitler, zastopal povsem nasprotna stališča od ljubljanskega škofa pri ustanavljanju protikomunistične milice ter nato domobranstva. To zapletanje Cerkve v vojno v vlogi combatanta ni bilo papeževa pobuda in ni ustrezalo njegovi politiki v svetovni vojni. Morda pa je prav na to mislil nadškof, danes kardinal Franc Rode, ko je 5. septembra 2001 dunajskemu časniku *Die Presse* izjavil, da čas še ni dozorel za objektivno razpravljanje o problemih naše kolaboracije, povezanih s Cerkvijo. Le be-

---

14 Aleksander Bajt, *Bermanov dosje*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1999.

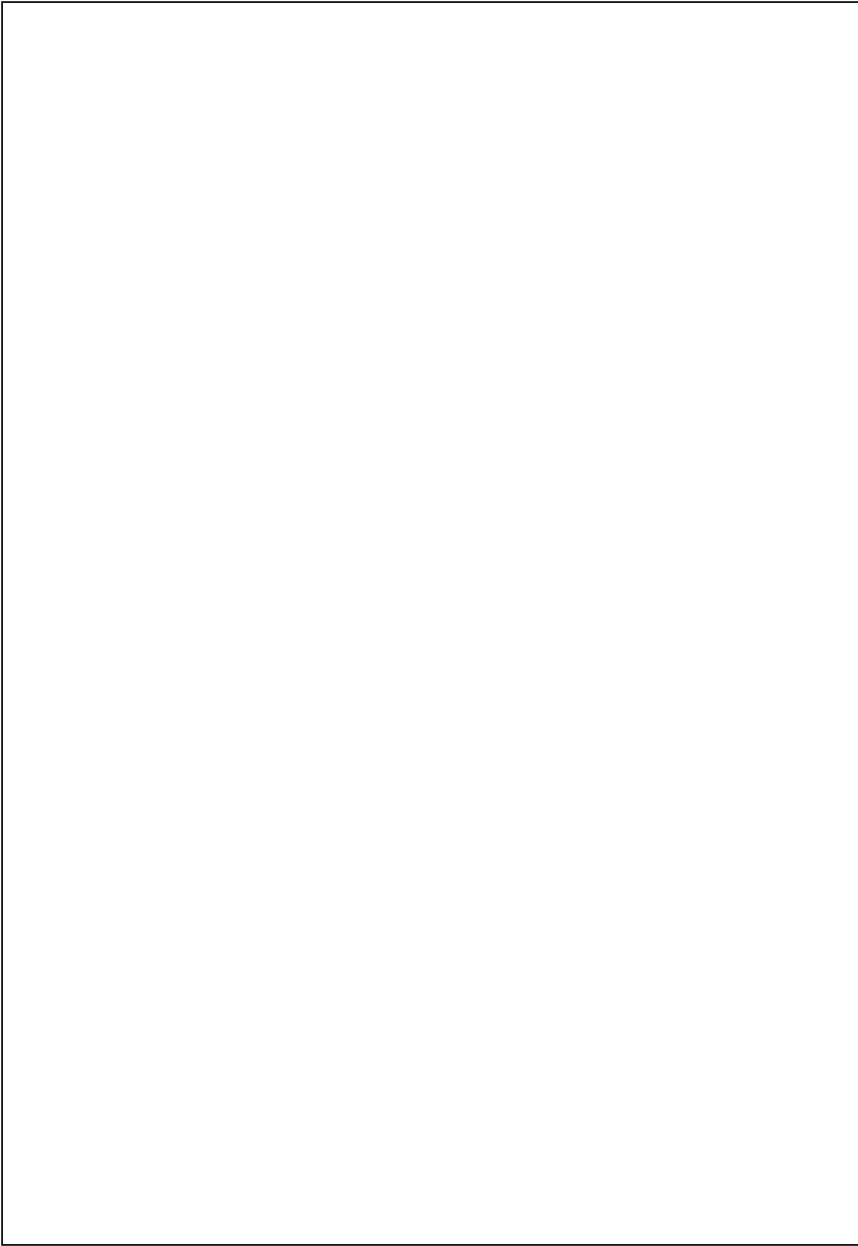

rimo vsaj enkrat knjigo od Vatikana izbranega zgodovinarja Roberta A. Grahama o Vatikanu in komunizmu med drugo svetovno vojno.¹⁵

Kaj pa Viipuri in protipartizanski tabor? Voda, ki je že stekla pod mlinom! Danes in jutri gre v Sloveniji in Evropi za naša tla pod nogami! Da bomo še imeli kje stati ter se s svojih tal in iz svojih življenjskih razmer mogli odzivati na dogajanje v tem vsakogaršnjem širnem svetu. Vselej pa tudi znali vedeti za spoštljivost spominjanja na smrtne žrtve s slovenskih tal v drugi svetovni vojni.

---

¹⁵ Robert A. Graham, *The Vatican and Communism in World War II: What Really Happened?*, Ignatius Press, San Francisco, 1996.

* *Zbornik ob stoletnici akademika Antona Vratushe*, SAZU, Ljubljana, 2015, str. 143–145.

OPOZORILO NA
DOKUMENT IZ ARHIVA
SVETEGA SEDEŽA*

Kot stvaren prispevek k počastitvi stotih let Antona Vratuše želim opozoriti na dokument, ki je nastal tudi iz njegove dejavnosti v zgodovini druge svetovne vojne. Nanaša se na njegovo sicer znano in za mnoge znamenito vlogo pri partizanskem zavzetju tistega strašnega italijanskega koncentracijskega taborišča za okupirane Slovence na Rabu, o čemer sam pripoveduje v svoji knjigi *Iz verig v svobodo: Rabska brigada* (1998). Dokument hranijo v vatikanskem državnem arhivu, a se v dosedanjih slovenskih razpravah o tistem dogajanju še ni upošteval. Gre za pismo, v katerem predstavnik Svetovnega judovskega kongresa Alexander Lewey Easterman na dan 24. septembra 1943 sporoča apostolskemu delegatu v Londonu Williamu Godfreyju srečno novico z jadranskega otoka Rab.

Pismo se glasi: »I have been informed that approximately 4000 Jews refugees as well as Yugoslav nationals, who were in internment camps and generally resident along the Dalmatian coast in formerly occupied Croatia, have been removed to the Island of Rab (or Arhe) in the Adriatic. As this island has been captured by Yugoslav partisans, the Jews can therefore be regarded as removed from immediate danger. I am sure that your Grace will be glad to learn this news. I feel sure that the efforts of your Grace and of the Holy See have brought about this fortunate result, and I should like to express to the Holy See and yourself the warmest thanks of the World

Jewish Congress. The Jews concerned will probably not yet know by what agency their removal from danger has been secured, but when they do they will be indeed grateful.«
Torej: »Obveščen sem bil, da so okoli 4000 judovskih beguncev, jugoslovanskih državljanov, ki so bili v internacijskih taboriščih in v glavnem nastanjeni vzdolž dalmatinske obale v nekdanji okupirani Hrvaški, premestili na jadranski otok Rab (ali Arhe). Ker so otok zavzeli jugoslovanski partizani, menimo, da niso več v neposredni nevarnosti. Prepričan sem, da bo Vaša milost z veseljem sprejela to novico. Prepričan sem tudi, da je k srečnemu razpletu prispevalo prizadevanje Vaše milosti in Svetega sedeža, zato bi se želel v imenu Svetovnega judovskega kongresa najtopleje zahvaliti Svetemu sedežu in Vam. Verjetno ti Judje še ne vedo, kdo je posredoval za njihovo rešitev, ko pa bodo izvedeli, bodo zagotovo hvaležni.«

Naslovnik pisma v Londonu, vatikanski diplomat, je bil po kapitulaciji Italije očitno zaslužen za pravočasno evakuacijo omenjene množice Judov, sicer jugoslovanskih državljanov, iz dotlej po Italijanih okupirane Dalmacije na otok Rab. Šlo je za ljudi, ki so v Dalmacijo pribežali pred nacističnim uničenjem, večinoma iz Paveličeve NDH, in so bili ogroženi s prihodom nemške ali kake kolaborantske vojske kot nadomestnih okupatorjev po umiku Italijanov. Toda kljub premestitvi so seveda bili podobno ogroženi tudi na Rabu. V tistih razmerah je zahvalno pismo pač zgrešilo odločilnega povzročitelja srečnega razpleta zgodbe. Ob tem zbujejo posebno pozornost besede, zapisane v nekako dodanem zadnjem delu zahvalnega pisma, ki posebej govore o dejavniku tega izida.

Zanimiva pa je tudi hvaležna potrditev vatikanskega diplomata, da je prejel to pomembno zahvalo. Namreč: »I duly appreciate the words you wrote to me concerning your afflicted people in Dalmatia. I know that the Pope has not relaxed his efforts and always seeks an opportunity of helping wherever he can. It is indeed satisfying to know that better results obtain and I shall convey to the Holy See your kind expression of thanks.«
»Nadvse spoštujem, kar ste mi napisali o vaših trpečih ljudeh v

Dalmaciji. Vem, da se je papež zelo potrudil in da si vselej prizadeva, da bi pomagal, koderkoli more. V največje zadoščenje mi je izvedeti za boljše izide, vašo prijazno zahvalo pa bom prenesel Svetemu sedežu.»

Pozornost zbuja pripomba tajnika Svetovnega judovskega kongresa, da rešencem ne bo težko sprejeti pojasnila, kdo je bil v tistem dogajanju njim še neznani dejavnik odrešitve. Easterman ne čuti potrebe, da bi v pojasnjevanje rešencem vključil tudi opozorilo na vlogo partizanov, ker je Judom na Rabu to bilo pač samoumevno. Toda zaradi podobne samoumevnosti ne čuti te potrebe glede partizanov niti vatikanski diplomat, ko kot samoumevno sprejema zahvalo, izrečeno prav dejavnikom Vatikana. Z občutkom neskaljenega zadoščenja prenese zahvalo naravnost na papeževo osebo, čeprav se dokument implicitno dotika vprašanja protiokupatorske vloge partizanov v njihovi domovini in njihove protifašistične pozicije v mednarodni vojni.

Po drugem vatikanskem koncilu je bilo zahvalno pismo uvrščeno v uradno publikacijo Svetega sedeža *Actes et documents du Saint Siege relatifs a la seconde guerre mondiale*,¹ in sicer kot dokument št. 346 v IX. knjigi. Papež je z njim v mednarodnih polemikah o medvojni politiki Svetega sedeža – v zvezi z usodo Judov v Hitlerjevih rokah – izpostavil dragocen, hudim očitkom na njegov rovaš, nasproten dokaz. Posebnost tega dokaza pa je za nas v tem, da izpričuje tudi pozicijo Vatikana v tej vojni, in to ne le na svetovni ravni, temveč tudi na ravni razdora okupirane Slovenije. V dokumentu je izpričana sozvočnost namer in učinkov delovanja obeh v zahvalnem pismu ugotovljenih dejavnikov srečne rešitve Judov na Rabu, vatikanskega in partizanskega. Pripominjam, da gre v slovenski zgodovini tukaj še za več kot le za pomen enega samega dogodka in dokumenta. Še bolj gre za povednost celotne, impozantne in že tako dolgo objavljene serije dokumentov Vatikana, ki se ji naše zgodovino pisje začuda ogiba. V njej je sozvočnost, opažena v

---

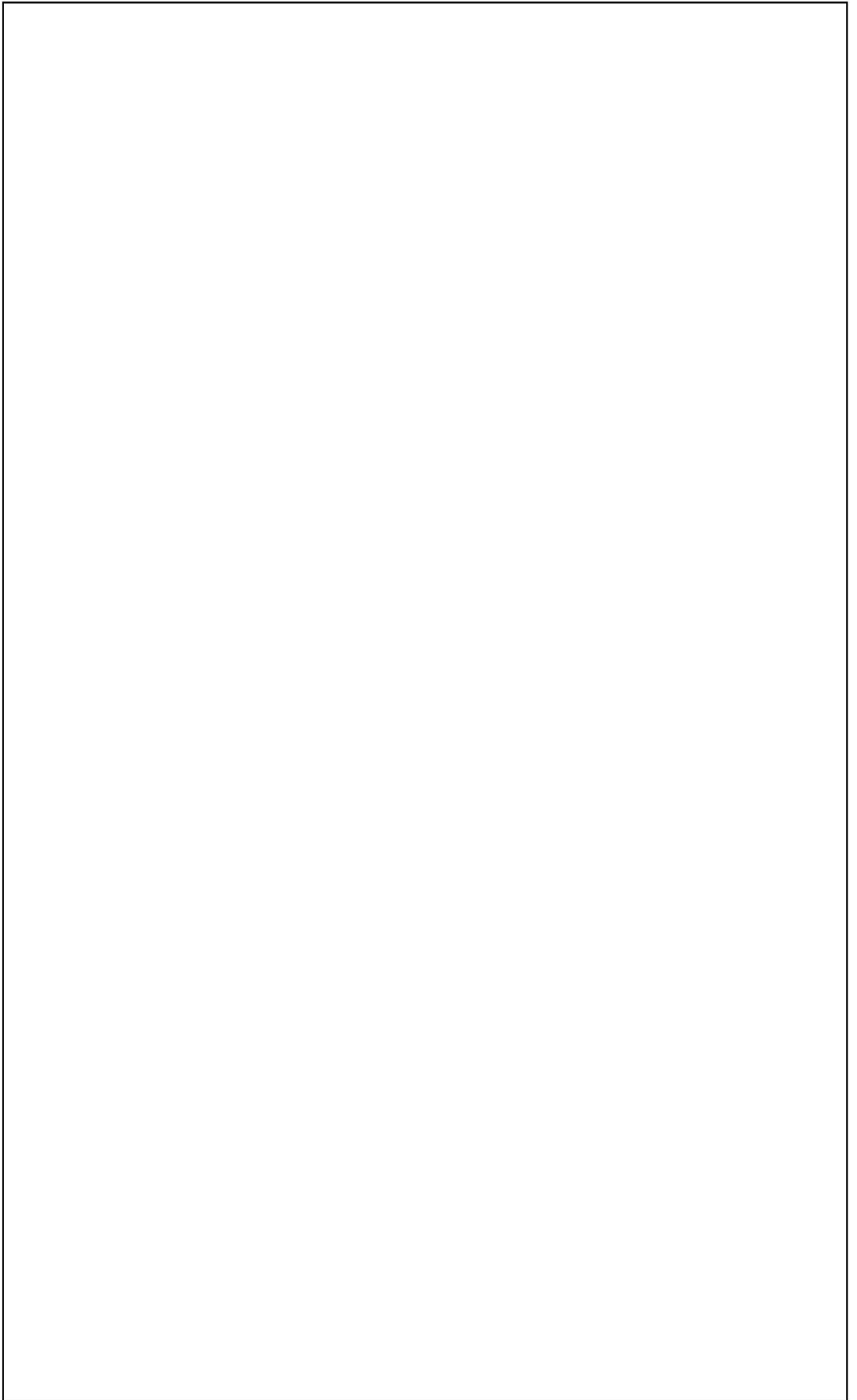
¹ *Actes et documents du Saint Siege relatifs a la seconde guerre mondiale*, Libreria Editrice Vaticana, knj. I–XI, 1965–1981.

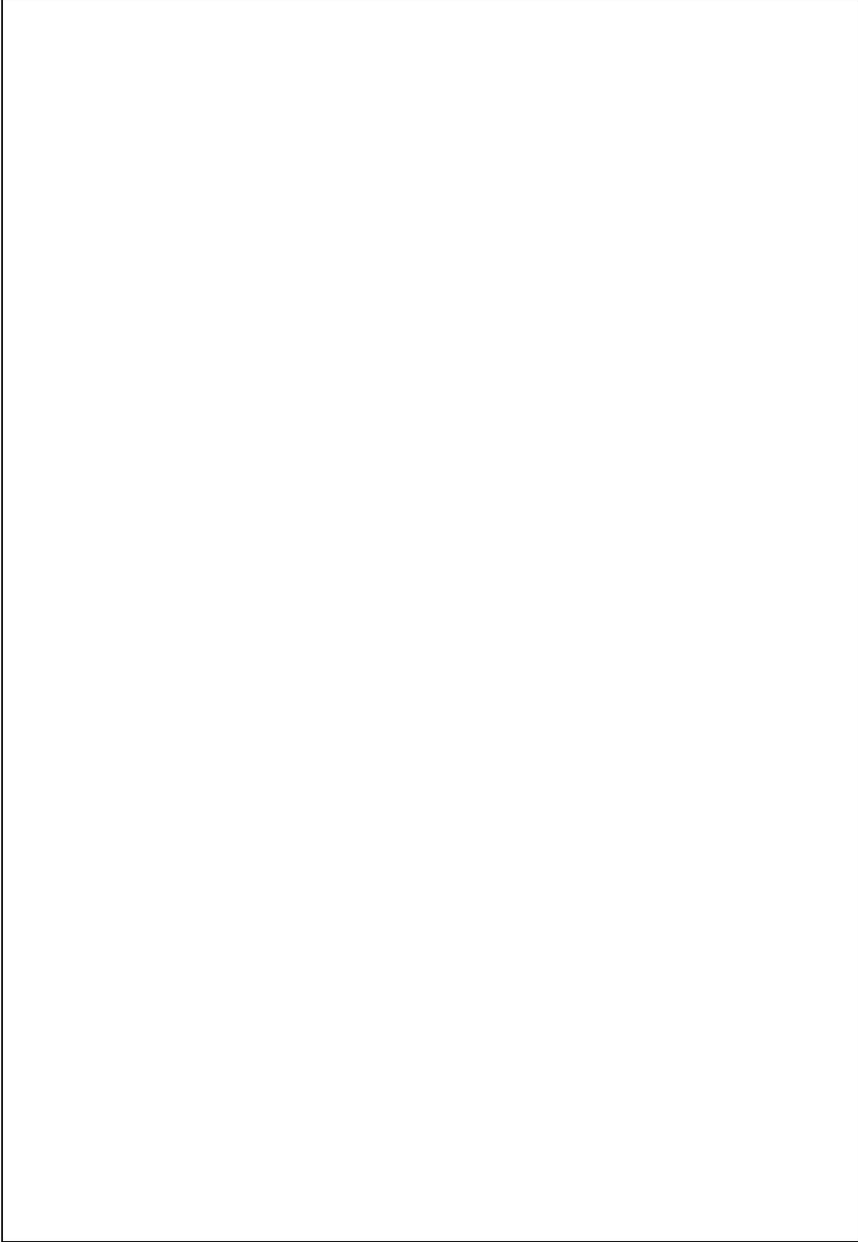
zvezi z Rabom, dokumentirana še globlje in popolneje. Tu je videti, da je bilo omenjeno sozvočje nakazano in slišno svetu v vojni že od poletja 1941 s pojavom papeškega »mutizma«.

To je dokumentirana oznaka nenadne onemelosti Svetega sedeža v zadevi papeške enciklike *Divini redemptoris*, na katero sta Hitler in Mussolini računala, da bo postala papeško geslo za udeležbo krščanske Evrope v njuni, kot »križarska« označeni vojni za osvojitve še vzhoda Evrope in naprej. Žal ta »mutizem« Pija XII. v Ljubljani ni naletel na posluh niti voditeljev vse do sovražnega napada najmogočnejše slovenske stranke niti osamljenega papeževega pooblaščenca v ljubljanski stolnici. Danes gre za pri nas ignorirano celotno serijo dokumentov. Toda že ugotovitev sozvočnosti z odporom, kolikor je bila izkazana ob dogodku na Rabu, bi sama zahtevala premislek o njenem temeljnem pomenu za naš danes in jutri. V neskončnih polemikah o slovenski zgodovini 1941–1945 tak premislek še vedno izostaja. Ali bo za to samorefleksijo potrebnih še novih sto let rodu?²

---

² Več v Pleterski, »Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940–1945«, nav. delo, str. 635–648.

* *Mladina*, 31. maj 2015.

PISMO PROFESORJU DR. JOŽETU PIRJEVCU*

Dragi Jože!

Razveselil si me s pozdravom in prijateljskim vprašanjem o počutju. Hvala.

Ravno v tem času sem seveda tudi jaz skušal spremljati dogajanje v Sloveniji ob sedemdeseti obletnici konca svetovne vojne. Ti omenjaš Italijo in Francijo in praviš: »Mi, ki bi se imeli zares s čim postaviti, pa kakor da se sramujemo. Kakšna žalost.« Res! Skušam si stvar razložiti, vsaj zdaj, ko sem že dobera onkraj konca svojih zmožnosti. Svoj sklep povem Tebi, ki ga zmoreš premisliti in pretehtati. To ni tako zato, ker smo premajhni in ker bi bila tudi veličina našega odpora agresiji fašistov zaradi tega le relativna ali nekaj po vrednosti drugačnega od rezistence Francozov ali Italijanov. Govorim o Slovencih kot o nacionalnem družbenem in državnem subjektu, a seveda v kontekstu z Jugoslavijo in vsemi narodi v njej, ki je kot edina med okupiranimi deželami Evrope, tudi vzhodne, odpor zmagovito razvila obenem s sproščeno udarno močjo socialne revolucije. Tega po zavezniški zmagi niti v desetletjih hladne vojne pravzaprav ni nihče zanikal, četudi je bilo politično ves čas različno ocenjevano, bodisi kot izjemna odlika bodisi kot dvomljiva okoliščina, če že ne kar kot napaka, a vendar vedno ob priznavanju temeljnega pomena zmage nad fašizmom.

Socialistična in federativna Jugoslavija je to svojo izjemno posebnost zgodovinsko uspešnega dogajanja ves čas povojnega mirovnega urejanja in nato še celo med hladno vojno

v nastopih dejansko in tudi zavestno afirmirala. Najočitnejše ob pobudi za neuvrščenost v mednarodnih odnosih. V tem afirmiranju svoje revolucije je bila uspešna, ne oziraje se na to, da se neuvrščenost ni odmerjala niti po različnosti političnih in družbenih sistemov v državi niti po merilu pluralne demokratičnosti ali pa avtoritarnosti oblasti znotraj držav, marveč po naravi njihove vloge v procesu mirnega razvoja sveta. To je tudi v Sloveniji nedvomno pospeševalo trajen proces demokratizacije vsega življenja družbe. Po padcu berlinskega zidu je zmago nad fašizmom zasenčil poraz socializma in komunizma. Prav posebej in na specifičen način je zasenčil partizansko zmago OF.

Legitimnost zmagovitega slovenskega spoja ljudske volje za rešitev in svobodo naroda ter hkrati za uresničitev socialnih pravic delovnega človeka. Legitimnost tega spoja kot odločilnega dejavnika znotraj zgodovinskega dosežka slovenskega odpora v letih okupacije je postala zdaj sporna in odprla polje nove politične konfrontacije v osamosvojeni državi. Združene, levo in narodnosložno demokratične fronte ni bilo več. Vsa volja za enotnost se je usmerila k uresnitvi načel demokratičnih svoboščin in se je izčrpala v dejanju plebiscita za neodvisnost. Radikalna desnica je v neodvisnosti videla končno zavrženje Titove in slovenske revolucije. Partizani pa s svoje strani reafirmacijo svojega starega boja za samoodločbo suverena naroda in ljudstva, ki bosta zdaj v demokratični državi neposredno in samoumevno uživala pravičnost in solidarnost postmoderne socialne države brez napornega socializma. Dovolili smo si sanje. Še ko so se z desnice bučno oglasili fanfare nekdanjih poražencev svetovne vojne, zdaj zmagovalcev nad socializmom in komunizmom, ter glasovi zanikanja in kriminalizacije partizanskega odpora kot nasilja zločinske revolucije, se partizani niso ovedeli. Slaviti vrednote NOB, da! Revolucije sicer ne zanikati, a najbolje je o njej molčati in ne razmišljati o vzrokih in nujnosti v zgodovini.

Vseh odtlej minulih 25 let pa bobni oglušujoči hrum novih zmagovalcev: kolaboracije sploh ni bilo, ker je to bil le boj proti komunizmu, vernemu slovenskemu narodu zapovedan

celo s papeško okrožnico in v smislu politike Svetega sedeža v tej vojni. Če je to kdo videl drugače, na primer tako, kakor je to videl generalni vikar za ljubljansko škofijo Anton Vovk v pastirskem pismu za novo leto 1946, potem to ni bilo sprejeto na znanje kot avtentičen dokument. Če kdo opozori, da je Vatikan dve desetletji pozneje uradno objavil svoje dokumente, ki dokazujejo, da je Anton Vovk govoril resnico in da je škof Rožman v letih vojne to resnico tajil in z neresnico poganjal slovenske ljudi v okupatorjeve »protitolovajske« oborožene enote, potem je treba o tem s stisnjenimi zobmi molčati in še molčati. Laični protipartizani na podoben način razglašajo, da je bilo oboroženo in politično policijsko delovanje teh enot proti odporu le častivredna državljanska vojna, seveda proti revoluciji. Revolucija je bila stranpot v slovenski zgodovini in kot takšno jo mora obsoditi, kdor hoče spravo, neomajno meni tudi naša oznanjevalka sprave kot poti v prihodnost Slovencev. Ob enako vztrajnem molčanju levice. Pa četudi gre pri njej bolj za pasivnost, kot pa gre pri desnici za smotrnost.

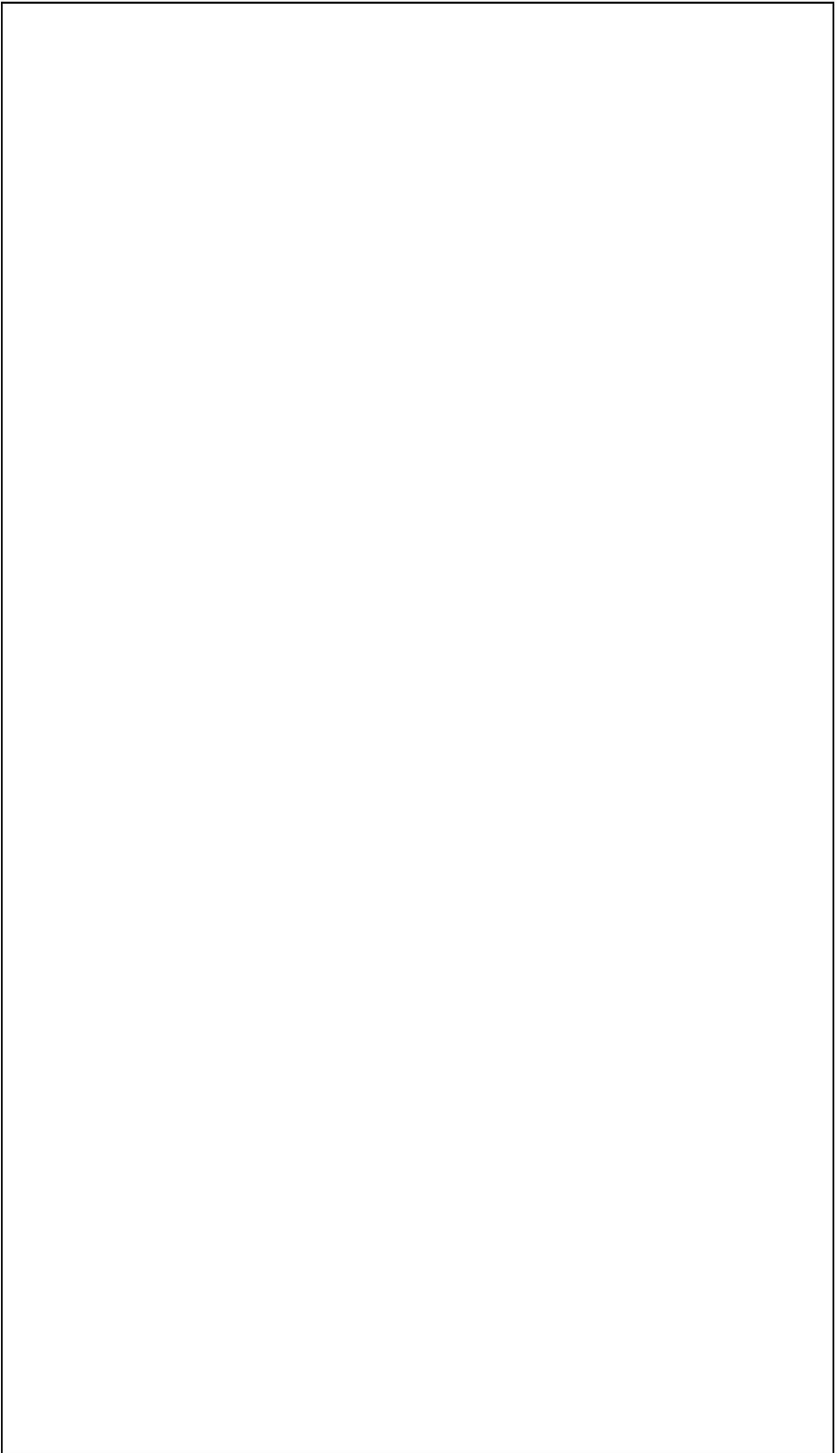
Čisto jasno pa je seveda, da tu sploh ne gre zame, ki o tem slovenskem fenomenu zaman pisarim vsa ta leta. A jasno je tudi, zakaj na koncu svojih izkušenj svetlobni pramen žarometa usmerim glede vojne zgodovine Slovencev v eno samo točko, da bi se moglo kaj v naši zgodovinarski pozornosti premakniti. In to izrečem v svoji šepavi latinščini, ker se po slovensko sporazumeti, ali vsaj »zastopiti«, po domače, ne moremo: »Nil de nobis, sine testimonium ADSS – »Actes et documents du Saint Siege«! Saj poznaš natančen knjižni naslov.¹

Dragi Jože, ura deseta zvečer je že minila. Jaz ne morem več. Bodi zdrav, srečno, lahko noč!

Janko

---

¹ ADSS, zbirka vatikanskih dokumentov iz časa papeža Pija XII. in druge svetovne vojne.

KOMU ZVONI KNJIGA?*

*Kratko zgodovinarjevo osebno premišljevanje
tri desetletja pozneje*

»Najnevarnejša«, »najstrupenejša«, »najusodnejša« po vojni v Jugoslaviji natisnjena knjiga! Takšne so bile – tako pravkar (1. junija 2015, dopolnjena pripoved profesorja Janka Prunka) slišim – osebne oznake slovitega profesorja zgodovine dr. Branka Petranovića, akademika SANU, spomladi 1986, namenjene moji knjigi *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, objavljeni pred koncem leta 1985 v Beogradu. Zakaj in komu more biti ta knjiga slovenskega zgodovinarja tako grozeča?

»Pleterski v tej knjigi samo hvali Avnoj in Tita, njegovo delo je usmerjeno proti vsemu temu, za kar se mi (v Srbiji) borimo!« Tako je bilo pojasnjeno.

Gre torej za radikalno grajo usmeritve pisca. Kako je treba to razumeti? Med osamosvojenimi Slovenci je to nekaterim v Beogradu nekoč nadvse nevarno knjigo, ki seveda ne govori le o dogajanju v času okupacije, desetletje pozneje nov slovenski zgodovinar označil kot biblijo revolucionarnega jugoslovanstva, napisano z avtorjevo zelo čvrsto vero v državno skupnost različnih južnoslovanskih narodov, ki jo je pa ta zdaj prisiljen relativizirati. Toda, v čem je takšna biblija nasprotovala vsemu onemu, za kar so se borili prvaki v Srbiji, ki so bili podobnega mnenja kot profesor Petranović? Slišali smo res: knjiga hvali Avnoj! Pa saj ta ni, denimo, odstavil kralja Jugoslavije iz srb-ske dinastije! V Jajcu ni šlo ne za kralja ali republiko in ne za socialistično revolucijo, ampak za samoodločbo narodov, kot

državotvorno podlago jugoslovanske federacije. Za samoodločbo Slovenije! V tej vrsti pa tudi za priznanje pravice do samoodločbe Bosne in Hercegovine. Vprašanje, kolikšna je vera v trdnost državne skupnosti različnih južnoslovanskih narodov, je bilo v Jajcu kot zgodovinsko državotvorno izrečeno vsem tem narodom samim. In to je to!

Pripoved o Petranovičevi izjavi sama po sebi zagotovo zelo zgovorno odslikava tedanje »stanje duha« v Srbiji. Spomnimo se. Tisto so seveda bili dnevi lansiranja osnutka memoranduma SANU. Zame in za slovensko zgodovino pa prav tukaj tiči tudi ena od obeh korenin še danes nepreseženega razdora duhov v Sloveniji. Poleg neskončno premlevane »domobranske« ostaja druga skoraj prezrta in še brez imena. Recimo ji vljudno »kvazirazumniška«. V svojih predlogih za slovenski nacionalni program so se v 57. številki *Nove revije* navezali na (pač srbsko) stališče o zavrženosti Avnoja in s tem zanimali tudi dogodenost medvojne samoodločbe Slovencev (Kočevje 1943, SNOS 1944, vse do leta 1945) in drugih narodov Jugoslavije, ki so fundament Avnoja. S tem so sprejeli staro (srbsko hegemonistično) velikodržavno tezo, da je pravico naroda do samoodločbe možno uporabiti samo enkrat in da je s tem konzumirana, ugasla in je potem ni več, da torej ni permanentna ter da je ponovitev samoodločbe izključena. Slovenci naj bi bili svojo pravico do samoodločbe uporabili in konzumirali že leta 1918. Za avnojsko naj bi je ne imeli več.

Svoje programske zahteve so v *Novi reviji* sicer upravičeno in zelo uspešno propagirali kot zahtevo po demokraciji. Toda s svojim ideološko argumentiranim zanikanjem druge slovenske samoodločbe, kočevsko-avnojske, dejansko dogodene narodne samoodločbe, so pristali na tezo o enkratnosti in konzumiranosti te pravice sploh. Konkretno tiste z letom 1918 in konec. S tem so demokraciji napravili podobno škodo, kakor je to bila Rožmanova obramba vere z grehom (po definiciji filozofa dr. Janeza Janžekoviča, duhovnika mariborske škofije, marca 1941 v *Času*, v njegovem malodane preroškem spisu »Ob odločilni uri – Dolžnosti do naroda«).

Kakor sem o tem programu napisal leta 2013 v *Prispevkih za novejšo zgodovino*, nista vodilna avtorja programskih točk – ne France Bučar, kaj šele Dimitrij Rupel – najbrž niti zaznala te svoje za današnje življenje Slovenije tako porazne in s pojmom demokracija tako skregane uporabe besed o njej tedaj, ko je bila leta 1987 storjena. In očitno je ne občutita niti danes, za nazaj. Kaj šele, da bi jo poskušala popraviti, čeprav nas vse današnje dni, tudi zaradi nje, tako neznosno davi problem obstoja dveh domovin v isti državi, kakor ga je znal pokazati Vlado Miheљjak. In če prištejemo še tisto, kar je leta 2013 v *Mladini* obravnaval Božo Repe ob očitku nekaterih Hrvatov, da je obstajal »slovensko-srbski pakt«, dobi Petranovičeva zgroženost nad mojo knjigo šele pravo vsebino in dimenzijo. Tudi za odslikavo stanja duha v Sloveniji. Saj to pomeni, da Bučar in avtorji točk slovenskega nacionalnega programa v *Novi reviji* niso mogli uveljavljati resnično neugasne demokratične pravice Slovencev do narodne samoodločbe. Ne na znamenitem sestanku v gostilni Mrak leta 1985¹ in tudi ne na sestanku predsednika državnega zbora Bučarja skupaj z zunanjim ministrom Ruplom v Beogradu pri Dobrici Ćosiću poleti 1991. Niso mogli, ker so že sami v 57. številki *Nove revije* in nato vse do danes zanimali permanentnost te in takšne pravice v primeru Avnoja. V Beogradu pri Ćosiću (in prek njega pri Slobodanu Miloševiću) bi zato oba omenjena mogla oziroma nameravala le pridobivati Srbe za udejanjenje nečesa, kar je načelno podobno prosluli grožnji kralja Aleksandra v času krize Kraljevine SHS o amputaciji (tudi) Slovenije. Dalo bi se z blažilno ironijo reči: namesto demokratične načelne zahteve po samoodločbi sta – ujeta v zanko svojega odnosa do Avnoja – mogla svojo zamisel osamosvojitve Slovenije Srbom postavljati načeloma le kot predlog za avtoritarno dopustitev samoamputacije Slovenije. Pridobivati njihovo privolitev na politični podlagi skupnega obsojanja avnojskih samoodločb, vključno slovenske kočevsko-črnomaljske.

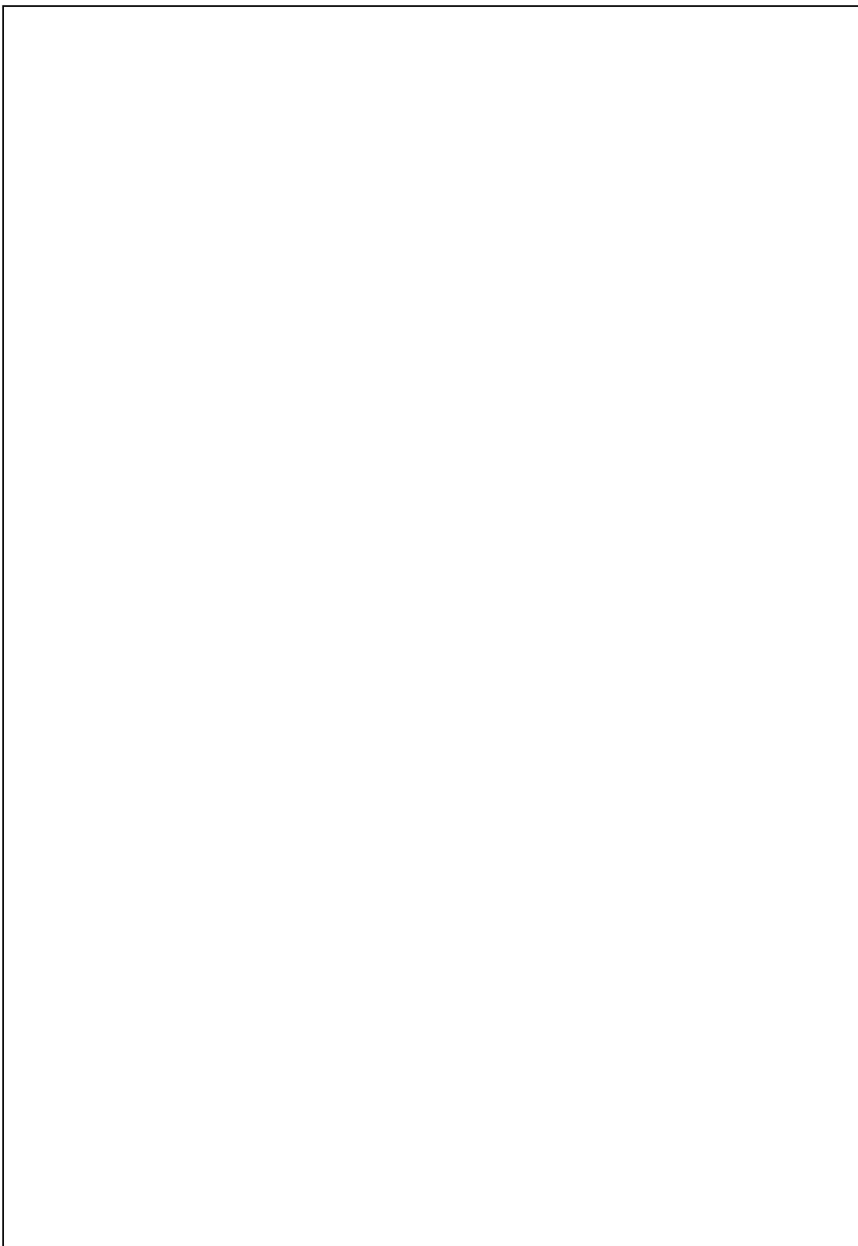

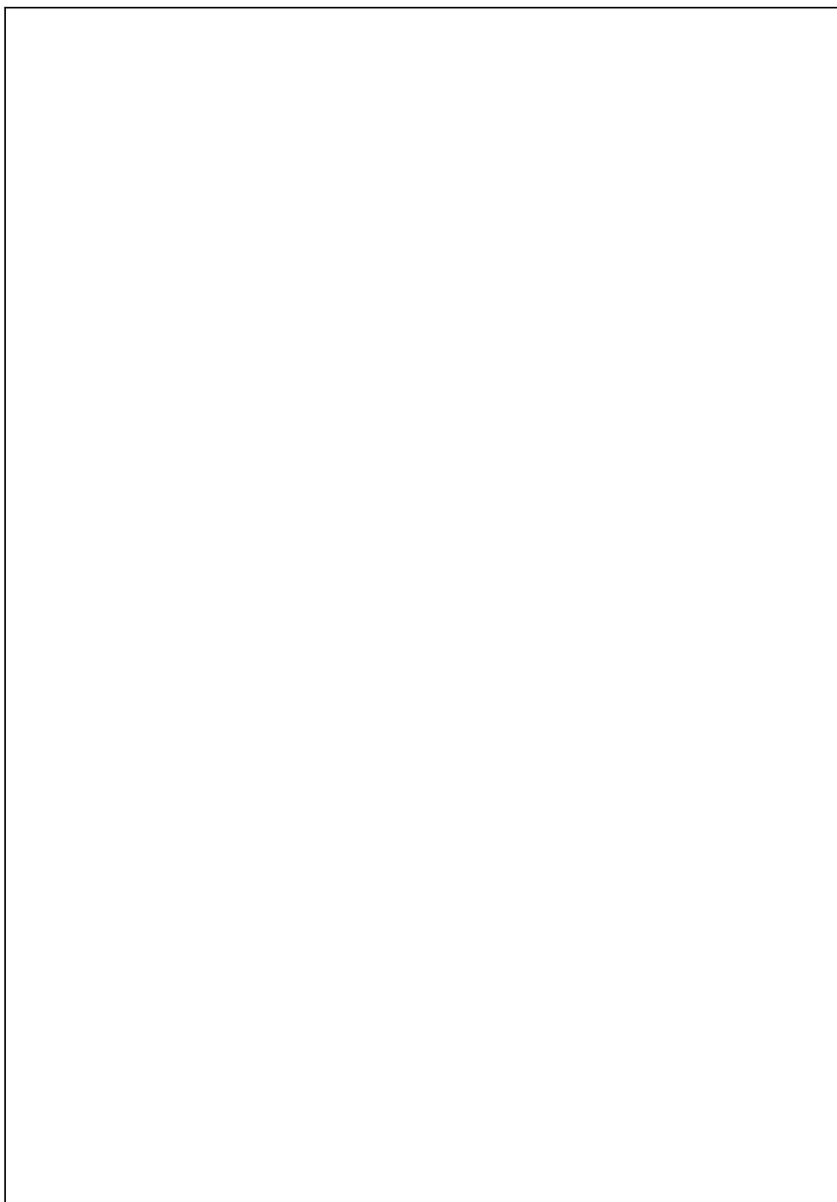
1 Gre za srečanje med slovensko intelektualno opozicijo, zbrano okoli *Nove revije*, in srbskim krogom oporečnikov okoli Dobrice Ćosića, ki je potekalo v ljubljanski gostilni Mrak 14. novembra 1985.

Vsekakor pač na podlagi vzajemnega zanikanja Avnoja samega! Objavljeni Čosićev zapis predloga to podrobno pove. Na srečo je slovenska državna politika drugače postavila in uveljavila zahtevo po samoodločbi, načelno v bistvu na temelju pravice, uveljavljene v ustavnem sistemu, ki je zrastle iz Avnoja. Mislim, da je to vsakomur na dlani, če se ozre na sklepe mednarodne Badinterjeve komisije. Niso bili napisani, da bi popravljali zgodovino. Prav in zgodovinskemu narodu primerno bi bilo, da vsaka državna politika Slovenije to dejstvo uvidi in prizna. Saj smo Slovenci narod stare pravde, kulture in trikrat izražene državne volje, z vsemi tremi samoodločbami, leta 1918, 1945 in 1991! Nismo nekakšen novorojenec iz leta 1991. Le potem bosta država in domovina enojnega obstoja in značaja.

Slovensko-srbski pakt se ni zgodil. Tega danes v Sloveniji najbrž ni žal nikomur. Posebno se je to pokazalo ob dvajseti obletnici genocida v Srebrenici. Vsi ga obžalujemo in vsi želimo, da se kaj takega ne bi nikoli več in nikjer ponovilo. Nekateri so sicer nekoč bili v skušnjavi, a zavest o tem se jim danes ne zdi problematična, saj menijo, da so se jim zamislili o nujnem popravljanju naše zgodovine porajale vedno iz gole želje po čisti demokraciji, nič drugega. Pa jasno je le to, da se je Srebrenica zgodila. In da se je zgodil tudi simbolično težko obremenjeni konec častitljivega Starega mostu v Mostarju pod topovskimi streli Hrvatov proti Bošnjakom, ter da se je zgodilo še vse tisto neizmerno drugo gorje iz vojne v Bosni in Hercegovini ob podiranju Avnoja in vseh z njim zraščanih narodnih in ljudskih samoodločb. Res nam je še zoprno, če vsi malo pomislimo, da ni bil daleč od zanikanja Avnoja s Kočevskim zborom vred niti tisti lisjaški izbris množice zakonitih (avnojskih) priseljencev v Sloveniji. Pa to lahko po mnenju mnogih odrinemo drugim. To je menda preprosta stvar evropskega sodišča za človekove pravice. Pa »mirna Bosna«! Mar ne?

RAZLIČNOST BRANJA DVEH AVTORITET ZA ZGODOVINO JUGOSLAVIJE OB ISTI KNJIGI

Stevan Pavlowitch je leta 1972 objavil knjigo *Yugoslavia*.¹ Kanadčan slovenskega rodu Gregor Kranjc se sklicuje prav na to Pavlowitchovo knjigo, ko v svojem delu *Hoja s hudičem: okupacija Slovenije in kolaboracija, 1941–1945* poskuša razbirati dogajanje na Slovenskem izolirano od celote jugoslovanskega vprašanja in dogajanja.² Kranjc se enostavno sklicuje na prebrano: »Kot je opozoril Stevan Pavlowitch, je strahotna resnica o Jugoslaviji ta, da vse kompleksnosti razmer ni mogoče poenostaviti in konceptualizirati, ne da bi jih s tem izkrivili do neprepoznavnosti.« Ter nato sklene: »In prav to je bila napaka, ki so jo naredili v režimski in emigrantski zgodovinski šoli.«³

Seveda Gregor Kranjc ni bral tistega, kar je isti Stevan Pavlowitch poldrugo desetletje pozneje o tem vprašanju sam na novo in drugače ugotovil ter leta 1988 tudi izrekel, potem ko je prebral moj »trinom«, knjigo *Nacije, Jugoslavija, revolucija*. In tako je Kranjc tudi sam, kakor nekoč Pavlowitch, ostal brez jugoslovanske zgodovine. Saj si je nalogo olajšal s prevzeto trditvijo, da je ta zgodovina preveč zamotana, da bi jo pri pisanju svoje knjige o hoji s hudičem na Slovenskem jemal v razbor.

---

1 Stevan Pavlowitch, *Yugoslavia*, Ernest Benn, London, 1972.

2 Gregor Joseph Kranjc, *Hoja s hudičem: okupacija Slovenije in kolaboracija, 1941–1945*, Ciceron, Mengeš, 2014.

3 Prav tam, str. 20.

Besede Stevana Pavlowitcha ob mojem trinomu pa se glasijo: »La Yougoslavie n'a pas besoin s'inventer un passe, meme un passe ecrit«! »Ni potrebe, da bi si Jugoslavija izumljala kakšno preteklost, celo ne kakšne napisane preteklosti.«

Ta nenadni popravek svojega starega mnenja Pavlowitch pojasni pod črto takole: »Ce que montre bien un autre livre publie a Belgrade a la fin de 1985 par le centre d'edition de la revue officielle du partie, *Komunist*. Dans *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Janko Pleterski se donne pour but d'identifier, par une metodologie classiquement marxiste, sans passion, sans polemique, avec arguments raisonnees les processus historiques qui menerent, pour les uns et pour les autres, a la realisation de l'unite yougoslave.« »To je namreč tisto, kar dokazuje neka druga knjiga, ki jo je v Beogradu konec leta 1985 objavilo založniško središče, ki izdaja uradno partijsko revijo *Komunist*. V knjigi z naslovom *Nacije, Jugoslavija, revolucija* si Janko Pleterski postavlja za cilj identificirati s pomočjo metodologije, ki je klasično marksistična, brez strasti, brez polemike, s premišljenimi argumenti, tiste historične procese, ki so te in one pripeljali do uresničenja jugoslovanske enotnosti.«⁴

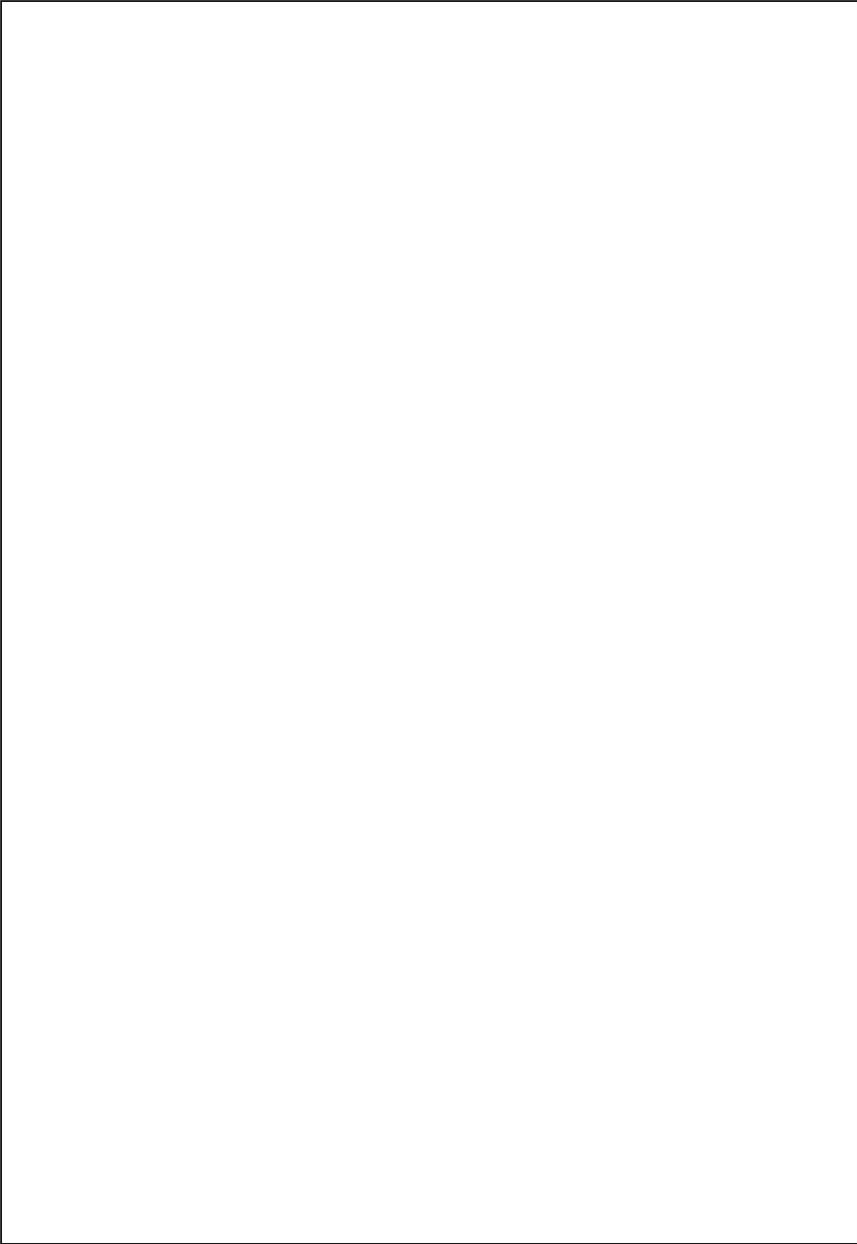
Kolikor vem, je bil Stevan Pavlowitch profesor na univerzah v Southamptonu in Londonu. Zdaj vem še to, da je znan tudi Latinki Perović in sploh priznan v Beogradu. Njegovo sodbo o mojem trinomu sem navedel v svoji biobibliografski predstavitvi, napisani za zbornik ob 75-letnici ustanovitve Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Hkrati pa sem tam navedel tudi nasprotno osebno sodbo beograjskega profesorja Branka Petranovića, izrečeno o mojem trinomu leta 1986 v Beogradu. Namreč, da je to »najopasnija knjiga štampana u Jugoslaviji posle rata«, torej najbolj nevarna knjiga, kar jih je bilo po vojni natisnjenih v Jugoslaviji. Za to sodbo sem takrat, tudi sam malo presečen, izvedel od profesorja Janka Prunka. A o njej sem do lanskega leta pisal brez navedbe avtorja.

---

⁴ Stevan Pavlowitch, »L'histoire en Yougoslavie depuis 1945 – Vingtieme Siecle«, *Revue d'histoire*, let. 17 (1988), št. 17, str. 91.

Tedaj, leta 1986, te zame bizarne izjave nisem preverjal, le pisno sem poskusil povprašati našega dobrega znanca dr. Momčila Zečevića, a je moje pismo ostalo brez odgovora. Izjava je bila omenjena leta 2003 v mojem profesorskem jubilejnem zborniku, a brez imena njenega avtorja. Leta 2015 pa je na mojo pobudo to ustno storil dr. Jurij Perovšek, urednik omenjenega zbornika. V svojem zapisu mi je 1. junija 2015 sporočil: »Šestega maja 2015 sem se na poti na znanstveno konferenco v Berlinu pogovarjal s kolegom prof. dr. Jankom Prunkom. V razgovoru o slovenskem zgodovinopisju sva spregovorila tudi o delu akad. prof. dr. Janka Pleterskega *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. [...] V zvezi z omenjenim delom mi je kolega Janko Prunk povedal, kako sta se nanj odzvala znana beograjska zgodovinarja, akad. prof. dr. Branko Petranović in prof. dr. Momčilo Zečević. Ko je spomladi 1986 v Beogradu sodeloval pri predstavitvi srbske izdaje dela Janka Pleterskega, sta po njenem zaključku k njemu pristopila Branko Petranović in Momčilo Zečević ter mu dejala, naj ne hvalim toliko Pleterskijevega dela, saj gre za najbolj strupeno in usodno knjigo v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni. Pleterski v njej samo hvali Avnoj in Tita, njegovo delo je usmerjeno proti vsemu temu, za kar se mi (v Srbiji) borimo. To sta ob drugih srečanjih z Jankom Prunkom še večkrat ponovila.«

Po moji sedANJI presoji je bila ta izjava ob mojem trinomu izraz razpoloženja ob objavi slovitega osnutka memoranduma Srbske akademije znanosti in umetnosti o jugoslovanskem vprašanju. In tako je nastala ta, skoraj istočasna, a zelo različna in tudi problemsko zanimivo kontroverzna presoja moje knjige med dvema po svojem neslovenskem rodu bližnjima avtoritetama za zgodovino Jugoslavije. Ob branju iste knjige. Pač meni zdaj oprijemljivo dejstvo, ki opozarja, da je tisti trinom bil in ostal zelo opazno delo o zgodovini Jugoslavije in nekdanjih njenih narodov, med njimi seveda slovenskega. Knjiga slovenskega zgodovinarja, čeprav napisana v srbskem jeziku, ki upravičeno sodi na portal SiStory Inštituta za novejšo zgodovino. Zgodba pa lahko neposredno služi tudi lažjemu razumevanju mojega v letu 2015 v *Mladini* objavljenega javnega pisma »Komu zvoni knjiga?«.

* *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2013, št. 2, str. 161–173.

DRŽAVA DVEH DOMOVIN: HISTORIOGRAFSKI PREMISLEK*

UVOD

Oglašam se vnukom iz svojega mlina starejših občanov ob porazni diagnozi političnega položaja v Sloveniji, ki jo je napisal Vlado Miheljak ob razcepljenem praznovanju našega dneva državnosti leta 2013. »... tako preprosto več ne gre,« berem. »Prav vsakič v tem času pride do iracionalnega prepira, mislim na proslavo dneva državnosti. Teme, o katerih se prepirajo, sicer niso iracionalne. So stvar temeljnega premisleka, kdo smo, kaj hočemo, iz česa izhajamo. Iracionalni so vložki o razhajanju. Lahko bi kdo očital, da se lahkotno zabavamo in naslajamo nad nemočjo države in njenih proslav. A dejstvo je, da smo država dveh domovin. Država ni točka identifikacije, ampak zgolj domena lokacije. V isti državi Sloveniji stanujeta dve domovini, ki imata malo skupnega. Pravzaprav je edino, kar ju povezuje, vzajemni prezir, sovražstvo in enako nevedni politični eliti. In prav na proslavah se ta temeljna razlika, ki presega celo tradicionalni srednjeevropski kulturni boj, razgali do obisti.«¹

Če se bo kdo čudil, da se oglašam, in zamahnil z roko nad preprirom »starih prdcev«, ga vabim, naj le še enkrat prebere navedeni odlomek in razmislek o teži dogajanja za njegov današnji čas, za njega samega in za vse njegove.

Dobro, toda zakaj prav jaz, ki sodim v ropotarnico in storim uslugo drugim in sebi, če molčim? Seveda gre tudi za moj

---

1 Vlado Miheljak, »Država dveh domovin«, *Mladina*, 28. junij 2013.

osebni razlog, za nasledek stare in zastarele osebne prizadetosti, o kateri pa sem izgubil že dovolj besed. Toda zdaj hočem ob diagnozi Vlada Miheljaka opozoriti na nekaj, kar ostaja vsa leta samoumevnost, o kateri premišljati ni ne primerno ne dostojno, kar pa po mojem znanju in prepričanju potrebujemo za dober začetek terapije diagnosticiranega bolezenskega stanja Slovenije danes.

Naša slabost za nas same in za našo podobo pred svetom je, da ne zmoremo sprejeti dediščine svoje domovine, edine, ki nam je na voljo. Celó vstajniki se v zanosu raje povzdigujejo nad levico in desnico, namesto da bi začeli sprejemati dediščino ali bi to vsaj poskusili. Da bi našli, kaj je takega, kar je človeku v oporo pri novih potrebah in prizadevanju. Videti je treba, da so kompromitirane elite svojo moč in dobiček vedno črpale iz nečesa vrednega, kar obstaja v ljudeh. To je treba venomer iskati in najti kot energijo, ki je lahko v pomoč, ko išče nove pobude. Za tak namen in s stališča in z izkušnjo odsluženega zgodovinarja hočem v tem prispevku opozoriti, da se vsi, ki mešajo godljo dveh domovin v isti državi, naslanjajo, morda tudi nevede, na zmoto, ki žal tiči že kar v koncepciji tistega nadvse uglednega slovenskega nacionalnega programa, ki je bil objavljen v zdaj že zgodovinski 57. številki *Nove revije* leta 1987. Že tam so namreč v imenu svoje upravičene zahteve po novi samoodločbi za državo, ki bo utemeljena na demokraciji, zašli v neko zmoto. V svoji zagnanosti so prepolovili slovensko zgodovino na dvoje, v zgodovino pred njimi in v zgodovino, ki so jo začenjali sami. Iz prve so izčrtali tisto, v čemer se je najbolj odražala prav tista v ljudeh obstoječa in delujoča tvorna moč, ki je bila odločilni dejavnik v zgodovini naše države. Izvrgli so dokaz državotvorne zmožnosti ljudi, ki se je udejanjila v predhodni samoodločbi, v tisti, ki se je zgodila v letih druge svetovne vojne na slovenskih tleh. To izvrženje ni bilo samo zgodovinoepisna pomota, to je bila konceptualna zmota pobudnikov nove državotvorne volje.

Odprlo se je vprašanje, ali gre z novostjo volje in hkratnim zanikanjem enkrat že izpeljane samoodločbe tudi za preklic pravice, ki je sicer priznana kot trajna, a zdaj le s pogojem, da ni bila kompromitirana s svojo odločitvijo za po novem pro-

gramu nezakonito revolucijo. Ker pa zgodovine ni mogoče spreminjati, je preostala le možnost, da se spremeni domovina te neveljavne samoodločbe. Ali gre torej v novem programu za uresničenje možnosti, da se ustvari domovina, ki bo imela nov začetek zgodovine? Če bi takrat to vprašali avtorje 57. številke *Nove revije* (*NoR* 57), bi najbrž vprašanje zavrnilo kot nesmiselno. A ker takšno vprašanje ni bilo domišljeno in izrečeno, tudi ni bil izrečen jasen nikalni odgovor in vprašanje je ostalo virulentno.

Pozneje pa se je zmeta uzakonila celo v ustavi in danes je možno, da v Sloveniji proglašajo dvojnost domovine, kdorkoli hoče, če je le politično dovolj močan.

Mislil konkretno, da se je program, zapisan v 57. številki *Nove revije*, docela po nepotrebnem že v svojem izhodišču obesil na zanikanje Avnoja in s tem tudi na zanikanje v Avnoju vgrajenega sklepa Kočevskega zbora. S tem je preklical dejstvo, da se je v letih druge svetovne vojne in po njej kakšna slovenska narodna samoodločba sploh dogodila. Skratka, postavil se je na stališče, da tisto, kar se je zgodilo, ni pripadlo niti zgodovini, ki bi bila res naša, niti domovini, ki bi mogla biti res naša.

NOVA REVIJA, ŠTEVILKA 57

V tej številki *Nove revije* so januarja 1987 objavili besedilo »Prispevki za slovenski nacionalni program«. Namen avtorjev torej ni bil prispevati kaj k hudourni tekoči polemiki tistega časa v Jugoslaviji in Sloveniji, ampak je bila zastavljena beseda o programu! O slovenski in nacionalnodržavni prihodnosti! Za vso dogledno prihodnost, tudi za današnjo Slovenijo, ki jo mi še doživljamo.

Glede na tedanji političnokrizni položaj, poln negotovosti tudi glede osebne varnosti avtorjev, je razumljivo, da so pisci v svojih formulacijah najraje ostajali dvoumni. Vendar so bile jasne temeljne črte ponujenega koncepta novega narodnega, ali po njim ljubšem izrazoslovju, nacionalnega programa, in ostajajo tudi danes jasne in nedvoumne. Ni dvoma, da ima

prav Tine Hribar, ko pravi, da je bilo iz prispevkov za novi nacionalni program razvidno, da sta se pri *Novi reviji* zavzemanje za nacionalno samostojnost in pa zavzemanje za parlamentarno demokracijo že od vsega začetka razvijali vštric in da je šlo pri očitkih o nacionalizmu vsekakor za pomoto, če že ne za namerno podtikanje. Mislim, da sem to sam že takrat vsaj približno tako dojemal. Ta hip pa se mi zdi lepo, da tudi on priznava možnost pomot v debati, kar pomeni, da obstaja tudi možnost, da bi kdo tudi med avtorji *NoR* 57 mogel kakšno svojo takratno pomoto danes vsaj še enkrat premisliti in jo morebiti celo po dolgih letih popraviti.

Ponujenega gradiva še nisem vsega dodobra prebral, ko me je Ciril Zlobec povabil, naj se udeležim diskusije o njem v okviru Socialistične zveze. In udeležil sem se je ter povedal svoje osebno mnenje glede tistih vprašanj, za katera sem se čutil strokovno pristojnega, saj so uredniki sami zahtevali razpravo na ravni ekspertiz! Tega ne bom zdaj ponavljal. Kar sem povedal, je bilo do zdaj že trikrat objavljeno, dvakrat v *Delu* in enkrat v dokumentaciji same *NoR*. In niti ne poskušam zdaj za nazaj kritizirati celote prispevkov. Ne vem niti, ali je medtem to kdo že poskusil. Hočem le opredeliti s svojega današnjega vidika svoj pogled na v začetku omenjeno zmoto *NoR* 57 v zvezi z zgodovino slovenskih narodnih samoodločb.

Najprej naj dodam, da sem se v svojem strokovnem delu, seveda spodbujen tudi osebnonazorsko, trudil široko obravnavati temo »povezanosti družbenega z narodnim vprašanjem« ter da je jedro mojih del misel, da ima svoje mesto v zgodovini vsak narodov emancipacijski dejavnik, vrednostno razumljen skozi njegovo ravnanje, ki je v različnih zgodovinskih položajih pogojevalo uresničenje temeljne pravice do samoodločbe. Da torej v tem smislu vidim strnjen pomen državnopravnih prelomov v letih 1918, 1945 in 1991.

Šlo je – in gre še danes – za vprašanje, ali obstaja, kakor to imenujem, verižna strnjenost pomenov vseh treh prelomov, pa čeprav so jih politično vodile popolnoma različne sile. Leta 1918 sile slovenskega političnega katolicizma, 1945. sile OF pod vodstvom KPS, 1991. pa morda še najbolj moč politično raz-

lično usmerjenega ljudstva, željnega demokratičnih sprememb in odprtosti v svet.

V tisti razpravi se mi je upiralo, da bi si Slovenci in Slovenija v svoj narodni program zapisali nalogo, da bodo zanimali pravico do samoodločbe Makedoncem, Črnogorcem, Bošnjakom in da bi to hoteli zato, da popravijo glavno strukturno napako obstoječe jugoslovanske federacije. Domneval pa sem, da predlagatelji nameravajo iz Jugoslavije izstopiti. Zakaj potem še hočejo segati v bodočnost preostanka? In to s popravkom, za katerega sem vedel, da je pri srcu velikosrbskim nacionalistom četniške provenience. Tisti čas ga je v Srbiji – pač preformuliranega v memorandumu Srbske akademije znanosti in umetnosti (SANU) – prevzemala celo že večinska frakcija komunistov pod vodstvom Slobodana Miloševića. Danes vemo, da bi samostojna Slovenija, če bi se v svoji zunanji politiki v tej točki držala koncepcije programskih zamisli *NoR* 57, postala soodgovorna za Srebrenico. In najbrž bi dolgo ostala brez veleposlanikov v samostojni Podgorici in Skopju. Pač bizarna zmota v nacionalnem programu, bi lahko rekli danes, ko vemo, da se to na srečo ni zgodilo. Ampak to je bila že takrat tako očitna nepremišljenost, da je ostala komaj opažena. Ob navdušenju, da si Slovenci krojimo svoj lastni narodno-nacionalni program, in to proti komaj še »brcajočemu« enournemu režimu, in poleg tega še v jasno vidni nameri odločiti se za demokracijo, se je ta bizarna zmota tedaj v javnosti nekako izgubila kot nekaj odvečnega. Kot nekaj tako nevrednega pozornosti, da je zmota preprosto štrbunknila v javno pozabo doma in v svetu. In tam za vselej obležala! Samo to je omogočilo, da je Slovenija te dni na Brdu promotorka in ponosna gostiteljica zahodnobalkanske spravne konference jeseni 2013.

Ni pa brez škode v pozabi obležala neka druga zmota v ponujenih programskih prispevkih. Zmota, ki se je bo javnost očitno morala šele zavedeti, čeprav njene posledice že dolgo in vse bolj nejevoljno občuti na svoji koži. Ta zmota žal ne more več ostati z molkom pokopana in danes zahteva nov premislek. Nemara premislek celo koga izmed avtorjev *NoR* 57.

V teh prispevkih so namreč avtorji pravico do narodne ali nacionalne ali ljudske samoodločbe pravzaprav zanikali tudi Slovencem in Slovenkam, celi »kokoški« od Prekmurja do Primorja. Za nazaj, in s tem tudi za sproti, so jo zanikali, ko so izničevali načelno neugaslost, trajnost, permanenco takšne pravice. Resda so to počeli v upravičeni ihti za prebuditev volje za novo samoodločbo, a vendar zmotno izničujoč zgodovinsko avtentičnost, legitimnost, zakonitost predhodne, v zgodovini nedvomno izvedene samoodločbe. S to zmoto so Slovence v očeh današnjega sveta zavestno prikrajšali za ugled in lastno samozavest zgodovinskega naroda.

Kako se je to zgodilo in se dogaja še danes?

Ni bilo in tudi danes ni toliko kočljivo, da je France Bučar program pisal s svojega mnenjskega stališča, češ da sta revolucija in ves sistem tedanje federativne Jugoslavije nekaj nezakonitega, ampak to, da je takšno mnenje spreminjal v narodnoprogramsko zahtevo. V slovenski narodni program je vnesel točko, da je treba obenem z novo samoodločbo iz slovenske narodne zgodovine izčrtati predhodno slovensko samoodločbo. Izčrtati jo z njenimi državnopravnimi tvorbami vred kot nezakonito, in to vbrizgati nazaj kot nekakšen rehabilitativni serum pod kožo svoje domovinske preteklosti. Kakor da tvorbe in dosežki te samoodločbe ne bi nikoli obstajali. Logično bi bilo stopiti od njihovih narodu očitno koristnih in samoumevnih dosežkov kritično razumevajoče naprej. Vsaj tako, kakor so pisci prispevkov v isti sapi izpovedovali na prav neverjetno domišljav in hkrati ignorantski način svojo lastno ozemeljsko »saturiranost« v okviru obstoječih meja obstoječe Socialistične republike Slovenije. Stopiti od obstoječih dosežkov naprej bi bilo logično in zgodovinsko verodostojno, saj kaj drugega v realni politiki niti ni bilo izvedljivo. Toda v državljanski zavesti je tu po *NoR* 57 ostal nekakšen, lahko bi rekli nameren, programiran primanjkljaj.

Zagotovo je bil tak primanjkljaj čustveno zadovoljiv za mnoge od kompartijskega totalitarizma prizadete državljane, politično pa zanesljivo priročen avtorjem *NoR* 57 za pridobivanje soglasja političnih somišljenikov, zlasti pa glasnikov v

svetovni vojni poražene kolaboracije. Toda kako naj potem državljani Slovenije sploh še doumejo zgodovino države, domovine, kako naj potem svobodni polnovredno sodelujejo v demokratičnem odločanju? Namenoma jim je s svojskim zidom, ne berlinskim, temveč antikontaminacijskim, čistunsko pravoverniškim, zagrajeno spoznanje, da je enotnost ljudstva na plebiscitu leta 1990 nastala najprej in odločilno s prelomom v političnem stališču dotedanjih revolucionarjev, ko so privolili v politično svobodne volitve in z njimi v novo nacionalno samoodločbo. To se je zgodilo marca 1990 in s tem je bil sprejet program *NoR 57* v obeh temeljnih točkah, o katerih govori Tine Hribar. Mimo tega je potem vsa nadaljnja leta potekal boj na čistunskem zidu. Ali bo to res ostal zid med dvema domovinama in dvema odlomkoma iste zgodovine? Mar je to bil namen piscev *NoR 57*?

Zagotovo je tudi ta boj potekal in še traja v različicah. Vsem je sicer skupno zanikanje samoodločbe leta 1945. V današnjem žargonu bi lahko rekli, da rdeči zvezdi v zgodovini ne priznavajo pravice do državitvornosti. Variante so v gledanju na pravico rdeče zvezde do puške za odpor proti okupatorjem. O tem se leta 1987 še ni zdelo primerno izrekati. Poudarek je ostajal na programski zahtevi po demokraciji kot brezpogojnem temelju nacije.

A ko je bil potem marca 1990 ta pogoj sprejet, se je žal izkazalo, da protagonisti programa *NoR 57* menijo, da zahteva po demokraciji ni bila postavljena brez zahteve po dodatnih pogojih ter da samo tako pogojevana pravica lahko obvelja kot zares pravilna pravica v naši deželi.

Že izvršeno temeljno dejanje demokratizacije lahko pridobi polno priznanje le s pogojem, da preklic avnojske samoodločbe za nazaj obvezno obvelja v pojmovanju narodne in državne zgodovine ter kot edino demokratično tudi za naprej. S tem je končno osamosvojena demokratična Republika Slovenija postala legitimna le pogojno v očeh tistih, ki politično živijo od vlačjenja gobe, ki naj s table izbriše rdečo zvezdo.

Začelo se je skupno »navijanje« medvojne in sedanje desnice za Drugo republiko, ki si bo pravo legitimnost s tem brisanjem

šele pridobila. Skupno tudi zato, ker se je nadaljeval molk o tem, kaj pomeni zgodovinopisno konstruiranje zasebnega »protipartizanskega tabora« v statistiki slovenskih žrtev v drugi svetovni vojni. Pač v imenu tihega ali pa tudi čedalje glasnejšega, zdaj že brezčasnega antikomunizma kar tako.

Nič ni pomagalo, da so si po opravljenih prvih demokratičnih parlamentarnih volitvah mnogi dobronamerniki upali zagledati v spravni maši na Rogu z besedo Tineta Hribarja še en »konec državljanske vojne«. Namesto tega so na Rogu sicer doživeli sproščujoče priznanje krivde storilcev poboja ter sploh obžalovanje storjenega zla žrtvam v vseh »hudih jamah«. Niti najmanj pa ne tam niti kje drugje niso dočakali obžalovanja svoje krivde in prošnje za odpuščanje v jamah ležečim pokojnikom s strani tistih, ki so jih žrtvovali posebnemu namenu. Niso jih priznali za svoje žrtvovance, da bi pomagali celiti srčne rane tudi njihovim svojcem. In tako ostaja do danes.

Katera slepota povzroča, da se v politiki naroda ne da in ne da uvideti, da je konec revolucionarnega totalitarizma, konec »državljanske vojne«, napočil s soglasjem vseh o izvedbi demokratičnih parlamentarnih volitev, ki so bile nato 8. aprila 1990. Kaj je krivo, da je ta konec v politiki skrepnel v spomin na nekakšno zgolj tehnično, proceduralno epizodo? Zakaj ne opazamo, da je tedaj nastopil odločilni trenutek demokracije?

Ne brez kančka ponosa povem, da sem bil v trenutkih tega preloma v naši zgodovini še vedno član predsedstva Socialistične republike Slovenije in da je to predsedstvo na peti dan marca 1990 sprejelo izjavo o državljanski umiritvi (spravi), v kateri je mogoče prebrati: »Ne oziraje se na osebni odnos posameznih državljanov in posameznih njihovih skupin do dogajanj v preteklosti, ki je stvar njihovega prepričanja, je treba izhajati iz dejstva, da se je zgodovina dogodila, da je spremeniti ni mogoče.«

Toda mi tu živimo s politiko, ki se ne more otresti skušnjave, da ne bi demokraciji še danes in jutri zarisovala omejitev s tem, da avtentičnosti dogajanja v preteklosti postavlja pogoje za nazaj, in ki zahteva, naj bi jo predrugačili po željah posameznikov ali njihovih skupin. Rdeči zvezdi je to opletanje pridobilo kar

nov simbolni pomen. V slovenski politiki postaja ona simbol tistega opletanja s prastrahom, ki naj bi ga izgnali iz zgodovine, preden si dopustimo demokracijo. Seveda iz tiste zgodovine, ki jo prav mi, izbranci, pišemo za nas same, da bi naši privrženci lažje odkrivali in razkrinkavali sovražnike naše prave Slovenije danes. Ta v astrologiji utemeljeni politični zvezdni postopek bi morda lahko elegantno poimenovali za »betelgezofobijo«. Po imenu Betelgeze, zvezde na nebu z najmočnejšim rdečim sojem. O tem nas je gimnazijce še pred vojno poučil naš profesor kozmografije Silvo Breskvar. Zdaj sem si njeno žarečo rdečo barvo ogledal še na googlu.

Torej, betelgezofobija!

Ona v državi varuje drugo, edino pravo domovino. Tisto brez pregrešne narodne samoodločbe Slovencev v letih 1941–1945, ki je bila zgolj zarota komunistov, odkritih in tistih, ki so se skrivali za špansko steno Osvobodilne fronte in antifašizma! Že ves čas niso bili nič drugega kakor levi fašisti!

Spominjam se, kako je tistega februarja 1987, na koncu debate o Prispevkih za slovenski nacionalni program, predsedujoči Ciril Zlobec nekako roteče vprašal navzoče avtorje: »Pa saj se bomo o tej naši slovenski stvari na koncu že nekako sporazumeli?« In spominjam se, s kakšnim pomilovalnim smehljajem mu je odločno odkimaval Dimitrij Rupel. Takrat je rdeča zvezda pač še sevala na našem državnem nebu. A danes nad nami vsemi miglja le še Betelgeza. Tam daleč med nebeškimi zvezdami, v veselje duhovom nebeškim in upajočim ljudem na naši zemljici. Tudi o njej poje stara, lepa in v svoji iskrenosti večni človekov up oznanjajoča božična pesmica Idriščana Leopolda Belarja (1828–1899). Še vedno mi zveni v spominu iz mladih let:

*Glej, zvezdice božje // migljajo lepo, // odprto široko // je sveto nebo. //
Duhovi nebeški // se z raja vrste, // prepevajo slavo, // na zemljo bite.
Obljuba predavna // postala je res, // Zveličar je rojen // ljudem iz nebes.
Pri ubogih pastircih // na slamci leži, // si revščino izvoli // ponižnost uči.
O srečne dušice, // ki njega dobe, // z nebeško tolažbo // jim polni srce.
Le k njemu hitimo, // saj rad nas ima, // zaupno odkrijmo // mu rane srca.*

Kolikokrat se je v zadnjih letih med Slovenci oglasil up o rešitelju države in njenih ljudi iz gospodarske krize in politične razdvojenosti, bi nam danes lahko povedali le žvižgači. Celo politiki obeh taborov ponavljajo za pogajalskimi mizami, da je upanje tisto, ki zadnje umira. Ali ni sprejemljiv simbol tega dejavnika, v zgodovini nedvomno najdaljšega trajanja, človeškega upanja, rdeča zvezda – Betelgeza? Upe zbuja celo tistim, ki bi jo na Zemlji radi ugonobili ...

Nikogar ne sprašuje, nad kom miglja. Mi sami moramo vedeti, da z astronomsko neugasljivostjo obseva – rahlo, rahlo, rahlo – tudi Slovenijo, svojeglavo, v sicer vsega vajeni Evropi, edinstveno domovino treh samoodločb v zgodovini 20. stoletja, samorastniških, od nikogar podarjenih. In mi jo danes, to svojeglavko, še potrebujemo. Mar ne?

Ko sem še tik pred vojno pri nas počitniško pešačil po Makedoniji, sem videl, da tam ljudje odkimajo, kadar hočejo pritrčiti. Pravici Makedoncev do samoodločbe so avtorji »prispevkov« *NoR* 57 v Ljubljani pred leti odkimavali. Seveda se dandanes oklepajo veličine svojega programa. Brez popravkov. Kar odkimavajo, pa če so pripombe tudi upravičene. Pa vendar bi se danes najbrž kdaj z odkimavanjem raje podali v Makedonijo. Zagotovo ob vprašanju, ali imajo Makedonci pravico do samoodločbe. In malce kot za šalo, a z grenkim priokusom se sprašujem, ali se bodo vedno selili pod Markovo kale, kadar jih bo kdo še kaj podobnega vprašal glede Slovencev. Glede njihove samoodločbe, izbojevane v letih 1941–1945? Ali pa bodo občemeli v tisti stavbi nekdanje kranjske nemške hranilnice na nekdanj Knafljevi ulici, kjer smo vsi tvegali razpravo o *NoR* 57?

S privolitvijo v izvedbo skupščinskih volitev po pravilih pluralne, strankarske demokracije ter s svojim geslom »Evropa zdaj!« je dotedanja stranka revolucije sprejela in začela uresničevati osnovni strateški, resnično programski cilj *NoR* 57! Namreč, demokratični državni sistem in novo narodno samoodločbo na njegovi podlagi. Tisti dan so nastopili dnevi zelene pomladi. Privolitev vseh v izvedbo skupščinskih volitev po načelih parlamentarne demokracije je dejansko zasekala tisti prelom, ki ga je pozneje, v že izvoljeni skupščini njen

predsednik France Bučar po svoje in zase označil kot »konec državljanske vojne«.

Toda častilci dejanja *NoR 57* so medtem in v nadaljnjem pomešali programske zahteve z obveznostjo določene interpretacije vprašanja, kdo je v zgodovini imel prav. S tem je sprejetje zahtevane norme bodočega ravnanja, sprejetje in udejanjenje programa, vnaprej dobilo kar nov pogoj. Pogoj, ki ga je bilo treba izpolniti pred priznanjem, da je bistvo programa doseženo. Pogoj je bil političnostrankarski in omogočil je znano strankarsko stališče, ki pravi: Priznam ti, da si demokrat in da priznavaš demokratičnost moje domovine le, če si politično naš ali, še boljše, naravnost moj.

Ali ni tja vodila logika poti, po kateri so krenili akterji *NoR 57*, in to od tistega trenutka naprej, ko so dediči ZKS marca 1990 sprejeli obe temeljni postavki programa *NoR 57*? In ali si niso prav glavni med akterji *NoR 57* na tej poti simbolno postavili kažipot v vratarnici predsedstva Republike Slovenije z Batovo vrečko?² Simbolno po mnenju komentatorke Mete Roglič v *Dnevniku* 26. junija 2013 kot začetku brezkončne politične razklanosti v odnosu do naše državnosti?

Kažipot, katerega roka še vedno kaže v isto smer in je še vedno tudi Janševa? Prav malo ob tem pomeni dejstvo, da mi je bila s to isto roko prisoljena klofuta, zaslužena z mojim nastopom v debati o *NoR 57*. Vnukom pripovedujem o tem.

ZGODBE O CIRILU ŽEBOTU

Ob tem vzporedna zgodba o Cirilu Žebotu, ki je bil še pred vojno desna roka Lamberta Ehrlicha, po njegovi smrti in do konca vojne ter še dolgo po njej vodilni glasnik slovenskega klerofašističnega antikomunizma. Po koncu vojne bi ob mirovni konferenci raje delil Slovenijo kot pa jo videl združeno v Titovi Jugoslaviji. Toda v sedemdesetih ga je zamikalo, da bi se

---

² Gl. op. 5 v razdelku »Pogovor z *Mladino*«.

vrnil v politiko na domačih, slovenskih in jugoslovanskih tleh. Ob svoji odločitvi za vrnitev je spoznal nujnost, da revidira svoja stališča in da najprej prizna legitimnost in zakonitost slovenske samoodločbe leta 1945 za vstop v jugoslovansko federacijo. Videl je, da tega ni mogoče speljati na političnem temelju kolaboracije s fašizmom v času druge svetovne vojne niti ne na tezi slovenske politične emigracije, ki je to kolaboracijo nepremakljivo upravičevala s svojim antikomunizmom, zdaj vseh tudi Zahodu v hladni vojni, kar je za emigracijo seveda pomenilo tudi manifestativno zavračanje Avnoja. V okviru takšnih svojih preudarkov je Žebot tvegal popoln in dramatičen prelom s koncepcijo emigrantskega slovenskega katolicističnega vodstva. Napisal je pismo washingtonskemu škofu in ugovarjal postavitvi spominske table v slovenski kapeli katedrale, ki bi označevala pokojnega škofa Rožmana, njegove svetovalce in domobrance kot žrtve komunizma. Poučil je Američana, da gre za protizavezniške kolaborante s fašističnimi državami iz časa druge svetovne vojne, in ne za žrtve komunizma. Jeseni 1987 pa je Ciril Žebot – očitno ne vedoč, da zdaj že nasprotuje predlogu *NoR* 57 – zapisal, da je Socialistična republika Slovenija suverena država z ustavno zajamčeno pravico do odcepitve, ki si tega že doseženega položaja ne bo več pustila odvzeti. Žebot pojasnjuje, da se je (avnojska) Jugoslavija drugače razvijala kot pa ZSSR.³

Ob tem bi se lahko vprašali, ali so avtorji *NoR* 57 Žebota prehiteli ali pa so se z zanikanjem Avnoja in samoodločbe postavili v čakalno vrsto za njim ter ob bok reprezentantom totalitaristične stare domobranske pravde. Tako se spraševati je danes morda malce smešno. Nikakor pa ni smešno vprašanje interpretacije samoodločbe iz leta 1945 v koncepciji *NoR* 57. Dandanes bi Sloveniji bilo treba odpreti prav to vprašanje, če hoče odkloniti blodnjo o dveh domovinah v isti državi.

---

³ Žebot, *Neminljiva Slovenija*, nav. delo, str. 18–21.

BADINTERJEVA PRESOJA

Gre za to, da presežemo na način, kakor to zmorejo zgodovinski narodi, tisto najglobljo razklanost Slovenije, ki jo čedalje bolj moreče in vse bolj hromeče občutimo. Ne gre za to, da bi izsilili za vse obvezen odgovor na vprašanje, kdo vse je v preteklosti imel ali ni imel prav. Gre za to, da bi zmogli zdajle, ta hip, in morda tudi še jutri, tvorno razmišljati, kako že od danes naprej živeti v prihodnje. Zaživeti namreč kot zgodovinski narod. Tega še ne znamo in o tem nismo (še) pripravljeni premišljati. Komu gre zasluga za to, da smo sprejeli ustavo Slovenije, kakor da gre za osvojeno deželo in ne za našo domovino? S slepo pego v njej za pojav naroda, ki je na svoji – v Evropi edinstveno težavni poti – zmogel po dveh samoodločbah (leta 1918 in 1945) še tretjič (1991) odločati o sebi s stališča človekove svobode. Te svoje izpričane zgodovinskosti dojeti sami ne znamo, pa čeprav smo prav to ne tako davno že doživeli. Pač v tujih očeh! Nam samim, neposredno prizadetim, začuda neopazno.

Ozrimo se na dogajanje, ko je šlo za to, da svet prizna našo državno samostojnost, našo tretjo samoodločbo. Oglejmo si enkrat vsaj sporočilo o videni naši zgodovinskosti, ki veje iz odrešilnih sklepov komisije Roberta Badinterja! Nisem mednarodni pravnik, celo prebirati ta dokument mojim očem ni več mogoče, toda moj spomin zgodovinarja mi na prvem koraku pove ključno dejstvo. Komisija se ni obremenjevala s presojanjem ne prve ne druge slovenske samoodločbe v letih 1918 in 1945. Za izhodišče svojih državnopravnih presoj je vzela položaj, ustvarjen z razvojem ustavnih sklepov druge, se pravi položaj po ustavi SFRJ 1974. To se ne izraža le s priznanjem osamosvojene Slovenije v mejah SR Slovenije, ampak tudi z določitvijo pravic osamosvojene Slovenije do nasledstva po SFRJ.

Seveda je to strokovna tema, ki potrebuje strokovne obdelave, a meni se zdi mogoče in nujno že zdaj nekaj reči o celoti za premislek današnjega dne. Ali se ni mogoče pomiriti z mislijo, da je bilo prav končanje revolucije z novo samoodločbo

za državno samostojnost in s tem za prehod na parlamentarni, demokratični sistem prva in odločilna točka narodnega (nacionalnega) programa? Nikakor pa ni mogla in ne more biti stvar tega našega programa niti nova revolucija niti zmaga kontrarevolucije, pa tudi ne preklicavanje dotedanjega samoodločanja naroda, ljudstva ter izčrtavanje njihovega udejanjanja iz zgodovine, njeno žaganje.

Koristno bi bilo, da enkrat pozorneje proučimo sklepe Baidinterjeve komisije o priznanju slovenske osamosvojitve. In premislimo, kaj po analogiji pomenijo za naše lastno videnje naše zgodovine. Tukaj seveda ne zmorem več kakor nekaj opazanj.

Prvič. Ta meddržavna pravna komisija je v svojih sklepih stvarno vzela za izhodišče odločanja položaj, ki ga je ustvaril Avnoj (*inclusive* Kočevski zbor), oziroma nadaljnji ustavni razvoj njegovih načel.

Drugič. Izključila je možnost, da bi katera izmed držav, ki so nasledile SFRJ, izrabila dogovorjeno (avnojsko s slovensko) samoodločbo narodov kot pravico celotne Jugoslavije za samo sebe.

Tretjič. Ni dvomila o subjektih v letih 1943–1945 storjenih narodnih samoodločb, ne o posameznih ne o vseh skupno.

Četrtrič. S tedaj izvršenimi samoodločbami utemeljenim državam, obstoječih in že skoraj pol stoletja združenih v federacijo, je zdaj, po izvršeni novi samoodločbi, vsaki izmed njih priznala, neposredno in stvarno, v celotnem njihovem ozemeljskem obsegu značaj suverene, neodvisne države.

Petič. Izključila je možnost, da bi se katera štela za naslednico neke posebej obstoječe suverenosti Jugoslavije kot celote, in s tem zanikala tudi obstoj takšne nadfederalne suverenosti Jugoslavije.

Šestič. Odrekla je možnost, da bi se uveljavili ozemeljsko novodoločeni subjekti nove samoodločbe na območju razpadajoče SFRJ.

Sedmič. Prav avnojska struktura državnih subjektov, določena v imenu samoodločbe vsakega in vseh narodov, je bila s tem še posebej potrjena.

Osmič. Komisija ni govorila o (komunistični ali celo zgolj zgodovinski, Titovi) revoluciji. Brez besed je vprašanje o bodoči družbeni in politični usmeritvi prepustila vsaki posamezni nasledstveni državi. Brezpogojno, njej in vsem njim.

Devetič. Revolucij, ki so se zgodile v preteklosti, pa so njihova vprašanja ponekod še obstajala, ni v ničemer povezovala z upravičenostjo nacionalnih samoodločb, ne starih ne novih.

Desetič. Čeprav je popolnoma jasno, da je komisija sama izhajala iz (zahodnjaških) načel demokracije, je svoje sklepe izpeljevala iz državnopravnega stanja, definiranega v ustavi SFRJ 1976.

Enajstič. Takšno priznanje dejstva in ustavne veljave narodnih samoodločb na ozemlju Jugoslavije, izvršenih v času druge svetovne vojne, je obveljalo tudi pri pogodbenem dogovoru o gmotnem nasledstvu SFRJ. Ni šlo za način, ki bi bil primeren za likvidacijo posledic odcepljanja novih držav od nekdanje državne celote (po zgledu nekdanje udejanjene *itio in partes* habsburške monarhije, ki je nekoč nastala z dinastičnimi ženitvami po načinu »*et tu felix Austria nube*«, in ne s samoodločbami), temveč za razhod subjektov, ki so se nekoč s svojimi samoodločbami združili kot že državni.

Republika Slovenija je mednarodno obveljala s svojo nerazžagano zgodovino. Ne z odžaganim koncem, ki se z njim nekateri pri nas še vedno le istovetijo kot s svojim začetkom. Brez opravljene refleksije celote v *NoR* 57 polemično navrženega slovenskega nacionalnega programa še venomer omogočajo drugim nekaternikom, da oni srkajo slast in oblast iz (brez) zgodovinske enolončnice. Komu bo vse to res ostalo v čast in slavo?

SAMOODLOČBA LJUDSTVA?

Končno omenjam neko opažanje, zajeto iz našega današnjega, povstajniškega položaja. Težišče aktualnega političnega zanimanja se izraža tudi tako, da se že obravnavane in znane teme začno v besedilih imenovati z nekim novim imenom.

Na levisi se glede samoodločbe vse manj govori o pravici naroda in vse bolj se omenja pravica ljudstva. Seveda je v zgodovini ljudstvo kot nosilec sprememb res primarno. Šele v moderni dobi, ko se pojavlja narod kot družboslovni in obenem politični fenomen, se začne dvojnost pri tem, ko poskušamo videti in razumeti, kaj ali kdo je v vsakokratnih osvobodilnih gibanjih težiščni nosilec sprememb. Ali narod ali ljudstvo. Težava je seveda tudi v definiranju obeh pojmov, ki se v dobršni meri stvarno, tudi v posameznikih, prekrivata. Pri ljudstvu je težišče namer določeno z demokratično tendenco v družbenem dogajanju, pri narodu pa gre težiščno za pravico do samoodločbe v smislu suverenosti naroda med drugimi narodi. Danes se govori najglasneje o pravici do samoodločbe ljudstva, torej, kdo nosi oblast v (že suvereni) državi. Subjekt pravice do samoodločbe pa je mogoče politično definirati v obeh smislih, ali pa se tudi zadovoljiti s sklicevanjem na državo. A dejansko je ves čas v imenu pravice enega subsumirana tudi pravica drugega, četudi imensko drugače definiranega. Lahko bi rekli, da gre za vzajemno subsumiranje naroda in ljudstva. To je mogoče v konkretnih političnih programih tudi razpoznavati in razločevati. Toda do neke mere gre le za uporabo variant teoretičnih politoloških artikulacij. V dogajanju zgodovine pa to ne gre tako zlahka.

Izločevanje, separatna identifikacija težišč nista izvedljiva, četudi uporabimo metodo različnega artikuliranja, poimenovanja tega, kar se je dogodilo. Če govorimo o NOB, je eno, če govorimo o socialni revoluciji, pa mislimo morda na kaj drugega. Toda oboje je lahko vključeno v isto dogajanje v istem narodu oziroma v ljudstvu istega območja. In med seboj pojmovno in dejansko subsumirano. Različni so lahko odtenki težiščnih ciljev vsakega izmed aktualnih dejanj v gibanju, ki se dogaja, a subsumiranost obeh težišč ostaja. Tudi v političnih in družbenih spremembah, ki so jih ta zgodovinsko pogojena gibanja prinesla, ostaja subsumiranost razpoznavno navzoča. Danes se nekaterim zdi, da sklicevanje posameznikov na svoje zasluge za osamosvojitve Slovenije ne zadostuje več za prepoznavo, ali so namere in interesi teh posameznikov pravišnji za namere in interese vstajniškega nastopa, ki poudarja svojo ljudskost. In

zato ljudje zahtevajo bolj specifično določanje namer in interesov ljudstva. Predvsem ljudstva in manj naroda. Ljudstvo je v tej osamosvojeni državi predvsem bilo opeharjeno. Hoče oblast in se zgraža nad krnitvijo svoje pravice do odločanja na referendumih. Ob tem pa pred našimi očmi nastaja možnost, da tudi slovenska država, slovenski narod izgubi suverenost, saj je svoboden, da čofota kot riba, ki je že pogoltnila trnek, ko si je v ustavo zapisala zlato fiskalno pravilo. In nekateri se pri tem izživljajo s trditvijo, da so prav nekdanji izrecni osvoboditelji ljudstva in naroda (komunisti z OF) to osamosvojeno državo izdali z vzdrževanjem rdečega monopolizma. In zato ti specializirani nekaterniki zahtevajo novo definicijo pravega interesa Slovenije (Drugo republiko).

Tako lahko nazorno vidimo, kako neko vzajemno politično izključujoče zanikanje obstoja subsumiranosti subjektov in interesov naroda in ljudstva v istem osvobodilnem gibanju, če postavljamo pogoje zgodovini za nazaj, zanesljivo vodi, če ga kdo hoče postavljati kot programski cilj delovanja danes in jutri, v razdvajanje obstoječe države. Vodi v absurdno izhodišče o obstoju dveh domovin v njej, od katerih pa je le ena »naša«.

S to ugotovitvijo bi pravzaprav lahko končal svoje razmišljanje o *NoR* 57. Ob vprašanju, komu naj gre danes prva beseda, narodu ali ljudstvu, pa se mi zdi potrebno omeniti neko svojo osebno izkušnjo in pripadajoče zgodovinopisno opažanje.

V prvih poletnih mesecih po vojni mi je mladostni prijatelj Bojan Štih, takrat udomačen v uredniških krogih *Ljudske pravice*, povedal, kako je slišal Borisa Kidriča, arhitekta Osvobodilne fronte slovenskega naroda, reči: »Imamo zdaj samo vojsko in navdušenje ljudstva, drugega nič.«

Na posvetu leta 1966 o OF je profesor Fran Zwitter za zgodovino izpričal, da je Kidrič še leta 1940, ko je govoril o fašistični nevarnosti za slovenski narod, omenil, da bi se on, če bi nastala alternativa, ali socializem ali narod, odločil za socializem, narkar sta s tudi navzočim Kardeljem izrazila prepričanje, da do tega ne bo prišlo.

In zdaj, po koncu vojne, se je Kidrič pač zavedal, morda med vsemi Slovenci tedaj najbolj, da obstaja v izvojevani,

narodnorevolucionarni slovenski samoodločbi subsumirana, tudi socialistična revolucija. Vedel je, da ima njegov izrek »in drugega nič« velikansko težo prav v subsumacijskem značaju obstoječega ljudskega navdušenja, ki se je nanj opiral poleg vojske. Dokler je živel, je storil vse, da bi mu zadostil prav v tem pogledu. V tem naporu je zgodaj zgorel. Toda ne smemo pozabiti, da je ta njegov revolucionarni napor potekal tudi kot proces dodatne krepitev nominalno prvega vidika, to je narodnega vidika samoodločbe Slovencev in vseh drugih narodov v jugoslovanski federaciji. V boju za samostojni in neodvisni državni obstoj naroda proti kolosalnemu državnemu pritisku in idejnemu napadu stalinskega boljševizma, utelešenega v ZSSR in njenih oziroma njegovih »lagerskih« zaveznikih. Groza Golega otoka je neutajljiva in nepreklicna. A prav toliko in tako tudi ta titovski odpor in reafirmacija volje, izražene v narodni samoodločbi 1945. Tisti čas je to bila prva misel udeleženih in vsem na očeh. Najvidnejši predstavnik kulturniške ustanovne skupine v Osvobodilni fronti in med NOB, predsednik IO OF Josip Vidmar, se je odločil za vstop v Zvezo komunistov.

Boris Kidrič je bil odrešen novih preizkušenj. Toda čas je ustvarjal nove potrebe in nove možnosti ter odpiral nove dileme in alternative. Nikakor ne neopazno. In s številko *NoR* 57 se je na začetku leta 1987 predstavil poskus novega narodnega programa, kar je pomenilo pripravo za novo izpeljavo narodne samoodločbe. Moči naroda in ljudstva, zrasle s prejšnjo samoodločbo, so se zdele zadostne. Šlo pa je za novo voljo. In tu je nastal problem, katerega sem poskusil predstaviti. To sem že povedal. Zdaj naj se ozrem še k zgodovinarju Stefanu Lusi. To je človek, ki ima prednost, da stvari pri nas doživlja in presoja stereoskopsko, z dveh gledišč, z gledišča domačina, državljana Slovenije, in obenem z gledišča pripadnika italijanske narodnosti v njej. On je edini zgodovinar, ki je opazil in tudi izrekel: »Če rečeš v slovenščini, da je partija ščitila nacionalne interese, so vsi zadovoljni. V italijanščini je slabšalno, ker so v Italiji komunisti po prepričanju bili veliki internacionalisti. Od svojega nastanka je partija (na Slovenskem) delovala kot nacionalna stranka. Nacionalno vprašanje je bilo ves čas pri-

sotno. Boris Kidrič je v štiridesetih letih rekel, da je najprej komunist in potem Slovenec, da pa nikoli ne bi želel biti postavljen pred to izbiro. Milan Kučan na koncu pravi ravno obratno, da je najprej Slovenec in potem komunist. To je velik obrat slovenske politike. Kidrič nikoli ni bil postavljen pred to izbiro, Kučan pa.«⁴

Ali je Kučan storil prav? Sam bi rekel, da. Ker narod ni le preprosto struktura dolgega trajanja, nedvomno daljšega kakor pa katerakoli strankarska formacija, ampak je tudi sam po sebi vrednota kot obstoječa skupnost ljudi, iz kakršne se v moderni dobi človekove pravice šele morejo spočenjati in razvijati. Brez te, danes temeljne fragmentacije človeštva, kar direktno iz svetovne človeške množice, so človekove pravice nekaj neoprijemljivega. Glej 29. člen Splošne deklaracije človekovih pravic!

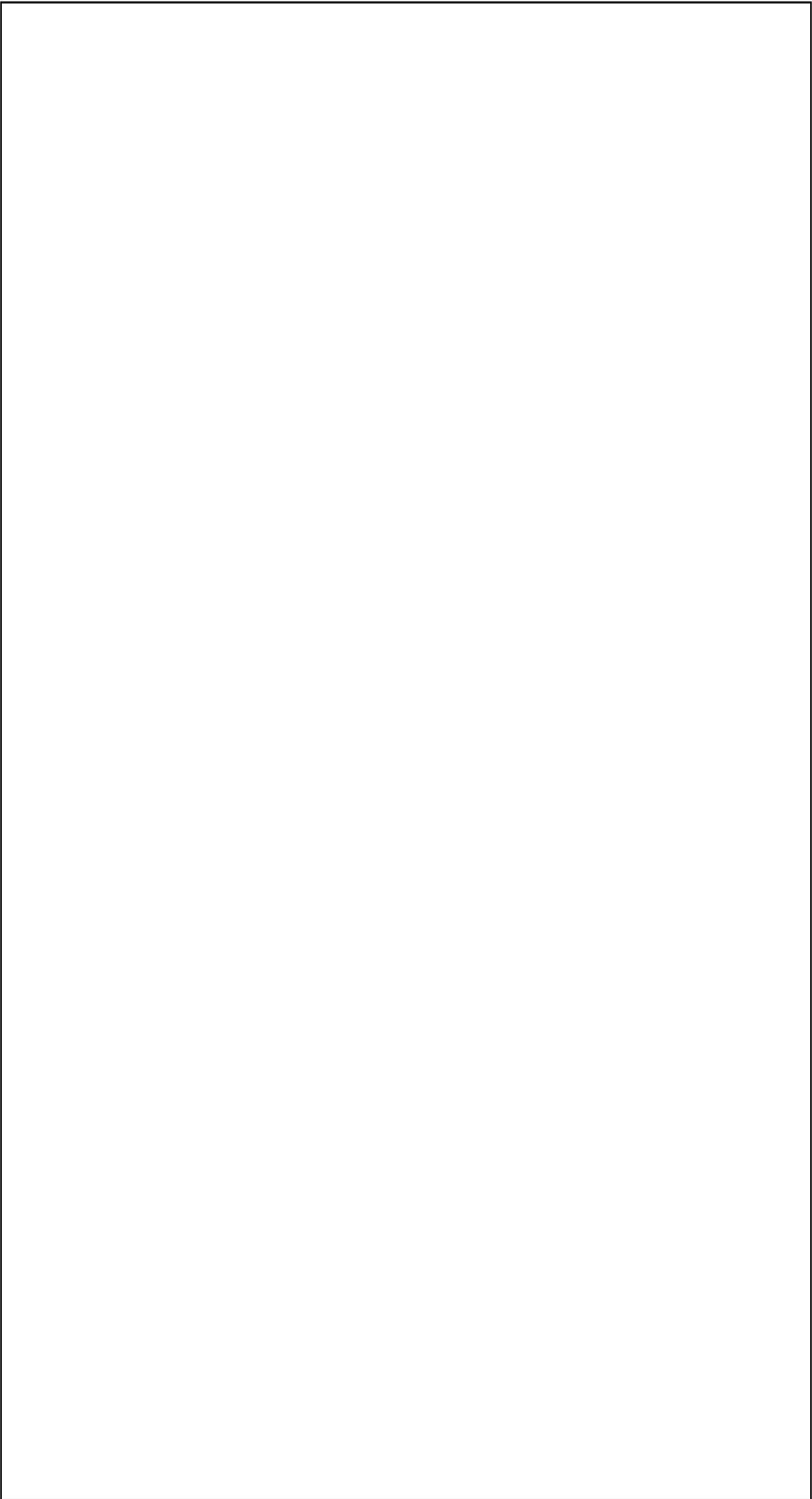
Ali pa je Kučan storil prav to, kar omenja Stefano Lusa? Tu pa ne morem pritrditi. Predvsem, komunizem Slobodana Miloševića ni mogel biti komunizem, ki naj bi ga bil takrat Kučan zavrnil kot alternativo slovenskemu narodu. Kučan je bil z Miloševićevim komunizmom v zgodovinskem konfliktu že prej, odločilno pa z izstopom ZKS iz vrst ZKJ na 14. kongresu ZKJ januarja 1990. In to ni bila zavrnitev komunizma kot takšnega. Dodajam, da je bil ta izstop dejansko tudi zavrnitev memoranduma SANU, ki ga je Milošević smiselno posvojil. Kučan je torej v marcu s privolitvijo na demokracijo in novo samoodločbo pravzaprav ponovno storil tisto, česar aktivisti *NoR* 57 niso zmogli niti v letu 1990 niti kdaj pozneje, do danes. Distanciral se je ponovno od memoranduma SANU, ki je impliciral zavrnitev slovenske samoodločbe leta 1945 z vračanjem Avnoja. To je eno in preprosto vprašanje. Drugo pa je vprašanje, kaj je Kučanu pomenila odločitev, po formulaciji Luse, da je najprej Slovenec, potem komunist. To ve le Kučan sam. Jaz lahko njegovo ravnanje le interpretiram. Kučan se je zagotovo zavedal tistega pojava subsumiranosti naroda in ljudstva v narodni samoodločbi, ki sem jo pravkar poskusil pri-

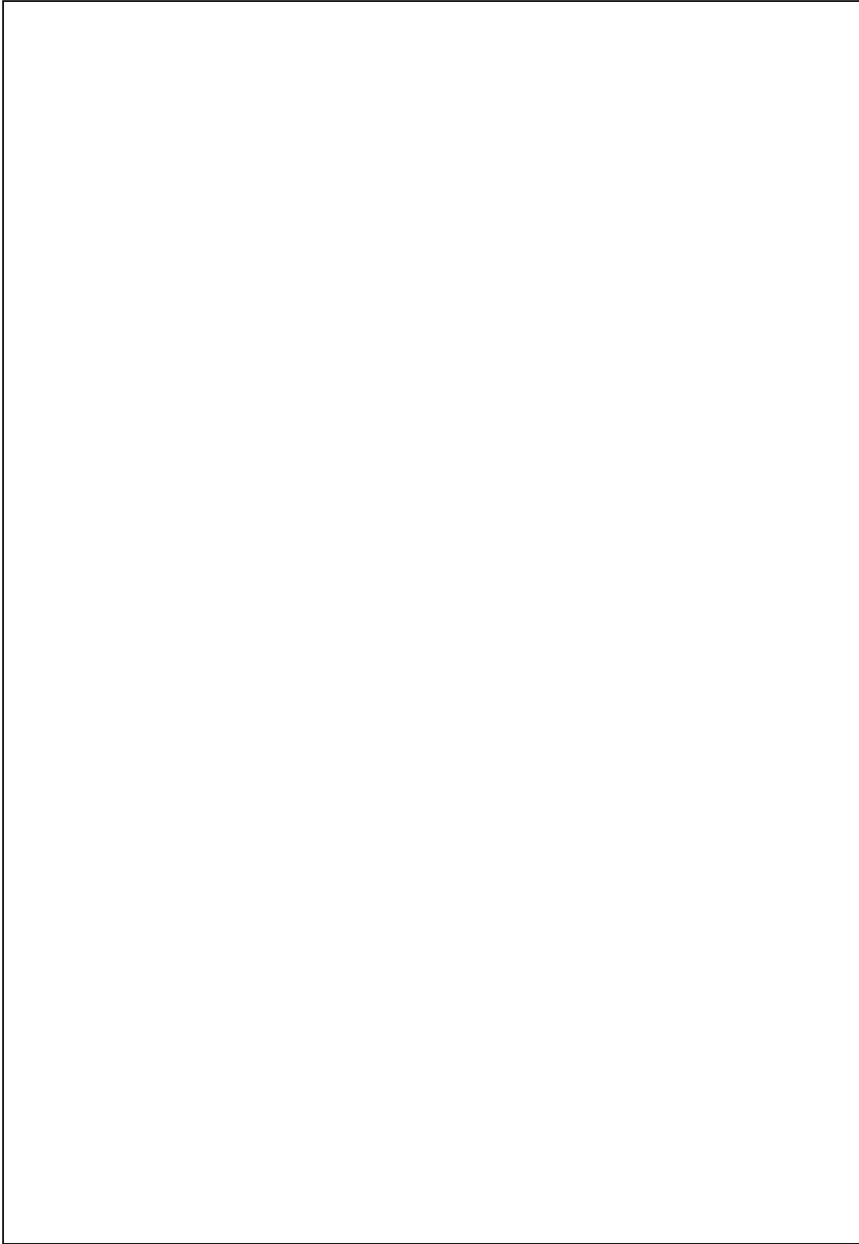
---

⁴ *Dnevnik*, priloga Objektiv, 27. oktober 2012.

kazati. Vedel je, da v demokraciji narod in ljudstvo nista nujno v izključujočem se razkoraku. Prej nasprotno, da obstajata kot tvorno seštevajoča se moč. Seveda, brez politične modrosti ne gre. Ta dar pa ni odvisen kar od ideologije.

Nerešen problem druge slovenske samoodločbe (1945) je bila obljubljen prava ljudska demokracija. Ne moremo reči, da odgovorni niso iskali njegove rešitve, se trudili zanjo doma ter se ozirali po njej po svetu. Ta samoodločba je s svojim socializmom ni našla ne tukaj ne tam. In dandanašnji čutimo, da tako še ostaja tudi po tretji. Tukaj in tam zunaj. Kakor se sploh nikoli ne ustavi, se življenje naroda, države in ljudstva tudi do leta 1991 kljub neuspešnosti tega iskanja ni ustavilo. Nasprotno, bilo je delovno, včasih v čem celo vrhunsko novatorsko, ustvarjalno, a padale so v imenu napredka tudi posamezne obetavne lipe. Tudi če so bile podobne tisti, ki je padla po namenu Martina Krpana. Navsezadnje je vendar bilo mogoče pričakovati, da bomo po tretji samoodločbi nadaljevali tisto, kar je bilo s trudom nabrano dobrega, in pustili za seboj, kar je bilo slabega, nerabnega ali celo zavrženja vrednega. Obojega, dobrega in slabega, je bilo veliko. Domača naloga našega zdaj osamostaljenega žitja med drugimi narodi in domovinami, žitja v svetu, ki živi po normah denarja, tistega denarja, ki vlada planetu, brez milosti in brez oprijemljive odgovornosti. Brez moči ljudstva nikomur ni pomoči. Pot k tej moči, ki se je zdela še pred četrto stoletja široka in ravna, se je začuda zarasla. Medtem ko se sprašujemo, »kje so tiste stezice, ki so nekdaj bile« in so vsaj nekoliko vodile k tej lastni moči, je treba najti vsaj smer. Storiti prvi korak s tem, da končno sprejmemo dediščino zgodovine, dediščino svojih treh samoodločb, dediščino njihove ljudske moči. Samozavestno sprejeti celotno, že zato, ker drugače ne gre! »Hvala!« poreče ob sprejemu domovinske dediščine, kdor je po srcu in umu cesar, kdor le minister, pa nič. Vsem nam pa seveda preostaja, da še naprej iščemo svojo *scabioso trento*. Poskušam jo zagledati celo ob pravljичno rahlem soju Betelgeze.

* Pismo se nanaša na besedilo Bojana Godeše »Enega mita ni mogoče zamenjati z drugim«, *Delo*, 27. maj 2016, str. 21. Mojega pisma, ki sem ga poslal uredništvu *Dela* 16. junija 2016, do zdaj niso objavili.

K IZVAJANJU DR. BOJANA GODEŠE*

Zadnja knjiga, ki sem jo še mogel prebrati (zaradi pešanja vida), je *Čas odločitev* dr. Bojana Godeše, ker mi jo je avtor na prošnjo in moj predlog, da mu sporočim morebitne pripombe, posredoval v elektronski obliki. Odtlej je zame, prestarega gluhoslepca, člana društva Dlan, že napočil čas, ko si ne morem več docela zaupati in še odgovorno presoјati novonastajajoče slovenske historiografije. Sin pa me je vendarle opozoril na Godeševo izvajanje o nujnosti revidiranja zgodovine, objavljeno 27. maja 2016 v *Delu*. »Nimam pripomb, sam si poskusi prebrati, ker te Godeša zanima,« mi je dejal.

Seveda sem glede nujnosti revizije tudi jaz podobnega mnenja. Kar pa ne pomeni, da naj zgodovinar ne bi bil dolžan kritično preišljati o postopkih revidiranja.

Kdo se ne bi tudi strinjal z modrostjo, da pri razlagi protislovne zgodovine zamenjava mitov z drugimi miti ne vodi nikamor? Težava pa je v tem, da so mnenja, kaj je mit in kaj to ni, različna. Za ene je narodnoosvobodilni boj slovenskih partizanov mit. Za druge pa je mit trditev, da je bilo vojskovanje protipartizanskega tabora, vključno z enotami MVAC in častitih domobrancev ter njihove policije, legitimna državljanska vojna – da je to v resnici mit, ki ga je mogoče vzdrževati le brez upoštevanja in razumevanja mednarodnega prava in z nenehnim brenkanjem na struno antikomunizma. Kot zgodovinar danes na primer menim, da je bilo mit prepričanje Borisa

Kidriča, zapisano v letih vojne, da ima proletariat odrešilno vlogo, ki mu jo je določila že zgodovina. Čeprav je držala njegova presoja, da si komunistična stranka, ki se šteje za predstavnico proletariata, krepi svojo vlogo z bojem za narodno osvoboditev. Če torej danes pravim, da nisem (več) prepričan, da je zgodovina na moji strani, zavračam mitično utvaro, da poteka zgodovina po nekem višjem načrtu. Zagotovo pa s tem mnenjem ne zanikam upravičenosti našega narodnoosvobodilnega boja. Ta je bil dejstvo in ni mit. Zato je mogoče tudi po omenjeni demitizaciji še reči, osvoboditev Slovenije je omogočila osamosvojitve. Mit pa je bila po osvoboditvi trditev, da je vladajoča vloga komunistične stranke diktatura proletariata. Kako sploh uresničevati samoodločbo ljudstva, je najbrž še tisočletno vprašanje. Toda morebitni hiliazem kogarkoli glede tega vprašanja danes je odvečen mit. Le še to bi pristavil. Za citiranim poudarjanjem aktualnega opazanja, da nekdanji protihitlerjevski zavezniki, tako na Zahodu kot v Rusiji, celo še po padcu berlinskega zidu vztrajajo pri presoji, da je bila druga svetovna vojna »dobra«, tiči neko razmišljanje, ki je sorodno omenjenemu mitu o državljanski vojni.

Mislim, da je bistveno nerešeno vprašanje Godeševe knjige, kaj naj bi pomenil prelom, o katerem govori. Ali sta si politika in ravnanje najodgovornejših dejavnikov – civilnih in cerkvenih – iz osredja slovenskega katoliškega tabora v vseh letih po petoaprilski ponudbi kapitulacije Nemčiji pa tja do konca druge svetovne vojne zaslužili oznako »prelom«? Pač preloma v priznavanju debelacije (vojno izničenje obstoječe mednarodno in od lastnih državljanov edino priznane suverene države) od hitlerjevske osi napadene Jugoslavije oziroma Slovenije in nato tudi še kar zdržema v njuni nikoli preklicani debelacijski praksi, vključno praksi MVAC – domobranstva. Ali naj bi Godešev izraz »prelom« pomenil, da je tak njun »tabor« še mogel v dogodeni zgodovini, in v našem spominu nanjo, odigrati vlogo subjekta v državljanski vojni na vseskozi naših (nikoli debelacionaliziranih) državnih tleh, ki so se ohranjala v odporniškem boju? Po mojem bi bila takšna razlaga le zmeda ali celo manipulacija s pojmi.

In tu naletimo na omenjeni problem načina sicer vedno potrebnega revidiranja zgodovinopisja. Teza o državljanski vojni kot ključni razlagi zgodovine Slovenije v času okupacije je bila namreč izhodišče in očitno tudi še ostaja generalni sklep dr. Godeše, kadar govori o vprašanju, kako naj se Slovenke in Slovenci spominjamo te svoje nespremenljive preteklosti. Vprašanje o načinu se nedvomno vsiljuje tudi ob branju njegove argumentacije v besedilu v *Delu*. Tudi ob tem branju ponavljam svoje mnenje, ki sem ga že povedal avtorju samemu. Ponujena ugotovitev, da se je tak prelom dogodil – namreč preklic sprejemanja in izvajanja stališča nacističnih in fašističnih napadalcev o izvršeni debelaciji razbite jugoslovanske države kot mednarodnopravnega državnega subjekta –, bi bila zagotovo mejnik v pravnem presojanju teze o državljanski vojni. Moj vtis pa tudi po branju besedila v *Delu* ostaja, da se je knjiga Čas odločitev tega mejnika sicer uspešno dotaknila, a da ga ni prestopila, ker vprašanja ni dognala do konca. Še več, okoliščine, ki bi po mojem gledanju morale biti predmet obravnave, knjiga preskoči, jih niti ne omenja.

Na to sem 27. junija 2012 opozarjal v svojih dobesedno »ponesrečenih«¹ pripombah avtorju. Besedilo pripomb se mi je v računalniku namreč podrlo in sem ga poskušal nadomestiti z ohranjenimi pripravljalnimi fragmenti. Nazadnje sem te z geslom »rešilni čoln«² vendarle poslal avtorju knjige, misleč, da mu bo moja kritična misel razumljiva. Obžalujem, da mi dr. Godeša ni odgovoril.¹

V *Delu* pa zdaj berem, kako dr. Godeša, govoreč o poskusih revizije sojenja škofu Rožmanu, postavlja trditev, ki je knjigi Čas odločitev dodana in ni točna. Dr. Godeša namreč pravi, da dvojna ekspertiza o procesu² ni upoštevala znanih dejstev, ki

---

1 O »rešilnem čolnu«¹ pa sem še razmišljal, ga obnovil in vključil sem; gl. razdelek »Misli ob branju knjige Čas odločitev«. Obžalujem, da je iz vsega nastal le kupček gradiva, pripomb k temi Godeševe knjige.

2 Mišljeni sta študiji o sodnem procesu proti škofu dr. Gregoriju Rožmanu (bil je obdolženec in tudi obsojenec na procesu proti Leonu Rupniku, Erwinu Rösenerju, dr. Lovru Hacinu, Milju Vizjaku, dr. Mihi Kreku) pred vojaškim sodiščem IV. armade

so vodila k temu, da je predlog za obnovo procesa (zato) padel. Ugotavljam, da ta zapozneli avtorjev revizijski očitek obema zgodovinarskima ekspertoma o procesu ne drži v primeru ekspertize profesorja Franceta Martina Dolinarja. Prav on je namreč napisal na strani 309 zadevne knjige sledeče: »O tem, kakšna navodila naj bi dajal papež Pij XII. škofu Rožmanu ob njegovih obiskih v Rimu med vojno, zaradi zaprtosti Vatikankega arhiva še vedno nimamo na voljo nobenega uradnega dokumenta. Da pa stvari vendarle niso bile tako preproste, kot je to opisal škof Rožman v svojem zagovoru, je prepričljivo opozoril Janko Pleterski v svojem sestavku: Vatikan o svojem 'molku' v 1941. letu, v: *Senca Ajdovskega gradca*, Ljubljana, 1993, str. 95–139.« Slovenska javnost je torej vsaj leta 1996 izvedela za uradno objavo dokumentov o zunanji politiki Svetega sedeža v času druge svetovne vojne, torej o politiki papeža Pija XII., tudi če ni vsaj že leta 1993 brala moje knjige *Senca Ajdovskega gradca*. Toda, kako po Dolinarjevem opozorilu?

Potem pa vse tiho je bilo. Pravzaprav ne. Zaorila je pesem o državljanski vojni, čeprav demokratično sodišče ni dopustilo obnove sojenja, ki bi šele omogočilo novo, samostojno sodno odločanje o škofovi krivdi. In o mednarodnopravni nemožnosti, da bi škofov »tabor« bojeval na Slovenskem državljansko vojno, in to celo sklicujoč se na papeško encikliko in na nasvet samega papeža Pija XII. kot odločilne osebnosti Svetega sedeža, tj. vlade države Vatikan.

Dr. Godeša opozorila profesorja Dolinarja ne navede niti v svoji študiji iz leta 2013,³ na katero se v tem trenutku še dodatno sklicuje v *Delu*. Očitno ne tako naključno, saj je sam med tistimi avtorji reprezentativne *Slovenske novejšje zgodovine* Inštituta za novejšo zgodovino, ki so pisali o dogajanju med

---

JA. Študiji sta napisala dr. Tamara Griesser Pečar (»Proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu«) in dr. France Martin Dolinar (»Sodni proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu od 21. do 30. avgusta 1946«), objavljeni sta v njuni knjigi *Rožmanov proces*, Družina, Ljubljana, 1996.

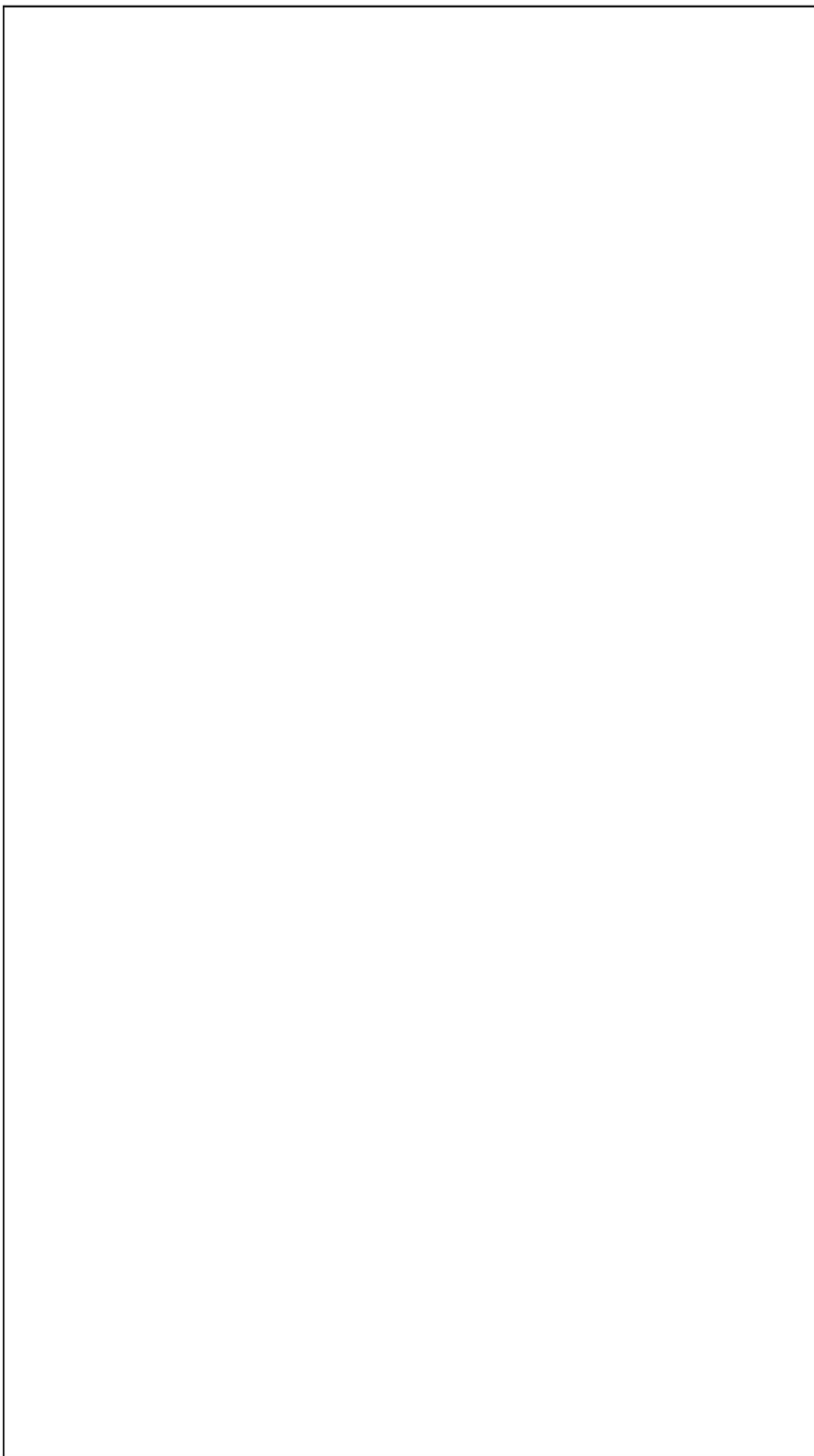
³ Bojan Godeša, »O političnem delovanju ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana v prvih mesecih okupacije«, *Zgodovinski časopis*, 2013, št. 1–2, str. 152–170.

drugo svetovno vojno, a so pri strokovno običajnem navajanju zadevnih del izpustili navedbo prav te moje knjige. Žal se je po tem ignoriranju Dolinarjevega opozorila na moje objave vatikanskih dokumentov v zvezi z Rožmanom zgledovalo naše široko zgodovinopisje. To nepremično gluhoslepoto slovenskega zgodovinarskega revizionizma sem v svojem življenju najbrž že poslednjič obžaloval v *Mladini* 10. julija 2015.

Ali pa se je v letu 2013 morda to molčanje pretrgalo vsaj posredno z objavo študije dr. Godeše o prvih mesecih ravnanja škofa Rožmana po okupaciji slovenskega dela Jugoslavije, katero izpostavlja zdaj v *Delu?* Tega ne vem, ker te študije nisem več prebral. Toda že spričo njenega naslova, ki pove, da je časovno omejena na prve mesece okupacije, bi o dosežku lahko podvomil.

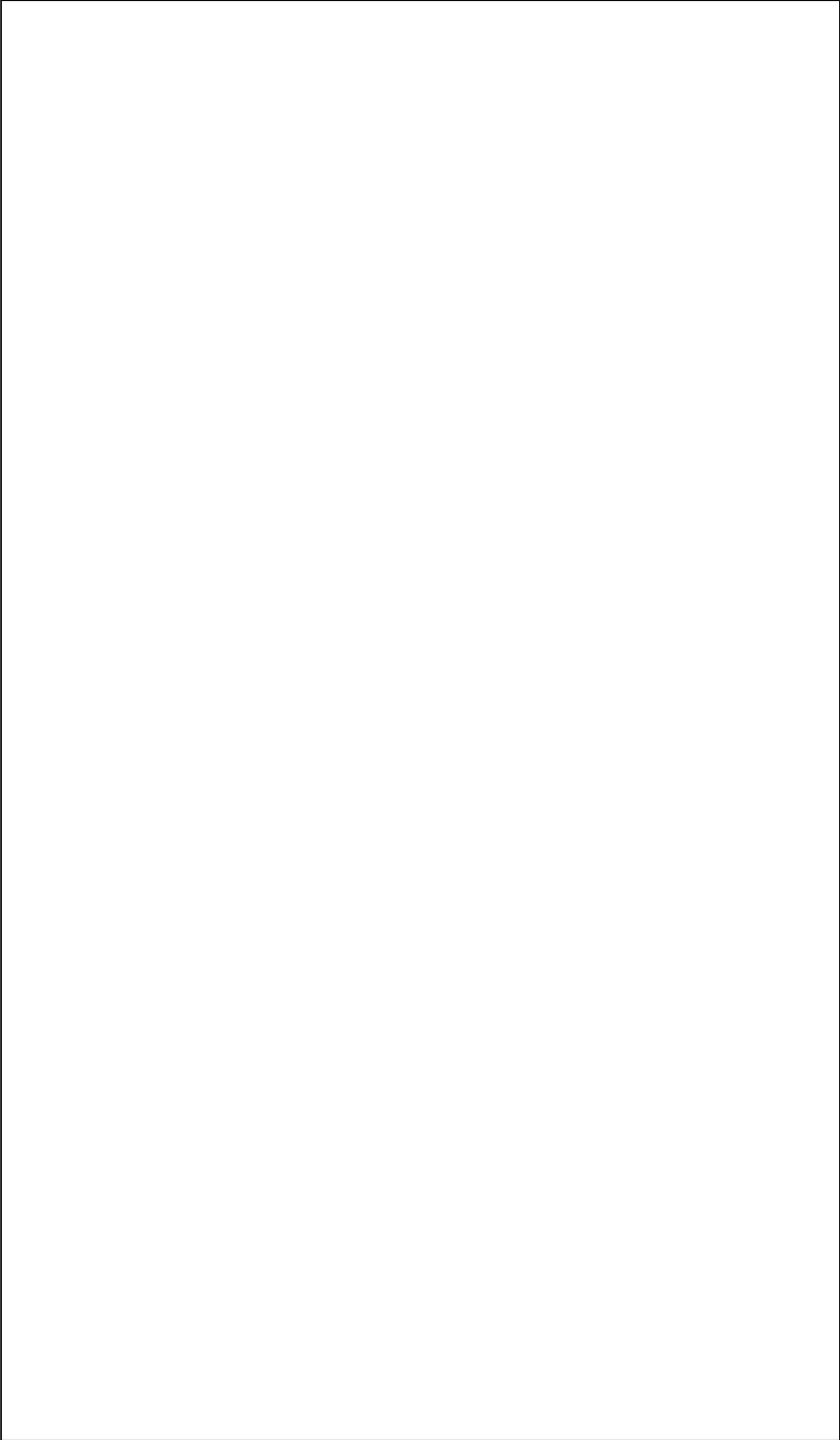
Zgodovinopisje ni sodni postopek. O njegovi sprejemljivosti v javnem spominu odloča osebno verovanje bralcev, a tudi piscev. Tako tudi o naslednjih padca berlinskega zidu. Tu smo izročeni vsakdo samemu sebi. Morda pa se lahko v svojem postopku izkazovanja strpnosti do drugačnih stališč in mnenj, ki je definiran kot demokratičen, vendarle vsaj po človeško zatekamo tudi še k razumevanju človečnosti, ki smo mu nekoč radi rekli srčna kultura.

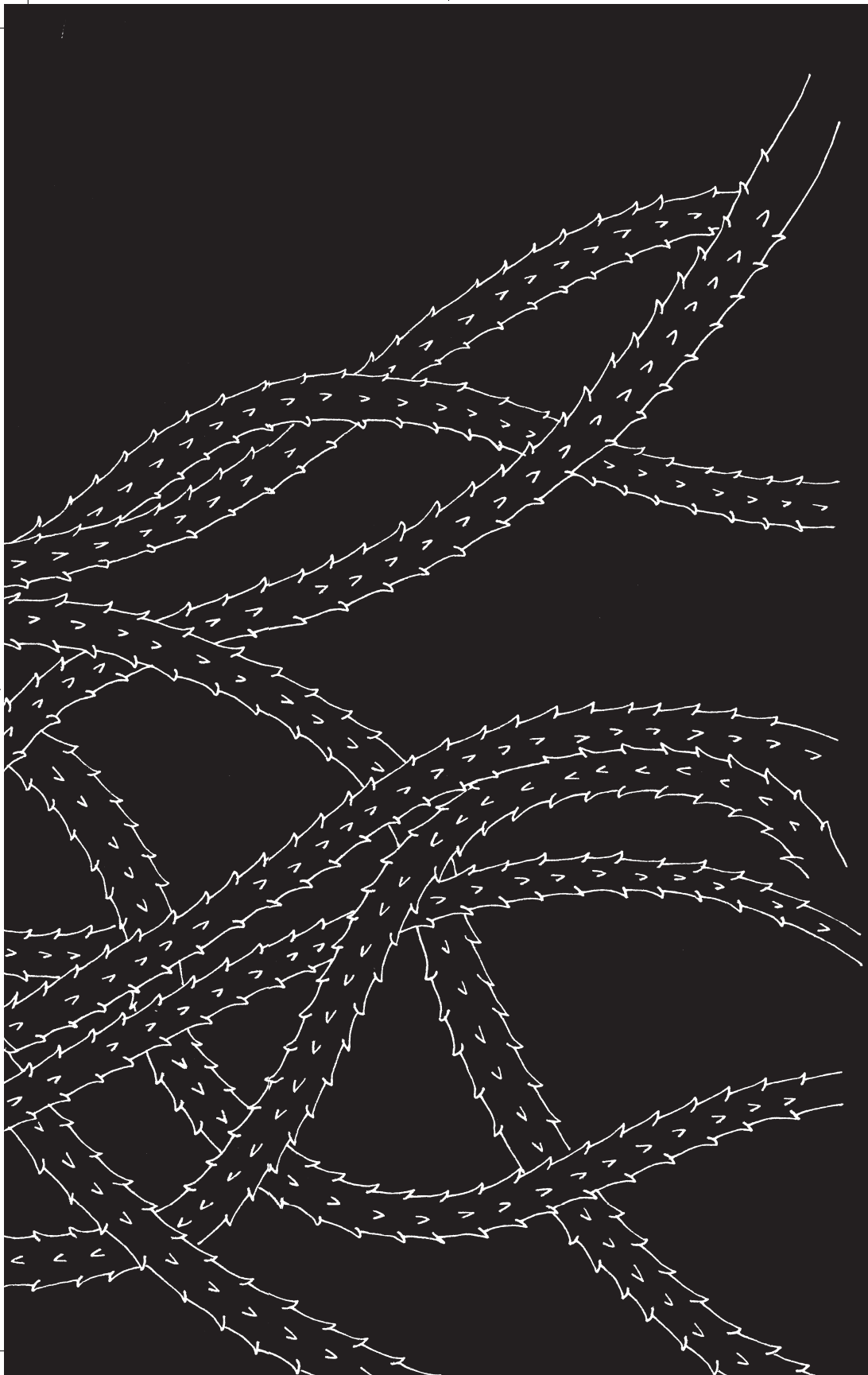

PISMO O CVETU MALEGA KAKTUSA*

Dobri dve leti bo že, odkar je bila v našem domu razstava kaktusov. Svetli glavni hodnik, speljan med atrijem in parkom, kjer je vedno kaj lepega na ogled, je bil poln zanimivih kaktusov zelo različnih vrst. Vsi lepo razrasli, v težkih glinastih loncih. Predstavlja jih botanični vrt in izvirajo iz bogate zasebne zbirke kaktusov, ki jo vrt hrani in neguje po umrlem ljubitelju Savu Brelihu. Oj, Savo! Dve leti je bil med drugo svetovno vojno moj sokaznjenev v tisti, tolikim uporniškim Slovencem pa tudi Hrvatom, Dalmatincem in Črnogorcem dobro znani kaznilnici v italijanski Alessandriji. Vedno prijazen, a vselej v prvih vrstah, z napeto pričakujočim obličjem, saj je bil močno naglušnen. Vedeli smo: kjer ga vidiš takega, se dogaja nekaj za vse pomembnega. Dolgo že po vojni sem slišal, da se je kot upokojenec naselil na Kremenci blizu Iga, naselju na skrajnih obronkih Mokrca, kjer se cestica prevali »čez gauge« na želimeljsko stran. Tam je zaslovel po svojih kaktusih, za katere je strokovnjaško zgradil imeniten cvetličnjak. Enkrat je radovednost tja prignala tudi mene in ženo. Zdaj pa oba nekaj njegovih kaktusov zagledava v domu na Fužinah. Žal brez njega, a s tolažbo, da so v strokovnih rokah. Po razstavi je tukaj ostalo dober ducat majcenih poganjkov, ki jih je razpostavila dobra roka v drobnih lončkih na zgornjem mostovžu ob velikih šipah, obrnjenih na vrtno stran. Tu sem jih zdaj lahko opazoval, neznatne in zapuščene. Pričakoval sem, da se

bodo nazadnje posušili. Pa mi je gospa, ki skrbi tudi za čistočo mostovža, nekoč pojasnila, da tega ne bom dočakal, ker jih ona zaliva. Enkrat na mesec. Povedala mi je tudi, kako koristni so ti mali kaktusi pod to veliko prazno stekleno površino. Odkar so tu, se ptice ne zaganjajo več v šipe in ubijajo ob njih. Prej je bilo treba pogostoma pospravljati pod njimi ležeča ptičja trupelca. Zdaj ne več, ker ptice celo ob majcenih kaktusih opazijo prej njim nevidno oviro in se v letu preusmerijo. Ondan pa jaz na prvem kaktusu opazim majhen modrikast madež. Saj ne more biti cvet? In če je, ga je zagotovo kdo umetnega nataknil, kakor se to dela za okras. Poskušam natančneje pogledati, a moje oči ne razločijo. Prosim mimoidoči naši pomagalki in vsi trije staknemo glave. Obe mladi mi pokimata in vzklikneta: »Seveda je pravi cvet! In kako lep! In za kaktus nenavaden! Majhna marjetica s sinjim listnim venčkom.« Mali kaktusek, ki sem ga še nedavno imel za odmrlega, cveti! »In še nekateri drugi nastavljajo cvetove,« vriskata dekleti. Meni pa cvet malega kaktusa šepeta: »Pozdravlja te stari Savo čez prepade časa in življenja ...«

MELANHOLIJA PRVEGA EŠALONA

Spremna beseda

Opredelitev Janka Pleterskega »Pisma iz mojega mlina« – parafraza po Daudetu – napoveduje »premlavanje« nečesa. Vendar že bežno branje pove, da gre za vse prej kot to; tudi ne gre le za zgodovinarjeva dopisovanja takšne in drugačne vrste, recimo o potih in zmotah slovenske zgodovinske stroke – predvsem glede razumevanja in ocen (pol)sodobnega slovenstva. Glavni vtis, ki po branju na koncu ostane, je namreč predvsem nekakšna melanholija poslavljanja, zelo človeško sprijaznjeno samoizročanje minljivosti vsega, in ob tem izpovedovanje zvestobe vsemu, kar je avtor počel v življenju. Ni počel malo, tudi poceni reči ne – Janko Pleterski je pač iz rodu, ki se je v najbolj zagatnem trenutku slovenskega obstajanja uprl obglavljanju Slovencev kot naroda, poniževanju in vlogi menjalnega drobiža, ki so mu jo namenili »veliki«; vse do danes je ostal zvest takemu ponosnemu uporništvu. Kot zgodovinar (univerzitetni profesor, akademik) mu je dodajal intelektualne razsežnosti, kot politik (član slovenskega vodstva) dejanja – kot človek pa noto sproščene, nezadrte, celo šegave odprtosti življenju. Skoraj sleherni trenutek je svojim izvrstnim sklepanjem in ocenam pripravljen dodati anekdoto; recimo tisto o razliki med nekdanjim in »osvobodilnim« Slovincem, kakor jo je označil eden od njegovih čeških sorodnikov – ta je pred vojno, čisto po češko, govoril, da smo Slovenci »sto let za opicami«, po vojni pa, da smo Čehom zgled.

Ampak, da se ne zgubim. – Pesnik Venó Taufer je v svoji prvi zbirki pesmi, naslovljeni *Svinčene zvezde* (tiskal jo je leta 1958 v samozaložbi, ker ni veljal za najbolj zanesljivega državljana, čeprav mu je oče padel kot partizan), objavil ciklus *Melanholija drugega ešalona*. Pripadal je namreč naslednji generaciji, ki naj bi dejavno nadaljevala partizansko vizijo novega sveta – skupaj s podrejenostjo posameznika skupnosti; on pa kot pesnik ni mogel niti ni smel zatajiti intimne v sebi, skušal je izpovedati svojo pripadnost novemu svetu z zvestobo lastni, enkratni človeškosti. Seveda je to prizadevanje trčilo v politično oziroma politbirokratsko pragmatiko, ki si še iz partizanskih let naprej ni znala predstavljati človeštva brez puške in enotnega korakanja – tako kot je pokazala polemika o »partizanski brezi« (z »dilemo«, ali lahko »novi« pesniki pišejo pesmi o brezi brez partizanske puške pod njo). Največja težava novega rodu, »drugega ešalona«, je bila pač v tem, da so vsi, očetje in sinovi, sicer verjeli v iste vrednote – tako oni iz »prvega«, partizanskega, kot oni iz »drugega«, popartizanskega ešalona; tako pesnikov oče, ki je zanje padel, kakor tudi pesnik sam, ki je živel v novi državi –, vendar v popolnoma drugih razmerah. »Drugi ešalon« se je torej lahko potrjeval samo s svojevrstnim izdajstvom svojih očetov; resnična svoboda naj bi bila samo svoboda posameznika, ne uniformirane skupnosti. Sinovi so bili celo pripravljene umreti za iste ideale kot očetje, hoteli pa so ostati samosvoji, zvesti lastni svobodi, in ne bi nikoli poslušno, slepo koračili kot enotna formacija pod zastavami svojih očetov. Za nobeno ceno. To pa je porajalo v pesniški duši svojevrstno melanholijo izdajalske zvestobe. Bolj zvesti svojim očetom sinovi ne bi mogli biti, toda nikoli za ceno samoizdaje. *Ko bomo umrli, / ne bomo mislili / na smrt prednikov. // Imeli bomo / svojo smrt.* – Ker ima prav vsakdo le svojo smrt.

V sorodnem pomenu bi lahko bila *Knjiga pisem* Janka Pleterskega podnaslovljena kot *Melanholija prvega ešalona*, tistega s prve bojne črte med drugo svetovno vojno, ešalona očetov. Po vsem, kar je v imenu nominalnih vrednot ob vsem dobrem ali vsaj sprejemljivem v naši skupni domovini zakrivila povojna politbirokracija, pa jim je bilo vsa poosamosvo-

jitvena leta težko ostati zvest brez preostanka. V teku let se je nabral težaven nahrbtnik bremen, ki ga je idealistični del *prvega ešalona*, kamor sodi tudi avtor, zmeraj teže prenašal; že zdavnaj ga ni več za vsako ceno branil pred nasilnim političnim (partijskim) povzpetništvom. Ni sicer zatajil vrednot, za katere se je boril v najbolj zagatnih časih, a se je uprl njihovim novim, politipragmatičnim rabam. Janko Pleterški je to delal kot zgodovinar, prepričan, da novih poti ni mogoče ubirati brez dovolj čiste in verodostojne, neinstrumentalizirane, sprotnim političnim potrebam prirejene zgodovine. Zato je to zgodovino vztrajno preverjal in tehtal; še posebej tisto, ki je vezana na naše narodno vprašanje, vse ukrepe slovenskih politikov v zvezi z njim – slejkoprej prepričan, da obstoj Slovencev nikakor ni samoumevna reč, da je slejkoprej tudi politično težaven. Zmeraj znova je ugotavljal, da smo bili doslej sicer uspešni pri tem, obenem pa žrtve mnogih političnih zablod. In njim je namenjal pozornost; iskal je in še zmeraj vztrajno išče *arhimedovske točke*, od koder bi jih smiselno razumel in razlagal. Razčlenjeval je – po nekakšni rdeči niti – niz troje osamosvojitvenih dejanj (če povzamem nekoliko poenostavljeno: »katoliška« po letu 1918, »komunistična« po letu 1941 in »skupnoslovenska« po letu 1991); vlogo Avnoja in jugoslovanske federativnosti pri graditvi suverenosti in ozemeljske zaokroženosti Slovenije; poskus Kulovca in M. Kreka, da bi pri nacistih izposlovala za Slovenijo status rajhovskega protektorata po slovaškem vzoru (seveda zaman); dodal trem evropskim totalitarizmom še enega, za Slovence usodnega, klerikalno cerkvenega; opozoril, da v (po)vojnih obračunavanjih ni mogoče govoriti samo o žrtvah, temveč še prej o žrtvovancih – *kdo* je iz tragične tisočglave postreljane množice sploh napravil žrtve, in predvsem *zakaj*, pri čemer ni mogoče »četrttega totalitarizma« niti približno razbremeniti krivde – sama vprašanja, ki jih današnja politična publicistika z neverjetno lahkotnostjo in neodgovornostjo, brez zgodovinoslovne preverjenosti, porablja, zlorablja v levo-desnih prepirih. Vred s tako imenovano »spravo« (Pleterški jo raje imenuje »pomiritev«).

V nevarnih in burnih časih našega zadnjega osamosvajanja je sam pristal v najvišjem slovenskem vodstvu – predsedstvu republike; ponavljam zato, da ne bi kak današnji osamosvojiteljski junak z jezika sprostil še »oceno«, da je bil proti temu vseslovenskemu dejanju. Bil je goreče zanj, o čemer na prenekateri strani izrecno priča tudi ta knjiga. – Toda ne za ceno zavrženja zgodovine in preklica vseh vrednot, ki so jih osvobodilni, protifašistični rodovi izbojevali – kakor bi zdaj, v novih razmerah, na vso silo in z obilnim potvarjanjem hoteli »zmagoviti poraženci«.

Tu nekje pa se začena vse, čemur sledi tiho boleča avtorjeva melanholija. Lahko bi se bil ideološko preoblekel, mogoče potuhnil, kot so se mnogi partijski »tovariši« – z ustanavljanjem mnogih novih, »demokratičnih« strank –, počofotal po novem slovenskem političnem blatu. Vendar ni storil nič takega. Zadržala ga je *zvestoba* temu, v kar je verjel in za kar se je boril vse življenje: njegova knjiga zadnjih spisov – ki jih je po lastnih, nekoliko bridkih besedah pisal telesno »gluhoslep«, pa nič koliko luciden (moj dodatek), s sinovo pomočjo in pomočjo prijateljev, ki so zdaj poskrbeli za njen izid – zato ni samo nekaj, kar izzveni v *melanholijo*, temveč predvsem v svojevrstno izjavljanje *zvestobe prvega ešalona*. Knjiga zvestobe torej. Vsemu navkljub.

Na koncu je potem dodan še skoraj liričen zapisek o neuničljivosti in prijazni lepoti življenja – z njim so pisma *moža v mlinu* zaokrožena, saj prav nobena človeška misel, niti tista, ki je do svetniškosti lepa, niti tista, ki je do zavrženosti slaba, ne more do živega svojeglavi samoniklosti in upornosti življenja. Življenje pač vztraja ne glede na vse človeško početje.

MATJAŽ KMECL

Zbirka Previharimo viharje, knj. 10

JANKO PLETERSKI

KNJIGA PISEM

RAZMIŠLJANJE O SLOVENSKI DRŽAVNOSTI

Sprema beseda: Matjaž Kmecl

Naslovna ilustracija

in likovna oprema: Tinka Volarič

Uredili: Zdenko Čepič, Nevenka Troha in Tanja Velagič

Oblikovanje in prelom: Tomaž Perme, Kinetik

Izdala in založila: Založba Sophia

Tisk: Matformat, Ljubljana, 1. izdaja, 1. natis

Naklada: 400 izvodov

© Janko Pleterški, Založba Sophia

Naslov izdajatelja: Einspielerjeva ulica 6, 1001 Ljubljana, p. p. 2691

Spletne strani: www.zalozba-sophia.si

Knjiga je izšla s podporo

Javne agencije za knjigo Republike Slovenije.

Podpora za likovno opremo:

Ustanova Franca Rozmana - Staneta

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"19"

PLETERSKI, Janko

Knjiga pisem: razmišljanje o slovenski državnosti /

Janko Pleterski; [spremna beseda Matjaž Kmecl;

naslovna ilustracija in likovna oprema Tinka Volarič].– 1. izd., 1. natis.–

Ljubljana: Sophia, 2017.– (Zbirka Previharimo viharje; knj. 10)

ISBN 978-961-7003-15-4

293517312

